DO NOWEJ PODSTAWY PROGRAMOWEJ

LICEUM I TECHNIKUM

Historia i społeczeństwo

Rządzący i rządzeni

WSiP

PODRĘCZNIK

Marcin Markowicz
Olga Pytlińska
Agata Wyroda

Historia i społeczeństwo

Rządzący i rządzeni

Podręcznik
do liceum i technikum

WSiP

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii i społeczeństwa, na podstawie opinii rzeczoznawców: dr hab. Jolanty Choińskiej-Miki, dr. hab. Jarosława Dumanowskiego, dr Grażyny Okły, mgr. Zbigniewa Żuchowskiego, dr. Grzegorza Ptaszka.

Zakres kształcenia: przedmiot uzupełniający
Etap edukacyjny: IV
Typ szkoły: liceum i technikum
Rok dopuszczenia: 2013
Numer ewidencyjny w wykazie: **667/4/2013**

© Copyright by Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne sp. z o.o.
Warszawa 2013

Wydanie I

ISBN 978-83-02-14058-7

Opracowanie merytoryczne i redakcyjne: **Łukasz Marks** (redaktor koordynator), **Elżbieta Zarzycka** (redaktor merytoryczny)
Redakcja językowa: **Mirella Hess-Remuszko**, **Anna Właźnik**, **Anna Kapuścińska**
Redakcja techniczna: **Danuta Hutkowska**
Projekt okładki, projekt graficzny i opracowanie graficzne, projekt i wykonanie infografik: **Artur Matulaniec**
Fotoedycja: **Ignacy Składowski**
Skład i łamanie: **Studio Diament**

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne spółka z ograniczoną odpowiedzialnością
00-807 Warszawa, Aleje Jerozolimskie 96
Tel.: 22 576 25 00
Infolinia: 801 220 555
www.wsip.pl
Druk i oprawa: DROGOWIEC-PL Sp. z o.o., Kielce

Publikacja, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, abyś przestrzegał praw, jakie im przysługują. Jej zawartość możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym. Ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A kopiując jej część, rób to jedynie na użytek osobisty.

prawolubni

Szanujmy cudzą własność i prawo.
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

Spis treści

STAROŻYTNOŚĆ

1 Obywatel w greckiej polis 4
2 *Civis Romanus* – obywatel rzymski 9
3 Każdy obywatel ma obowiązek umrzeć za ojczyznę 14

ŚREDNIOWIECZE

4 Król i jego monarchia 19
5 Cesarz czy papież – uniwersalistyczne wizje Europy 24
6 Władza w średniowiecznym mieście 29

NOWOŻYTNOŚĆ

7 Defeudalizacja czy refeudalizacja? 34
8 Parlament w Polsce i w Europie 39
9 Oligarcha w systemie politycznym 46
10 Sprawdź, co już umiesz
Obywatel w życiu publicznym 52
11 Przeciwko królowi – rewolucje angielskie 54
12 Wielka Rewolucja Francuska 59
13 Konstytucyjne wizje parlamentu w XVIII w. 64

XIX wiek

14 Dziewiętnastowieczne rewolucje społeczno-polityczne 68
15 Anarchizm 73

XX wiek

16 Rewolucje XX w. 78
17 Opozycja polityczna w PRL 83
18 Rewolucyjny rok 1989 89
19 Zniewolone społeczeństwo przyszłości. Od utopii do antyutopii 96
20 Sprawdź, co już umiesz
Rewolucjoniści, anarchiści, opozycjoniści 101

Indeks osób 103
Źródła ilustracji i fotografii 104

s. 30

Tą ikoną oznaczono odesłania do informacji w podręczniku *Ojczysty Panteon i ojczysty spór* (np. demokracja[s. 30]).

1 Obywatel w greckiej polis

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie pojęć: falanga, hoplita, demokracja, oligarchia, strateg.
- Położenie geograficzne i warunki naturalne starożytnej Grecji.

Pojęcie obywatelstwa w starożytnej Grecji nierozerwalnie wiązało się z poczuciem wspólnoty mieszkańców konkretnej polis. Samo tłumaczenie słowa polis jako państwa-miasta albo miasta-państwa nie oddaje w pełni sensu greckiego pojmowania tego określenia. Zwrot państwo-miasto sugeruje, że dla starożytnego Greka najważniejszy był obszar państwa, podczas gdy w rzeczywistości najistotniejsza była żyjąca w nim wspólnota.

POLIS I JEJ MIESZKAŃCY

Pojęcie polis pojawiło się w świecie greckim ok. VIII w. p.n.e. Mianem tym określano suwerenną wspólnotę obywateli, którzy sami o sobie decydują bezpośrednio, a więc nie rządzą nimi struktury państwowe odrębne od społeczeństwa i dążące do reprezentowania interesów tego społeczeństwa. Polis była również wspólnotą właścicieli ziemi, gdyż w okresie archaicznym tylko obywatele mogli posiadać grunty. Innych wolnych mieszkańców polis nie uważano za członków wspólnoty, a więc obywateli. Do wspólnoty nie zaliczano też niewolników ani ludności zależnej – ludzi przywiązanych do ziemi, ale mających prawo do własnego majątku (nie można było ich sprzedać, tak jak niewolników).

Ilość ziemi posiadanej przez członka wspólnoty decydowała o jego przynależności do odpowiedniej grupy społecznej – arystokracji lub zwykłych obywateli. Początkowo arystokraci (gr. *áristos* – najlepszy) rościli sobie prawo do władzy nad całą wspólnotą i decydowania o jej polityce. Jednak każdy obywatel (gr. *polítēs*), czyli mężczyzna będący członkiem wspólnoty, miał obowiązek służby wojskowej. Obywatele musieli uzbroić się na własny koszt i jako hoplici (ciężkozbrojni piechurzy – ilustracja powyżej) walczyli wspólnie w szyku falangi[1]. Właśnie ukształtowanie się falangi hoplickiej, w której wszyscy obywatele byli sobie równi, stało się podstawą do zrównania praw politycznych wszystkich członków wspólnoty. Odtąd ogół obywateli tworzył zgromadzenie ludowe – instytucję podejmującą najważniejsze decyzje dotyczące całej wspólnoty.

Falanga grecka (rysunek współczesny)

Szyk falangi wymagał od hoplitów nie tylko podobnego uzbrojenia, lecz także dużej dyscypliny w jego utrzymaniu. Nie było tu miejsca na indywidualne popisy zręczności w posługiwaniu się bronią. Wszyscy żołnierze solidarnie osłaniali się nawzajem tarczami. Arystokraci nie mieli zatem możliwości podkreślenia swojej wyższości społecznej nad resztą obywateli i musieli podporządkować się systemowi militarnemu, zrównującemu wszystkich członków wspólnoty do tego samego poziomu – żołnierza falangi.

Małżeństwo greckie, marmurowy nagrobek z terenu Attyki, IV w. p.n.e. (Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku)

Polityczna wspólnota obywateli była wspólnotą mężczyzn. Kobiety zostały wykluczone z życia publicznego, chociaż miały obywatelstwo polis. Było ono jednak bierne, gdyż w greckim systemie kultury kobiety uchodziły za jednostki niesamodzielne, podległe mężczyznom.

Rozciągnięcie praw politycznych na wszystkich członków falangi nie przyniosło rozszerzenia pojęcia obywatelstwa na innych mieszkańców polis. Wspólnota obywateli pozostawała grupą zamkniętą i tylko przez urodzenie można było się stać jej członkiem. Cudzoziemców, mieszkających w polis nawet od kilku pokoleń, nie traktowano jak obywateli, nie stawali się członkami wspólnoty. Z czasem pojawiło się pewne zróżnicowanie cudzoziemców. Tych, którzy stale zamieszkiwali polis, nazywano metojkami (gr. *métoikoi* – mieszkający pośród), a tych, którzy przebywali w niej tylko przez pewien okres, zwano xenos (gr. *ksénos* – obcy, cudzy). Metojkowie byli zobowiązani do płacenia podatków i do służby wojskowej na rzecz państwa, ale jednocześnie państwo zapewniało im szeroką opiekę prawną, na którą obcy mogli liczyć tylko w stopniu minimalnym.

OBYWATELSTWO A PAŃSTWO I JEGO USTRÓJ

Rozwój praw obywatelskich wpływał na kształt ustroju, który panował w polis. Początkowo tylko zamożni mieszkańcy dysponowali pełnią praw politycznych. Z czasem jednak poszczególne państwa greckie nadawały obywatelstwo innym wolnym mieszkańcom polis, a nawet ludności zależnej. Decydujący w tym wypadku był fakt, że ludzie ci wywodzili się z rodzin, które mieszkały w państwie od zawsze. Narodziło się wówczas przekonanie, że wszyscy członkowie społeczeństwa (oprócz cudzoziemców i niewolników) zasługują na udział w jego życiu politycznym.

Państwa, które prawo zasiadania w zgromadzeniu ludowym nadały nawet ludności nieposiadającej majątków ziemskich, zaczęto nazywać demokracjami[4], gdyż faktycznie władzę w nich sprawował lud, a nie tylko nieliczni obywatele. Natomiast te miasta-państwa, w których utrzymano zasadę, że tylko najbogatsi mają pełnię praw politycznych, były oligarchiami.

Brak struktur władzy odrębnych od społeczeństwa i coraz szerszy udział obywateli w życiu politycznym państwa wpływały na wzrost poczucia odpowiedzialności za polis. Powoli zaczął się kształtować pewien ideał obywatela – mężczyzny czynnie i odpowiedzialnie uczestniczącego w sprawowaniu władzy, chociażby przez zasiadanie w zgromadzeniu, i w każdej chwili gotowego do obrony ojczyzny.

ATENY CZASÓW OLIGARCHII

Ateny były drugą (po Sparcie) największą polis grecką, obejmującą swoim zasięgiem całą Attykę. Społeczeństwo ateńskie nie odbiegało pierwotnie od struktury ludności innych miast-państw. Tworzyli je właściciele ziemscy, zależni chłopi pracujący w majątkach najbogatszych obywateli, a także cudzoziemcy i niewolnicy. Taki układ znajdował swój wyraz w podziale praw politycznych. W VIII i VII w. p.n.e. większość ziemi oraz władzę w państwie skupiali w swoich rękach eupatrydzi (gr. *eupatridés* – szlachetnie urodzeni). Piastowali oni wszystkie najwyższe urzędy, a po zakończonej kadencji wchodzili w skład rady zwanej areopagiem. Rola zgromadzenia ludowego była zdecydowanie ograniczona.

Pod koniec VII w. p.n.e. w Atenach zapanował głęboki kryzys agrarny. Eupatrydzi szybko się bogacili, czerpiąc zyski z uprawy ziemi i zapewne handlu plonami. W tym czasie pogorszyło się położenie mniej zamożnych obywateli. Niektórzy z nich tracili majątki, inni zaciągali u arystokratów pożyczki pod zastaw ziemi lub osobistej wolności. Nie będąc w stanie spłacić rosnących długów, najpierw tracili ziemię, a potem stawali się niewolnikami, których najczęściej sprzedawano poza Attykę. Taka sytuacja prowadziła do napięć społecznych, których konsekwencje trudno było przewidzieć.

W 594 r. p.n.e. arystokracja sprawująca władzę w Atenach upoważniła Solona do przeprowadzenia istotnych zmian w państwie. Aby poprawić sytuację społeczno-ekonomiczną znacznej części obywateli, Solon ogłosił jednorazowe umorzenie wszystkich długów (tzw. strząśnięcie długów)

i zabronił na przyszłość zaciągania ich pod zastaw osobistej wolności swojej lub członków rodziny. Obiecał też wykupić z niewoli tych Ateńczyków, którzy popadli w nią za długi. Dodatkowo nadał wolność zależnym chłopom, ale nie przyznał im praw obywatelskich, o co później się upomnieli.

Najważniejszą reformą Solona był jednak **podział obywateli na cztery klasy majątkowe** w zależności od dochodów wyrażanych w wysokości plonów. Powiązał on też przynależność do grup majątkowych z uprawnieniami i obowiązkami politycznymi obywateli. Od tej pory prawo dostępu do urzędów mieli przedstawiciele trzech pierwszych klas, a najwyższe urzędy gwarantowano najbogatszym (I klasa). Jednocześnie członkowie tych trzech klas byli zobowiązani do ponoszenia ciężarów podatkowych na rzecz państwa oraz do służby wojskowej. Natomiast **teci** – obywatele IV klasy – byli pozbawieni wszelkich praw politycznych, ale zwolniono ich ze świadczeń podatkowych i służby wojskowej.

Reformy Solona nie podważyły pozycji dominującej politycznie arystokracji. Nie zadowoliły też najniższych klas obywateli, którzy liczyli na nowy podział gruntów. Z drugiej jednak strony wprowadzone rozwiązania pozwoliły na powstanie średniozamożnej grupy ludności, która w niedługim czasie przyczyniła się do zmian ustrojowych w polis ateńskiej.

ROZSZERZENIE OBYWATELSTWA – REFORMY KLEJSTENESA

s. 25

Napięta sytuacja, której nie rozładowały reformy Solona, pozwoliła na przejęcie władzy przez Pizystrata, a następnie przez jego synów. Dopiero obalenie tyranów[1] umożliwiło przeprowadzenie kolejnych zmian. Ich inicjatorem w 508 r. p.n.e. stał się **Klejstenes**, który przedstawił swoje projekty zgromadzeniu, a ono je przyjęło, zyskując przy okazji miano najważniejszej instytucji politycznej w ateńskiej polis.

Najistotniejsza z punktu widzenia społeczno-prawnego reforma Klejstenesa dotyczyła **nadania obywatelstwa kolejnym grupom mieszkańców Aten**. Otrzymali je metojkowie oraz potomkowie tych zależnych chłopów, którym wolność przyznał jeszcze Solon. Ponadto **polityczne prawa otrzymali teci**. W obradach zgromadzenia mogli odtąd brać udział **wszyscy obywatele**, niezależnie od uzyskiwanych dochodów, a samo zgromadzenie ludowe stało się najważniejszym organem decyzyjnym państwa. Można powiedzieć, że w tym momencie został złamany arystokratyczny monopol rządów.

Klejstenes powołał również **Radę Pięciuset** – nowy organ władzy, do którego kompetencji należało m.in. przygotowywanie obrad zgromadzenia i kontrolowanie urzędników. Członków tej instytucji wyłaniano w drodze losowania w dziesięciu fylach – okręgach terytorialnych, na które Attykę podzielił Klejstenes. Z każdej fyli wchodziło do rady pięćdziesięciu obywateli. W fylach wybierano z czasem również **strategów** (po jednym z każdej fyli) – urzędników zajmujących się sprawami wojska i polityki zagranicznej.

USTRÓJ DEMOKRATYCZNYCH ATEN

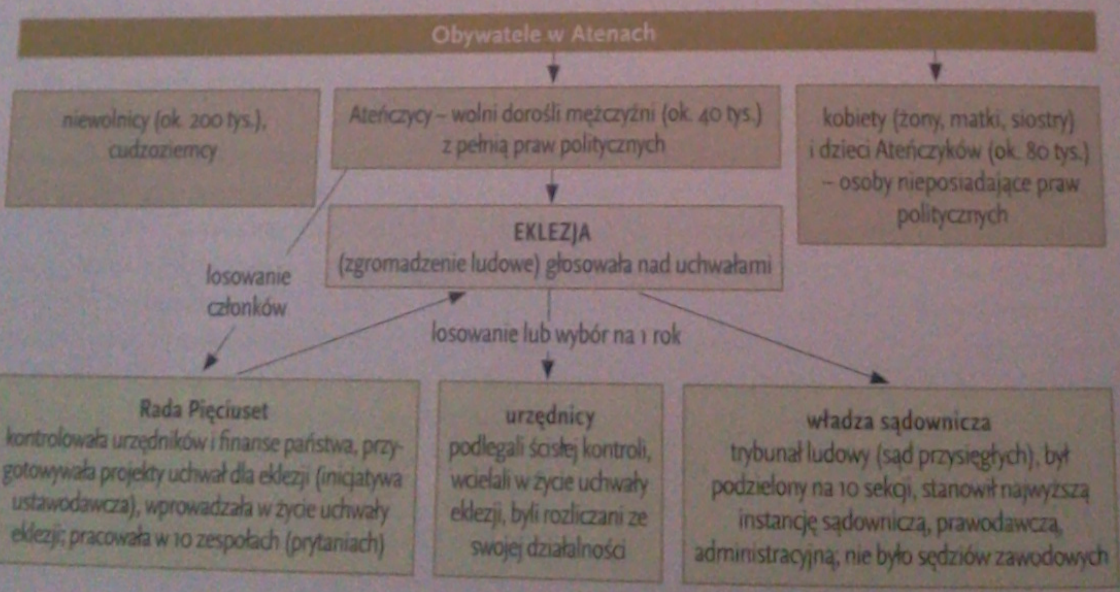

Klejstenesowi przypisuje się również wprowadzenie ostracyzmu – procedury politycznej, która miała zabezpieczyć zreformowany przez niego ustrój polityczny przed powrotem tyranii. Ostracyzm przyjął formę sądu społecznego pozwalającego na usunięcie z życia politycznego Aten tych osób, które zdobyły na tyle silną pozycję, że mogłyby przejąć władzę w państwie. Raz w roku członkowie zgromadzenia mogli wyskrobać na skorupkach (gr. *ostraka*) imię obywatela, który ich zdaniem zagrażał ustrojowi państwa. Osoba, którą wskazała większość głosujących, musiała udać się na dziesięcioletnie wygnanie poza Attykę. Z czasem ostracyzm stał się formą walki politycznej, stwarzał bowiem ambitnym jednostkom okazję do pozbycia się konkurenta politycznego.

Zmiany polityczno-społeczne zaproponowane przez Klejstenesa dały podstawy do rozwinięcia się w Atenach ustroju demokratycznego, w którym najważniejszą rolę odgrywało zgromadzenie wszystkich obywateli. W trakcie obrad każdy uczestnik zgromadzenia, niezależnie od pozycji majątkowej, miał prawo wypowiadania się na temat wszystkich poruszanych spraw, co podkreślało polityczną równość obywateli (gr. *isegoria* – równość głosu).

OBYWATEL W CZASACH PERYKLESA

Reforma Klejstenesa nadająca obywatelstwo tak szerokiej grupie mieszkańców była wyjątkowa w dziejach Aten. W 451 r. p.n.e. wybitny polityk Perykles (ok. 495–429 p.n.e.) wprowadził ustawę regulującą zasady otrzymania obywatelstwa w Atenach. Zgodnie z nią, żeby uzyskać obywatelstwo i mieć prawo zasiadania w zgromadzeniu, trzeba było urodzić się z małżeństwa dwojga obywateli (ojca i matki będących Ateńczykami) i uzyskać pełnoletność. Aby zasiąść w zgromadzeniu, Ateńczyk nie tylko musiał ukończyć osiemnaście lat, ale jeszcze odbyć dwuletnią służbę wojskową. Oznaczało to, że praktycznie udział w życiu politycznym polis obywatel ateński rozpoczynał dopiero w wieku około dwudziestu lat. Zdobycie obywatelstwa przez cudzoziemca było od tej pory możliwe tylko w wyjątkowych przypadkach. Ateńczycy traktowali bowiem obywatelstwo jako wartość i sprawę najwyższej wagi państwowej i starali się nie dopuszczać do tego przywileju obcych, gdyż wynikały z niego nie tylko obowiązki, ale i określone prawa.

Idea obywatelstwa w Atenach wypływała z dawnej tradycji, w której podstawowym kryterium przynależności do wspólnoty obywatelskiej było uczestnictwo w jej obronie. W ustroju demokratycznym o prawach i korzyściach płynących z obywatelstwa decydowała przydatność dla polis. Wszyscy obywatele mieli obowiązek obrony państwa, ale już tylko najzamożniejsi zostali obciążeni liturgiami – opłatami na ważne cele publiczne, takie jak: utrzymanie okrętów wojennych, organizowanie świąt czy spektakli teatralnych. Z drugiej strony wszyscy obywatele na równych prawach zasiadali w zgromadzeniu, ale trudno sobie wyobrazić wybór na wysoki urząd państwowy osoby o niskim statusie majątkowym. Ważne urzędy powierzano najczęściej najbogatszym.

Z czasem, gdy liczba obrad zgromadzenia wzrosła w ciągu roku do około czterdziestu, grono biorących w nim udział obywateli zaczęło się zmniejszać. Do podjęcia decyzji wystarczała obecność 6 tys. obywateli na 40–50 tys. uprawnionych, widać więc wyraźnie, że przeważająca część Ateńczyków nie uczestniczyła w zgromadzeniach, głównie ze względów ekonomicznych. Aby podkreślić ideę równości wszystkich obywateli w życiu publicznym, dla najuboższych wprowadzono opłaty za udział w posiedzeniach zgromadzenia, w pracach Rady Pięciuset czy za pełnienie niektórych urzędów.

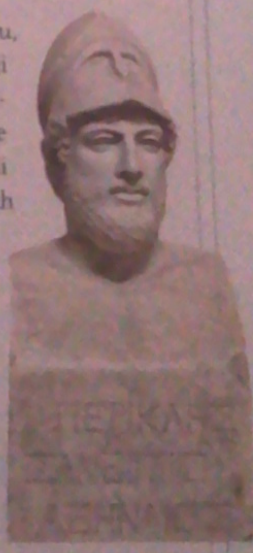

Perykles, rzymska kopia greckiego popiersia, wykonana przez Kresilasa, ok. 440 r. p.n.e. (British Museum w Londynie)

Perykles przez piętnaście lat pełnił urząd stratega. Starał się wzmocnić ustrój demokratyczny i zachęcić obywateli do udziału w życiu publicznym polis. Późniejsze pokolenia krytykowały go za wprowadzenie płac państwowych i ograniczenie obywatelstwa ateńskiego. Według Platona płace państwowe uczyniły Ateńczyków „gnuśnymi, tchórzliwymi, gadatliwymi i chciwymi". Niektórzy historycy uważają zaś, że ograniczony dostęp do obywatelstwa zamknął Atenom drogę do rozwoju terytorialnego i przekształcenia się w większe państwo.

Z instytucją obywatelstwa wynikały też inne korzyści, jak prawo posiadania ziemi, uczestnictwo w rozdawnictwie zboża w czasach kryzysu gospodarczego czy utrzymywanie na koszt państwa dzieci obywateli, którzy polegli na wojnie. Wyróżniało to obywateli ateńskich spośród wszystkich mieszkańców polis.

W Atenach obywatel mógł także utracić swoje prawa. Służyła do tego atimia (z gr. pozbawienie czci, hańba) – częściowe lub całkowite odebranie przywilejów obywatelskich. Najczęściej nakładano ją za uchylanie się obywatela od obowiązków publicznych (np. dezercja, zdrada) lub za nadużywanie praw obywatelskich (bezpodstawne oskarżenie innego obywatela w procesie sądowym). Atimia nie pozbawiała obywatela praw rodzinnych i majątkowych, zachowywał on możliwość posiadania ziemi, zawierania małżeństwa, a nawet służby w wojsku. Znosiła jednak jego równość publiczną z innymi obywatelami: równość wobec prawa, prawo do przemawiania na zgromadzeniu czy przed trybunałami. Atimia oznaczała degradację obywatela z punktu widzenia ideałów demokratycznych polis.

WYKONAJ POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób starożytni Grecy rozumieli pojęcie polis.
2. Porównaj zmiany, jakie zaszły w położeniu obywateli Aten po reformach Solona i reformach Klejstenesa. W przygotowaniu odpowiedzi wykorzystaj schemat na s. 6.
3. Przedstaw, kto był uznawany za obywatela ateńskiej polis w czasach Peryklesa. Wyjaśnij, czym kierowali się Ateńczycy w swojej niechęci do przyznawania obywatelstwa „obcym".

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń, czy prawa i obowiązki obywateli starożytnych Aten miały wpływ na kształtowanie się postaw patriotycznych. Uzasadnij swój pogląd, odwołując się do właściwych przykładów.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Sokrates o tym, co powinno być najważniejsze dla obywatela Aten.

[...] ja was, obywatele, kocham całym sercem, ale posłucham boga raczej aniżeli was, i póki mi tchu starczy, póki siły – bezwarunkowo nie przestanę filozofować i was pobudzać, i pokazywać drogę każdemu, kogo tylko spotkam, mówiąc, jak to zwykle, że ty, mężu zacny, obywatelem będąc Aten, miasta tak wielkiego i tak sławnego z mądrości i siły, nie wstydzisz się dbać i troszczyć o pieniądze, abyś ich miał jak najwięcej, a o sławę, o cześć, o rozum i prawdę, i o duszę, żeby była jak najlepsza, ty nie dbasz i nie troszczysz się o to?

I jeżeliby mi ktoś z was zaprzeczał i mówił, że dba, ja go nie puszczę i nie dam mu odejść, ale go będę pytał i badał, i przekonywał, i jeśli dojdę do przekonania, że on nie ma dzielności naprawdę, a tylko tak mówi, to będę go poniewierał, że o najwyższe wartości najmniej dba, a rzeczy lichsze wyżej stawia. I tak będę robił młodym i starym, i kogo tylko spotkam, i swoim, i obcym, a tym bardziej swoim, boście mi bliżsi krwią.

Platon, *Obrona Sokratesa*, przeł. W. Witwicki, Kraków 2006, s. 77.

- **Wyjaśnij, jakie zarzuty Sokrates stawiał Ateńczykom.**
- **Wskaż cechy, które zdaniem Sokratesa powinny charakteryzować idealnego obywatela Aten.**

2. Perykles o demokracji – fragment mowy pogrzebowej na cześć Ateńczyków poległych w wojnie peloponeskiej.

Nasz ustrój nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa; jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę się ceni nie ze względu na jej przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia; nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie wglądamy z podejrzliwą ciekawością w zachowanie się naszych współobywateli, nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność [...]. Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym; jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym niepisanym, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę. [...]

I w sprawach wojennych różnimy się od nieprzyjaciół. Miasto nasze pozostawiamy otwarte dla wszystkich; nie zdarza się, żebyśmy wydalali cudzoziemców i nie pozwalali komuś uczyć się u nas albo patrzeć na coś, co mogłoby się przydać naszym wrogom: mamy bowiem zaufanie nie tyle do przygotowań i podstępów wojennych, ile do własnej odwagi w działaniu.

Tukidydes, *Wojna peloponeska*, przeł. K. Kumaniecki, w: G. Chomicki, S. Sprawski, *Starożytność. Teksty źródłowe*, Kraków 1999, s. 126–127.

- **Wyjaśnij, co Perykles rozumie pod hasłem demokracja.**
- **Wskaż prawa obywatelskie wymienione w mowie pogrzebowej Peryklesa.**
- **Przedstaw, jaki był według Peryklesa stosunek Ateńczyków do cudzoziemców, i wyjaśnij, z czego wypływał.**

2 *Civis Romanus* – obywatel rzymski

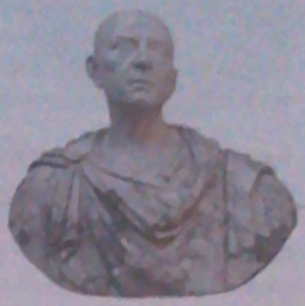

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Zasięg i etapy rozwoju terytorialnego Rzymu.
- Główne fazy ewolucji ustrojowej państwa rzymskiego.
- Pojęcie obywatela w starożytnej Grecji i zasady uzyskiwania przez cudzoziemców obywatelstwa Aten.

W starożytnym Rzymie niezwykle ważne było pojęcie **obywatelstwa** (łac. *ius civitatis*). Obywatele rzymscy to według prawa rzymskiego osoby wolne, które korzystały z pełnej wolności prawnej i miały w związku z tym określone prawa i obowiązki. Zakres obywatelstwa rzymskiego i grupa osób nim objęta zmieniały się w ciągu wielusetletnich dziejów państwa rzymskiego.

CIVES OPTIMO IURE – PEŁNOPRAWNI OBYWATELE

W okresie królewskim i we wczesnej republice (VIII–IV w. p.n.e.) obywatelstwo rzymskie wiązało się z państwem o charakterze municypalnym, czyli miejskim. Obywatelami byli Kwiryci – wolni mieszkańcy osady (potem miasta), którzy mieli obowiązek obrony Rzymu. Z czasem obywatelstwo rozrastającego się mocarstwa obejmowało coraz więcej osób. Od 89 r. p.n.e. obywatelstwo rzymskie rozciągnięto na wszystkich wolnych mieszkańców Italii, a w 212 r. cesarz Karakalla nadał specjalnym edyktem (zwanym edyktem Karakalli) obywatelstwo wszystkim wolnym mieszkańcom Imperium Romanum. Obywatelstwo Rzymu przestało być wówczas symbolem elitarności i godności, a stało się zjawiskiem powszechnym. Niektóre grupy ludności otrzymały obywatelstwo dopiero w Bizancjum za panowania cesarza Justyniana (VI w.).

Prawa obywatelskie były nadawane przez zgromadzenia ludowe (zawsze w formie ustawy) lub senat (czasem także przez wodzów), a w okresie cesarstwa – przez cesarza. Przed wydaniem edyktu Karakalli istniało kilka sposobów wejścia do grupy obywateli. Stawały się nimi dzieci płci męskiej poczęte przez obywateli rzymskich albo przez Rzymiankę i Latyna*. Od początku I w. p.n.e. obywatelstwo otrzymywali wszyscy Latynowie, którzy osiedlili się w Rzymie. Pełnoprawnym Rzymianinem można było zostać również w nagrodę, np. za bohaterskie czyny, ale też np. za zbudowanie domu w Rzymie czy zorganizowanie zaopatrzenia miasta w zboże. Obywatelstwo wreszcie można było kupić. Prawa obywatelskie nabywał także wyzwolony niewolnik. Trzeba przy tym pamiętać, że obywatelem rzymskim w pełni zdolnym zarówno do korzystania z praw, jak i do wypełniania obowiązków, był mężczyzna, który ukończył siedemnasty rok życia.

Obywatelstwo rzymskie miało charakter terytorialny, co oznacza, że prawa obywatelskie obowiązywały tylko na terytorium państwa – poza jego granicami Rzymianin tracił wszystkie prawa i gwarancje wynikające z obywatelstwa. Utrata obywatelstwa mogła zatem nastąpić w przypadku utraty wolności (np. dostania się do niewoli) lub wygnania (kara banicji, czyli konieczność opuszczenia terytorium państwa). Obywatelstwo tracił również Rzymianin, który przyjął obywatelstwo innego państwa. Jeniec

* Latynowie – starożytni mieszkańcy Lacjum, krainy geograficzno-historycznej, w której leżał Rzym. Jako sojusznicy mieli więcej praw od innych mieszkańców imperium, mogli np. swobodnie osiedlać się w Wiecznym Mieście, wstępować w związki małżeńskie z Rzymianami, uczestniczyć w czynnościach prawnych.

odzyskiwał obywatelstwo dopiero w chwili powrotu do ojczyzny, natomiast osoba skazana na wygnanie musiała zostać zrehabilitowana, aby odzyskać utracone prawa.

Rzymianie byli bardzo dumni ze swego obywatelstwa. Przez wiele stuleci, zwłaszcza w czasach republiki, aktywnie z niego korzystali, uczestnicząc w życiu politycznym swego miasta i państwa. W dobie cesarstwa, kiedy demokrację i prawa obywateli ograniczała władza cesarska, aktywność polityczna obywateli spadła. Zabiegali oni wówczas głównie o równość wobec prawa oraz rozszerzenie uprawnień przysługujących każdemu obywatelowi.

PATRYCJUSZE, PLEBEJUSZE, EKWICI...

Przez długi czas rzymskie społeczeństwo obywateli składało się z dwóch grup społecznych – patrycjuszy i plebejuszy. Ci pierwsi byli elitą polityczną, społeczną i gospodarczą starożytnego Rzymu. Mieli wiele uprawnień, w tym utrzymane przez długie lata wyłączne prawo do zajmowania określonych urzędów i zasiadania w senacie. Resztę ludności stanowili plebejusze.

Dzieje społeczne republiki są naznaczone walką patrycjuszy i plebejuszy o władzę. Plebejusze żądali dostępu do uprawnień lub urzędów zarezerwowanych wcześniej dla patrycjuszy broniących swoich przywilejów przed zakusami niższej grupy społecznej. Pierwszym sukcesem plebejuszy było utworzenie w 494 r. p.n.e. urzędu **trybuna ludowego** (plebejskiego), który miał ich chronić przed uciskiem patrycjuszy. Ostatecznie dopiero kompromis patrycjuszowsko-plebejski z 367 r. p.n.e. dopuścił plebejuszy do konsulatu, a z czasem do innych urzędów. Długoletnia walka pomiędzy tymi dwiema warstwami społeczeństwa rzymskiego dowodzi, że w czasach wczesnej republiki wszyscy Rzymianie starali się wpływać na funkcjonowanie państwa i dbać o jego dobro.

Zawarty kompromis nie rozwiązał wszystkich politycznych problemów obywateli rzymskich. Na przełomie III i II w. p.n.e. elita patrycjuszowsko-plebejska utworzyła nową warstwę społeczną **nobilów** (łac. *nobilis* – szlachetny), tzn. rodów, które wśród swoich przodków miały wysokich urzędników państwowych. Kształtował się w ten sposób nowy podział obywateli na tych, którzy rządzą, i całą resztę, czyli **plebs**. Z czasem wyodrębniła się warstwa pośrednia między nobilami a plebsem – ekwici. W jej skład weszli ludzie zamożni, o określonym rocznym dochodzie (np. bogaci kupcy, właściciele ziemscy, dzierżawcy podatków itd.). Ekwici służyli w legionach konno, ponieważ stać ich było na zakup i utrzymanie konia bojowego. Obsadzali również większość stanowisk oficerskich. Około II w. p.n.e. ekwici rozpoczęli walkę z nobilami o pozycję i wpływy polityczne, a jako członkowie szerokiej elity mieli duże szanse na objęcie niektórych urzędów.

Ekwita z płaskorzeźby na Łuku Galeriusza w Salonikach (299–305)

Łuk upamiętniał zwycięstwo cesarza nad Persami w 297 r.

Rzymskie chłopstwo

Przez stulecia najliczniejszą grupą społeczeństwa rzymskiego byli chłopi uprawiający własną ziemię. Stanowili oni też trzon legionów. Z czasem dominującą pozycję w rolnictwie zajęli bogaci właściciele ziemscy. Ich wielkie gospodarstwa rolne, zwane latyfundiami, mogły produkować żywność znacznie taniej, ponieważ wykorzystywano w nich na masową skalę pracę niewolników. Efektem tych zmian był upadek znaczenia politycznego i gospodarczego drobnego chłopstwa rzymskiego.

Niewolnicy

Grupą całkowicie pozbawioną praw (i traktowaną jako główna siła robocza) byli w Rzymie niewolnicy. Ich los, zdrowie, a nawet życie zależały wyłącznie od tego, kto stał się ich właścicielem. Początkowo niewolników było niewielu. Z czasem jednak, kiedy Rzym zaczął odnosić sukcesy militarne, ich liczba szybko wzrosła. Ceny tych ludzi, przede wszystkim jeńców wojennych, utrzymywały się na niskim poziomie i dlatego wielu Rzymian mogło sobie pozwolić na zakup i posiadanie od kilku do kilkuset niewolników. W okresie wielkich podbojów niewolnicy odgrywali ważną rolę w gospodarce rzymskiej.

Moneta wybita w Rzymie w latach 103–104
Litery SPQR, widoczne na rewersie monety z czasów cesarza Trajana, są skrótem wyrażenia *Senatus Populusque Romanus* (senat i lud/naród rzymski). Formuła ta stanowiła w starożytności oficjalną nazwę Imperium Rzymskiego, a skrót SPQR pełnił funkcję godła państwowego (pojawiał się na monetach, na sztandarach legionów oraz monumentach i pomnikach fundowanych przez senat). Napis SPQR OPTIMO PRINCIPI SC znaczy: Senat i lud rzymski najlepszemu władcy decyzją senatu.

PRAWA I OBOWIĄZKI OBYWATELA RZYMSKIEGO

Posiadanie obywatelstwa rzymskiego dawało jednostce liczne prawa, ale i nakładało na nią obowiązki. Podstawowym obowiązkiem obywatela była służba w legionach*. Przez długi czas traktowano ją również jako prawo, gdyż podlegali jej tylko obywatele posiadający odpowiedniej wielkości majątek ziemski. Obywatel rzymski sam bowiem musiał zapewnić sobie drogie uzbrojenie i wyposażenie wojskowe.

Obywatel miał znacznie więcej praw niż obowiązków. Najważniejszym przywilejem było prawo uczestniczenia w zgromadzeniach ludowych i głosowania. Wiązało się z nim czynne prawo wyborcze (*ius suffragii*), czyli prawo wyboru urzędników rzymskich. Obywatelom przysługiwało też prawo do godności publicznych, czyli mogli być wybierani na urzędy (*ius honorum*).

Rzymscy obywatele mieli też wiele praw cywilnych, m.in. praw majątkowych i praw rodzinnych. Do najważniejszych należało tzw. *ius conubii*, czyli prawo do zawierania związków małżeńskich ważnych w świetle prawodawstwa rzymskiego. Celem takiego małżeństwa było posiadanie legalnego potomka i tym samym zapewnienie ciągłości rodu. Rzymianie mogli też w ramach tzw. *ius commercii* uczestniczyć w życiu gospodarczym państwa i – szerzej – we wszystkich czynnościach prawnych wynikających z prawa cywilnego. W myśl prawa mogli występować ze skargą do sądu oraz dziedziczyć i przekazywać swą własność testamentem. W pewnym okresie dziejów Rzymu obywatele nie musieli też płacić podatków.

OBYWATELE RZĄDZĄ REPUBLIKĄ

W Rzymie królewskim władzę sprawowali królowie, a ich doradcami byli najstarsi przedstawiciele rodów rzymskich. Po obaleniu monarchii pod koniec VI w. p.n.e. Rzymianie przyjęli ustrój republikański (509 r. p.n.e.). Wykształciły się wówczas instytucje, które przez następne stulecia decydowały o polityce państwa. Były to m.in. zgromadzenia ludowe, senat i zespół urzędników, z których najważniejsi byli konsulowie i pretorzy oraz dyktator – wybierany w chwilach zagrożenia dla państwa.

Najwyższą władzę w republice rzymskiej sprawował *populus Romanus* (lud rzymski), który wyrażał swoją wolę podczas zgromadzeń ludowych. Mogli w nich brać udział wszyscy obywatele, jednak dość skomplikowany system zgromadzeń (centuria lub tribus*) powodował, że główną rolę odgrywały na nich najbogatsze rody. Głos najbiedniejszych, choć było ich więcej, miał mniejszą wartość.

Zgromadzenia ludowe miały najwyższą władzę ustawodawczą i sądowniczą w państwie oraz prawo wyboru urzędników. Jednak inicjatywa ustawodawcza należała tylko do urzędników, którzy zwoływali dane zgromadzenie. Była to zasadnicza różnica między ateńską ekklezją a rzymskimi zgromadzeniami. Poza tym w odróżnieniu od ateńskiej polis same głosowania podczas zgromadzeń nie miały charakteru indywidualnego. Przeprowadzano je wewnątrz poszczególnych centurii lub tribusów. Każda centuria i każdy tribus dysponowały jednym głosem. Dodatkowo głosowanie kończyło się, gdy tylko osiągnięto wymaganą większość, co oznacza, że wielu obywateli w ogóle nie oddawało głosu, a tym samym nie brało realnego udziału w sprawach publicznych.

Ważną rolę w polityce państwa rzymskiego odgrywał senat. W jego skład wchodziło w czasach królewskich stu przedstawicieli najznakomitszych rodów rzymskich. W okresie republikańskim senat

* Centuria lub tribus – co pięć lat przeprowadzano w Rzymie spisy obywateli i na ich podstawie każdego obywatela przydzielano do odpowiadającej jego majątkowi centurii oraz właściwego dla jego miejsca zamieszkania tribusu.

składał się z byłych najważniejszych urzędników państwowych, na czele z pretorami i konsulami (urzędnicy ci mieli tzw. imperium – najwyższą władzę wykonawczą w Rzymie). Senatorowie pochodzili z najbardziej wpływowych i najzamożniejszych rodzin, tzw. rodów senatorskich. Ich liczba w różnych okresach dziejów Rzymu wahała się od stu do dziewięciuset. W kompetencjach senatu leżało m.in.: zarządzanie budżetem republiki, zawieranie lub zrywanie sojuszy politycznych, wypowiadanie wojen, przydzielanie prowincji namiestnikom, kontrola nad rzymskimi legionami, ustanawianie nowych praw. Senat miał też pewne kompetencje w wymiarze sprawiedliwości (mógł sądzić rodziny senatorskie).

W czasach cesarstwa pozycja i kompetencje senatu zmniejszyły się na rzecz władzy cesarskiej. W pewnym momencie członkostwo w senacie było już tylko zaszczytem niepołączonym z żadną realną władzą. Niektórzy cesarze świadomie zaniżali znaczenie senatu, jak np. Kaligula, który senatorem mianował nawet własnego konia.

W republikańskim Rzymie władzę wykonawczą sprawowali urzędnicy. Najważniejszymi z nich byli dwaj **konsulowie** wybierani na rok (istniał zakaz piastowania urzędu konsula rok po roku, wprowadzony w obawie przed zapędami dyktatorskimi). Dzierżyli oni tzw. *imperium maius*, czyli najwyższą władzę. Posiadali inicjatywę ustawodawczą, odpowiadali za politykę zagraniczną, byli dowódcami armii rzymskiej, a także mieli uprawnienia religijne. W czasach cesarstwa urząd konsula stał się już tylko godnością honorową.

Kolejni co do ważności urzędnicy rzymscy to **pretorzy**. W republice rzymskiej było ich dwóch, a w czasach cesarskich – nawet osiemnastu. Pretorzy mieli tzw. imperium mniejsze (*imperium minus*). Zajmowali się przede wszystkim sprawami sądowniczymi. Podczas nieobecności w mieście konsulów sprawowali w nim najwyższą władzę. Symbolem tej władzy stał się pęk rózeg. Jeszcze niżsi rangą byli **kwestorzy**, zajmujący się m.in. zbieraniem podatków, oraz **edylowie**, którzy dbali o porządek w mieście, organizację igrzysk i zaopatrzenie Rzymu w zboże.

Duże znaczenie w starożytnym Rzymie czasów republiki mieli **trybuni ludowi**. Zadaniem tych urzędników było dbanie o interesy plebsu, głównie obrona najuboższych przed niesprawiedliwymi rządami senatu i urzędników, przede wszystkim tych najwyższych. Trybuni (najpierw było ich czterech, z czasem ich liczba wzrosła do dziesięciu) mieli dość szerokie kompetencje, w tym prawo veta wobec decyzji urzędników, a nawet projektów ustaw.

Zwieńczeniem kariery urzędniczej było piastowanie funkcji **cenzora**. Kandydat na ten urząd musiał wcześniej przejść całą ścieżkę zaszczytów (*cursus honorum*). W Rzymie było dwóch cenzorów, a wybierano ich co pięć lat. Cenzorzy sporządzali spisy obywateli, dopuszczali do godności senatora, ustalali wysokość ceł i podatków.

W czasie głębokiego kryzysu, kiedy państwo znajdowało się w dużym zagrożeniu, istniała możliwość wyboru **dyktatora**. Urzędnik ten skupiał w swoim ręku pełnię władzy cywilnej i wojskowej. Dyktator mógł urzędować najwyżej przez pół roku, a ograniczenie to wprowadzono w obawie przed władczymi zapędami ambitnych jednostek.

Ścisłe powiązanie obywatelstwa rzymskiego z prawami i obowiązkami politycznymi prowadziło do wzrostu poczucia odpowiedzialności za ojczyznę. Warto pamiętać, że podobnie jak w Atenach obywatelstwo polityczne Rzymian stawało się pełniejsze w starszym wieku, gdy obywatele byli już bardziej doświadczeni w życiu publicznym.

Rzymski senator z czasów republiki (rekonstrukcja)

Senatorzy głosowali w ten sposób, że jeśli opowiadali się za wnioskiem, przechodzili linię narysowaną na podłodze sali obrad, a jeśli byli przeciwni, pozostawali na swoich miejscach.

Ruiny budynku o nazwie Curia Iulia – siedziby rzymskiego senatu

WYKONAJ POLECENIA

1. Wyjaśnij, kto w republice rzymskiej był uznawany za obywatela. Czy istniała możliwość utraty obywatelstwa? Jeśli tak, to w jakich okolicznościach?
2. Przedstaw prawa i obowiązki, które przysługiwały obywatelom rzymskim.
3. Omów funkcjonowanie systemu politycznego republiki rzymskiej. Odpowiedz, czy władza faktycznie należała do obywateli. Podaj właściwe argumenty potwierdzające twoją odpowiedź.

WYRAŹ OPINIĘ

Odpowiedz, czy twoim zdaniem bardziej bezpośredni udział w sprawowaniu władzy brali obywatele republiki rzymskiej czy demokratycznych Aten. Uzasadnij swoją opinię.

PRZEANALIZUJ TEKST

Zasady piastowania urzędów w starożytnym Rzymie – fragment monografii współczesnego historyka polskiego.

O urzędy mogli w teorii ubiegać się wszyscy obywatele spełniający minimalne kryteria majątku i poważania: przynależność do *classes*, wolne urodzenie, niewykonywanie „niegodnych" zawodów (np. przedsiębiorcy pogrzebowego). Przewodniczący mógł odmówić przyjęcia kandydatury syna wyzwoleńca czy osoby wykonującej pracę za zapłatę, ale w razie determinacji wyborców musiał ustąpić. Stopniowo przyjęło się, że do wyborów stawali obywatele o cenzusie ekwickim, choć niekoniecznie należący do centurii jazdy, co nadal stawiało urzędy w zasięgu bardzo szerokiej grupy obywateli. Kryterium wiekowe długo nie istniało [...], podobnie jak kolejność sprawowania urzędów. Pierwszym ograniczeniem w tej materii stał się uchwalony w 342 r. zakaz iteracji (powtórnego sprawowania) urzędów, tj. w praktyce konsulatu, przed upływem 10 lat, zaostrzony w 151 r. zakazem sprawowania go więcej niż jeden raz, zawieszany tylko w krytycznych okresach (wojny samnickie, II wojna punicka, wojny z Kimbrami i Teutonami). W 180 r. *lex Villia*, pierwsza *lex annalis*, ustawa „roczna", ustaliła minimalny wiek obejmowania urzędów (po 10 latach służby w wojsku, najwcześniej w wieku 27 lat) i kolejność ich sprawowania (kwestura, pretura, konsulat; edylat kurulny opcjonalny między kwesturą a pretурą) i wprowadziła dwa lata przerwy między kwesturą a kolejnymi magistraturami kurulnymi. Przebieg urzędów (*cursus honorum*) był rygorystycznie przestrzegany z wyjątkiem elekcji na konsula 147 r. byłego kwestora Scypiona Aemilianusa. *Lex Villia annalis* nie objęła natomiast stanowisk plebejskich, które można było w teorii piastować rok po roku, nieograniczoną liczbę razy.

A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawo 2000, s. 233

- Wskaż warunki, które umożliwiały bądź też utrudniały kandydowanie na urzędy w starożytnym Rzymie.
- Na podstawie tekstu lekcji oraz prezentowanego fragmentu monografii Adama Ziółkowskiego wyjaśnij, czy kolejność i długość sprawowania urzędów w starożytnym Rzymie były uregulowane prawem. Czy przestrzegano tego prawa?

3 Każdy obywatel ma obowiązek umrzeć za ojczyznę

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie obywatelstwa w cywilizacji greckiej i rzymskiej.
- Prawa przysługujące obywatelowi w starożytnych Atenach oraz Imperium Rzymskim.

Współczesny świat kultury Zachodu uznaje demokrację ze jedną z najistotniejszych wartości leżących u podstaw naszej cywilizacji. Najważniejsze cechy demokracji, czyli rządy ludu (obywateli), pochwała wolności i równości, charakteryzują zarówno ustrój Aten sprzed ponad 2500 lat, jak i systemy polityczne nowoczesnych państw. Starożytne demokracje podkreślały znaczenie obywateli w życiu publicznym. Także dzisiaj kwestia obywatelstwa należy do tych elementów, które w zasadniczy sposób określają pozycję jednostki w państwie i na arenie międzynarodowej.

OBYWATEL W ŚREDNIOWIECZU I U PROGU NOWOŻYTNOŚCI

W epoce średniowiecza i czasach wczesnonowożytnych idea obywatelstwa nie miała takiego znaczenia jak w demokracjach starożytnych. Jednak samo pojęcie obywatela nie zginęło wraz z upadkiem świata antycznego – przejęły je europejskie miasta, które w odróżnieniu od greckich nie były jednak państwami, a częściami monarchii stanowej. Obywatelstwo miejskie miało więc charakter lokalny.

Statut miejski nadawał mieszkańcom miasta określone prawa i przywileje, choć wiązał je także z licznymi wymaganiami oraz obowiązkami (patrz: lekcja 6.). *Civis*, jak z łaciny nazywano obywatela, musiał spełnić określone warunki, by tę nazwę w majestacie prawa otrzymać. Aby zostać obywatelem danego miasta, należało w tym mieście mieszkać na stałe – był to tzw. domicyl (łac. *domicilium* – siedziba). Ważne też było pochodzenie z rodziny obywateli, czyli prawo krwi (łac. *ius sanguinis*), albo w ogóle urodzenie się w mieście, czyli prawo ziemi (łac. *ius soli*). Z czasem wprowadzono nowe ograniczenia dostępu do obywatelstwa. *Civis* musiał posiadać własną nieruchomość, pojawiły się też żądania dobrej reputacji (łac. *bona fama*), ślubnego pochodzenia, odpowiedniego wyznania religijnego.

W skład wolności przysługujących obywatelom miejskim wchodziły: wolność osobista, swoboda wyboru zawodu i przemieszczania się, możliwość dziedziczenia, a także wolności celne. Niektórzy obywatele, głównie bogatsi mieszczanie uczestniczący w zarządzaniu miastem, korzystali także z praw politycznych. Wśród obowiązków mieszczańskiego obywatela znalazły się przede wszystkim płacenie podatków, obrona miasta i służba w straży miejskiej.

Prawa miejskie początkowo rozwijały się w miastach Francji, Rzeszy i Włoch. Mimo że bardziej można je kojarzyć z prawami ekonomicznymi niż politycznymi, stały się wzorem dla innych grup mieszkańców państw europejskich. U schyłku średniowiecza i w czasach renesansu odezwały się głosy żądające praw dla wszystkich, np. Dante Alighieri (czytaj: aligieri, 1265–1321) domagał się prawa gwarantującego wolności obywatelskie w państwie. Jeszcze dalej poszedł pisarz społeczny i polityczny Niccolò Machiavelli (czytaj: makiaweli, 1469–1527), który dowodził, że to ustrój republikański stworzy najlepsze warunki dla funkcjonowania uniwersalnego i pełnoprawnego obywatelstwa, znosząc podziały stanowe przy jednoczesnym zachowaniu różnic majątkowych.

Pieczęć francuskiego miasta Saint-Omer z wyobrażeniem obradujących rajców miejskich, XIII w.

W XVI w. **Jean Bodin** (czytaj: bodę), zwolennik państwa silnie scentalizowanego, wskazywał, że obywatelstwo polega na wzajemnych zobowiązaniach między władcą i poddanym. Monarcha udziela pomocy i wymierza sprawiedliwość, a *civis* okazuje posłuszeństwo i wierność. Nie ma tu miejsca, według Bodina, na wolności polityczne. Następne stulecia, zwłaszcza wiek XVII, przyniosły rozwój idei władzy absolutnej monarchy nad poddanymi. Był to okres kształtowania się państw narodowych. Ustrój, który na rzecz władcy mocno ograniczył prawa obywateli, przyczynił się także do osłabienia porządku feudalnego. W efekcie wszyscy ludzie w państwie zostali zrównani w swych obowiązkach wobec panującego. Powstał model biernego obywatelstwa.

Obywatelstwo miejskie na ziemiach polskich (XIV–XVI w.)

Na ziemiach polskich o obywatelstwo miejskie mogli ubiegać się wolni mężczyźni. Nieślubne dzieci nie stawały się po osiągnięciu dojrzałości *civis* lub *burgenses* (z niem. *Bürger* od *Burg* – mieszkaniec warownego grodu). Kandydat na obywatela składał w ratuszu uroczystą przysięgę, uprzednio wpłaciwszy do kasy miasta odpowiednią kwotę. Po zaprzysiężeniu nowy obywatel otrzymywał potwierdzenie obywatelstwa – specjalne pismo z datą, pieczęcią i podpisem. Wpisywano go także do ksiąg obywatelskich. W niektórych miastach wymagano dodatkowych zobowiązań, które musiał spełnić świeżo mianowany *civis*; np. w Gdańsku – jeśli nie chciał płacić podatku kawalerskiego, tzw. bykowego, w ciągu roku od złożenia przysięgi musiał się ożenić. Obywatel był także uprzedzany, że karą za krzywoprzysięstwo jest obcięcie języka oraz tych członków, których używał, składając przysięgę, czyli palców prawej ręki. Osoby mieszkające w mieście, a nieposiadające obywatelstwa, nie miały prawa handlowania, uprawiania rzemiosła, sprawowania urzędów, kupowania nieruchomości. Obcokrajowcy musieli pokonać wiele przeszkód, aby otrzymać obywatelstwo, a Żydzi, którym nie wolno było osiedlać się poza wyznaczonymi miejscowościami, składali specjalne przysięgi.

CIVIS ROMANUS SUM – OBYWATEL RZECZYPOSPOLITEJ

W czasach gdy w większości krajów Europy panował ustrój absolutystyczny, szansę na decydowanie o sobie dostali nieliczni obywatele zamieszkujący nowożytne republiki: Zjednoczone Prowincje Niderlandów i Wenecję oraz Rzeczpospolitą, która przyjęła model *monarchii mixta* (monarchii mieszanej; patrz: niżej).

Polskie słowo obywatel wywodzi się z języka czeskiego, gdzie oznaczało po prostu mieszkańca (czes. *obyvat* – mieszkać). Jednak polska szlachta swoich korzeni szukała w zupełnie innym miejscu. Niektórzy wyprowadzali swój rodowód ze starożytnego Rzymu, powiadając dumnie: *Civis Romanus sum!* („Jestem rzymskim obywatelem!"). Jednak ostatecznie nie od Rzymian, a od starożytnych Sarmatów zaczęła wywodzić swój rodowód polska szlachta. Znalazło to odbicie w jej postawie, którą początkowo charakteryzowało męstwo, gotowość poświęcenia za ojczyznę, umiłowanie wolności i przywiązanie do tradycji. Cechami odziedziczonymi po sarmackich przodkach miały być również prawość, bystrość umysłu i waleczność. Jak pisał w 1618 r. Szymon Starowolski: „Jeszcze chwała Bogu nie schodzi Sarmatom na mężach dobrych, na rozumiech bystrych i dostatkach wojennych".

Szlachecka ideologia **sarmatyzmu*** znajdowała znacznie więcej odwołań do antyku. Przede wszystkim chodzi tu o starorzymską ideę **wolności**, która stała się jedną z najważniejszych zasad **demokracji szlacheckiej**. W XVI w. chętnie czytano *Dzieje Rzymu* autorstwa Tytusa Liwiusza, który już w pierwszej księdze wielokrotnie podkreśla znaczenie wolności dla narodu rzymskiego. To w nawiązaniu do tego tekstu szlachta często stawiała znak równości między Rzecząpospolitą a republiką rzymską. Uważano nawet, że *Res Publica Polonorum* (republika Polaków) jest spadkobierczynią *Rei Publicae Romanorum* (republiki Rzymian). W tej kwestii odwoływano się do sądów Greka Polibiusza, który opracował –

* Sarmatyzm – **nurt ideologiczny polskiej szlachty, wywodzący jej rodowód od starożytnego plemienia Sarmatów. Pojęcie to obejmuje wszelkie dziedziny kultury i obyczajowości. Na przełomie XVI i XVII w. ideologia ta stała się spoiwem wielonarodowego państwa, a właściwie szlachty Rzeczypospolitej Obojga Narodów, która jako warstwa społeczna pozostawała ponad podziałami narodowymi i religijnymi.**

Drzeworyt z dzieła *Quincunx* (1564) Stanisława Orzechowskiego ilustrujący głoszoną przez niego wizję ustroju Rzeczypospolitej
W centrum znajduje się kobieca postać w koronie, trzymająca w ręku naczynia liturgiczne. Symbolizuje ona Polonię – państwo polskie, na co wskazuje umieszczony przed nią Orzeł Biały (herb państwa), udekorowany naszyjnikiem z literą „A" – inicjałem króla Zygmunta Augusta. Polonia wsparła stopy na ramionach klęczących postaci króla i papieża. Natomiast łaciński napis głosi, że gdyby naruszono jeden z filarów, na których opiera się państwo, to cały panujący w nim ład by się załamał.

wileje, które szlachta otrzymywała od czasów średniowiecza, utrwaliły w niej przekonanie, że jedynymi **pełnoprawnymi obywatelami Rzeczypospolitej są panowie bracia, czyli wszyscy członkowie stanu szlacheckiego**. Dzięki artykułom henrykowskim stan ten zagwarantował sobie przewagę polityczną nad królem, a wszelkie próby naruszenia ustalonego porządku traktował jako zamach na złotą wolność, której bronił wszelkimi sposobami, takimi jak rokosz, liberum veto (szerzej patrz: lekcje 8. i 9.).

Nieodzownym elementem obywatelstwa była **służba ojczyźnie**, która od czasów starożytnych polegała przede wszystkim na **spełnianiu obowiązku wojskowego**. Hasło „dać gardło" w walce nie było jednak najważniejsze w wypełnianiu tego obowiązku. Już **Jan Kochanowski** w sposób bardzo nowoczesny pisał w *Pieśni o spustoszeniu Podola*, że gdy wzywa ojczyzna, **głównym obowiązkiem obywatela jest zaspokojenie potrzeb materialnych państwa**. Wzywał wręcz: „Dajmy; a naprzód dajmy! Sami siebie / Ku gwałtowniejszej chowajmy potrzebie", a w innym miejscu: „Skujmy talerze na talery, skujmy / A żołnierzowi pieniądze gotujmy!". Zmianie ulegał zatem wywodzący się jeszcze z czasów średniowiecza ideał rycerza – obrońcy ojczyzny (ilustracja na s. 14 – fragment zbroi husarskiej). Coraz częściej zastępował go – odmalowany m.in. przez **Mikołaja Reja** – obraz szlachcica ziemianina: zapobiegliwego gospodarnego, płacącego podatki na rzecz swojej ojczyzny, ale także czerpiącego radość z życia.

W XVI stuleciu na temat ustroju demokracji szlacheckiej powstały dwie koncepcje reprezentowane przez dwóch pisarzy politycznych: **Andrzeja Frycza Modrzewskiego** i **Stanisława Orzechowskiego**. Modrzewski w dziele *O poprawie Rzeczypospolitej* poddał krytyce ustrój Polski i panujące w nim stosunki społeczne. Zawarł tam również program przebudowy państwa w kierunku równości wszystkich obywateli wobec prawa. Optował także za ograniczeniem części przywilejów szlachty i duchowieństwa, a Kościół chciał nawet podporządkować państwu. Jego poglądy dotyczące konieczności zachowania pokoju między narodami stały się później podstawą do opracowania zasad nowożytnego prawa międzynarodowego.

W zdecydowanej opozycji do Modrzewskiego stał Stanisław Orzechowski. W swoim dziele *Quincunx, to jest wzór Korony Polskiej* starał się udowodnić, że ustrój Rzeczypospolitej, jako idealny, nie wymaga żadnej naprawy. Uważał, że stosunki społeczne oraz polityczne w państwie są odbiciem boskiego porządku i nie mogą być zmieniane przez człowieka. Za gwaranta takiego ustroju uznał Kościół katolicki i głoszoną przezeń religię. Idealny układ burzą tylko heretycy, wobec których powinno się odrzucić zasady tolerancji wyznaniowej.

W 2. połowie XVII w. obraz polskiego Sarmaty, a tym samym obywatela, zaczął się zmieniać. Liczne wojny prowadziły do wzrostu nietolerancji religijnej szlachty (wypędzenie arian[4]) i jej niechęci do obcych. W stosunkach wewnętrznych coraz pilniej strzegła ona wolności szlacheckiej, czym często uzasadniano działania polityczne chroniące raczej prywatę, a nie dobro ojczyzny (patrz: lekcja 10.). Drugim elementem demokracji szlacheckiej była równość wszystkich jej członków. Najlepiej obrazuje ten stan słynne powiedzenie: „Szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie". Jednocześnie ta sama szlachta w tytulaturze akceptowała wyraźne zróżnicowanie wewnętrzne stanu obywatelskiego. Do magnatów zwracano się

G. Kneller, Portret Johna Locke'a, 1697 r. (Ermitaż w Sankt Petersburgu)

O społeczeństwie obywatelskim dyskutowano już w starożytności. Arystoteles wprowadził pojęcie człowieka jako istoty społecznej (zoon politikon) i twierdził, że rozwój społeczny zmierzał do powstania państwa. Cyceron utożsamił społeczeństwo obywatelskie z udziałem jednostki w życiu wspólnoty politycznej. Do ich koncepcji nawiązał Anglik John Locke (czytaj: dżon lok, 1632–1704), który po raz pierwszy oddzielił sferę społeczną od polityki, choć w jego pismach społeczeństwo obywatelskie i państwo nadal się przenikają.

„Jaśnie Wielmożny", podczas gdy do równych sobie mówiono „Panie Bracie". Równość była zatem iluzoryczna i służyła tylko wzmacnianiu pozycji politycznej całego stanu kosztem monarchy.

Zmiany w politycznym myśleniu części szlachty przyniósł dopiero głęboki kryzys XVIII w., jak również docierające do Rzeczypospolitej ideały oświeceniowe. Podjęta u schyłku tego stulecia reforma ustrojowa państwa okazała się bardzo spóźniona i – mimo wielkiego patriotyzmu zarówno twórców *Konstytucji 3 maja*, jak i jej obrońców – szlachecka Rzeczpospolita upadła, a wraz z nią odeszła część sarmackich ideałów.

W STRONĘ WSPÓŁCZESNOŚCI

Do antycznej tradycji demokracji świadomie nawiązali myśliciele doby oświecenia, choć nie dosłownie. Demokracja antyczna miała charakter bezpośredni, wolność polityczną zaś rozumiano jako prawo obywateli do kierowania państwem. W czasach nowożytnych uczestnictwo w życiu politycznym miało polegać na tym, że obywatel wybiera swych reprezentantów w rządzie i sprawuje kontrolę nad nimi, przy czym formą kontroli były następne wybory. Wielką rolę zaczęło odgrywać także prawo do wolności słowa, stwarza ona bowiem szansę na obiektywne poznanie realiów politycznych, a tym samym na dobry wybór reprezentantów. Oświecenie i następne epoki do antycznego pojęcia wolności politycznej dołożyły kwestię zakresu swobód indywidualnych i korzystającego z nich tzw. społeczeństwa obywatelskiego*.

Oświeceniowi filozofowie Monteskiusz i Jean-Jacques Rousseau (czytaj: ruso) domagali się swobód obywatelskich i podkreślali suwerenność ludu (szerzej patrz: lekcja 11.). Kwestią obywatelstwa zajmował się także niemiecki myśliciel Immanuel Kant, który przedstawił w swych pismach model państwa o ustroju obywatelskim, opierającym się na wspólnym dla wszystkich porządku prawnym. Odróżnił on pojęcie przynależności państwowej od pojęcia obywatelstwa, które identyfikował z pełnią praw publicznych przysługujących obywatelom czynnym, czyli samodzielnym ekonomicznie.

Pierwsze w dziejach osadzenie kwestii obywatelstwa na gruncie prawnym i sformułowanie zasad zastosowania tego pojęcia w realnym życiu przyniosły *Deklaracja niepodległości* kolonii angielskich w Ameryce (1776) oraz *Deklaracja praw człowieka i obywatela* (1789), która czerpała z pism Monteskiusza i Rousseau. Dokument ten wyemancypował jednostkę ludzką i zmienił diametralnie miejsce człowieka w państwie.

Następne stulecie, zwłaszcza jego 2. połowa, na nowo zdefiniowało prawa i obowiązki obywatela. Miał on zajmować się interesami prywatnymi i czerpać satysfakcję z własnej pracy, a dodatkowo stać się aktywny politycznie. Osiemnastowieczny model kultury mieszczańskiej ewoluował m.in. w stronę modelu kultury robotniczej. Udział w życiu politycznym miał przynieść zwycięstwo w wyborach.

Kolejny wielki przełom w odniesieniu do kwestii obywatelstwa nastąpił u schyłku XIX i na początku XX w., kiedy to o swoje prawa polityczne upomniały się kobiety. Według powszechnie przyjętych wówczas norm prawa obywatelskie przysługiwały tylko głowie rodziny – mężczyźnie. Kobieta nie mogła podejmować samodzielnych działań bez zgody ojca, męża lub brata nie tylko w kwestiach politycznych, lecz także w odniesieniu do własnych dzieci czy swojego majątku. Ruch emancypantek przyczynił się do przyznania kobietom pełnych praw obywatelskich. W większości krajów cywilizacji zachodniej zmianę tę wprowadzono po I wojnie światowej.

* **Społeczeństwo obywatelskie – samoorganizująca się zbiorowość, w której działalność niezależnych od państwa różnego typu instytucji, organizacji, związków i stowarzyszeń jest podstawą samodzielnego rozwoju obywateli oraz stanowi wyraz ich osobistej aktywności.**

s. 34

Obywatelstwo we współczesnej Polsce[4]

Współcześnie **obywatelstwo** jest rozumiane jako prawna więź określająca przynależność jednostki do danego państwa, na mocy której jednostka ma określone prawa i obowiązki wobec państwa, a państwo ma obowiązki i prawa wobec jednostki. Obcokrajowcy spraw związanych z obywatelstwem, w szczególności sposobów jego nabycia i ewentualnej utraty, należy do samego państwa i jest to jego kompetencja wyłączna. W Polsce zasady nabycia obywatelstwa reguluje art. 34 *Konstytucji RP*, który stanowi, że „obywatelstwo polskie nabywa się przez urodzenie z rodziców będących obywatelami polskimi". Inne sposoby nabycia obywatelstwa polskiego określa *Ustawa z dnia 2 kwietnia 2009 r. o obywatelstwie polskim* (art. 14–16). Obywatele polscy poza licznymi prawami i wolnościami zagwarantowanymi w konstytucji, mają również obowiązki (*Konstytucja RP*, art. 82–86). Od chwili wejścia do Unii Europejskiej obywatele RP otrzymali również obywatelstwo UE. Pozwala im ono m.in. na swobodne poruszanie się i przebywanie w obrębie Wspólnoty, głosowanie i kandydowanie w wyborach do Parlamentu Europejskiego. Nie zastępuje ono jednak obywatelstwa narodowego, które określa prawa polityczne przysługujące obywatelowi na terenie jego kraju.

WYKONAJ POLECENIA

1. Porównaj, jak się zmieniło znaczenie pojęcia *obywatelstwo* od czasów starożytnych do współczesności.
2. Wyjaśnij, kogo uważano za obywatela I Rzeczypospolitej. Jakich cech i zachowań się po nim spodziewano?
3. Wyszukaj w swoim środowisku (miejscowości) przykłady działań społeczeństwa obywatelskiego.

WYRAŹ OPINIĘ

Na podstawie różnych źródeł informacji odpowiedz, czy twoim zdaniem obywatele polscy wywiązują się dzisiaj z obowiązków względem państwa. Odpowiedź uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Nierówność stanów wobec prawa osłabia państwo, fragment rozprawy Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Zdarzyło się w pewnym mieście, że dwu ludzi, jeden ze stanu szlacheckiego, drugi plebejusz [...] pobili ciężko i wielokrotnie poranili człeka [...] niektóre rany były śmiertelne [...].
Kiedy ów człowiek umarł od ran, szukają owego plebejusza, stawiają go przed sądem, oskarżają, głowę mu ucinają [...]. Ale ten napastnik, który jest szlachcicem, żyje [...]. Powiadają ludzie: trzeba go pozwać [...] przed sędziego i ukarać wedle prawa polskiego grzywną pieniężną [...]. Na Boga nieśmiertelnego! Czyż to nie tak, jakby dla tych dwu rodzajów ludzi chciało się mieć dwie różne rzeczpospolite [...]? Czyż nie jest jakimś potwornym dziwem to, co się u nas praktykuje, że [...] jedni za to samo płacą głową, za co innych traktuje się najbardziej pobłażliwie?
I nie można mieć nadziei, żeby Rzeczpospolita, w której panuje takie prawo [...] – żeby taka Rzeczpospolita zmierzała do celu, dla którego powstają ludzkie społeczności, a to aby wszyscy obywatele mogli żyć spokojnie i szczęśliwie [...].

A. Frycz-Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, księga II, w: M. Adamczyk, B. Chrząstowska, J. Pokrzywniak, *Starożytność – oświecenie*, Warszawa 1981, s. 266–271

- **Scharakteryzuj poglądy Frycza Modrzewskiego na temat praw panujących w Rzeczypospolitej.**
- **Wyjaśnij, kogo Frycz Modrzewski uważa za obywateli Rzeczypospolitej.**
- **Wskaż, w jakim celu Frycz Modrzewski posłużył się takim przykładem. Czego się domagał?**

2. Zalety modelu obywatelstwa rzymskiego, fragment publikacji współczesnych autorów francuskich.

Jest zrozumiałe, że grecki i rzymski model obywatelskości nie mógł być bezpośrednio przejęty przez współczesną demokrację. [...] Jednak niektóre własności tego modelu zasługują na naszą refleksję. [...] Mamy być może zbyt dużą skłonność do zapominania, że być „obywatelem" to być solidarnym [...].
Solidarności tej nie powinny ograniczać żadne gesty zamknięcia, musi się ona rozszerzać na wszystkich, którzy chcieliby żyć razem z nami. Przykład prawa rzymskiego, które przyjmowało w szeregi obywatelskie wyzwoleńców, „cudzoziemców" w pełnym tego słowa znaczeniu, zasługuje na przemyślenie, gdy mowa o imigracji. [...] Podobne korzyści demograficzne, jakie odniósł starożytny Rzym wskutek asymilacji wyzwoleńców, mogłyby się stać udziałem współczesnych społeczeństw [...]. Gdyby w XIX w. mocarstwa kolonialne przemyślały przykład Rzymu, który umiał włączyć do swej kultury obce ludy, i to do tego stopnia, że kultura ta posłużyła im później w ich własnym narodowym przebudzeniu, być może udałoby się uniknąć wielu problemów epoki dekolonizacji. Gdyby włodarze Trzeciej Republiki Francuskiej zgodzili się, wzorem cesarza Klaudiusza, który [...] wprowadził do Senatu grupę notabli galijskich, aby deputowani muzułmańscy z Algierii zasiedli w Zgromadzeniu Narodowym Francji [...], to być może uniknięto by wielu dramatów, kto wie, czy nie zmieniłoby to biegu historii. Konsekwencje takich błędów powinny skłonić nas do refleksji nad wzorcami, jakich dostarcza Rzym – miasto, które potrafiło przyznać tę samą pełnię praw zarówno mieszkańcom pobrzeży Dunaju, jak i mieszkańcom Kartaginy.

P. Vidal-Naquet, J.-P. Vernant, J.-P. Brisson, E. Brisson, *Zrozumieć demokrację i obywatelskość*, przeł. K. Małaga, Warszawa 2003, s. 107

- **Przedstaw cechy modelu obywatelstwa rzymskiego, które autorzy uważają za godne naśladowania w naszych czasach. Jaka jest twoja opinia na ten temat?**

4 Król i jego monarchia

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie pojęć: monarchia, system lenny, pańszczyzna, danina.
- Nazwy państw barbarzyńskich powstałych na gruzach Imperium Rzymskiego.

Okres średniowiecza to prawie tysiąc lat dziejów. Początek epoki wyznacza upadek cesarstwa zachodniorzymskiego w 476 r. n.e., a jej schyłek – kres Bizancjum w 1453 r. W tym czasie kształtowały się zręby państwowości większości krajów europejskich. Na przestrzeni stuleci ustroje tych państw ewoluowały i zmieniało się podejście Europejczyków do kwestii władzy.

KRÓL

Szeroko rozpowszechnioną formą rządów w średniowieczu była **monarchia**. Na czele rozmaitych księstw i królestw stali monarchowie. W zależności od kręgu cywilizacyjnego różnie ich nazywano: królami, cesarzami. Wszyscy mieszkańcy państwa – od bogatych i wpływowych możnowładców począwszy, a na chłopach skończywszy – byli ich poddanymi. Oznaczało to, że każdy musiał spełniać określone obowiązki i nikt nie miał pełni praw politycznych.

W pierwszych wiekach średniowiecza w Europie Zachodniej na gruzach Imperium Romanum powstały państwa barbarzyńskie[1] (m.in. Wizygotów, Franków, Burgundów). Przyjmowany w nich model władzy opierał się zarówno na dawnych tradycjach rzymskich, jak i na wzorcach barbarzyńskich. Centralne władze rzymskie, które straciły znaczenie i nie potrafiły już kontrolować sytuacji w dawnych prowincjach, zostały zastąpione przez barbarzyńskich wodzów. Przejęli oni odpowiedzialność za administrację na zajmowanych terenach. Nierzadko sprzyjały im dotychczasowe lokalne elity potrzebujące władzy zwierzchniej, która przywróciłaby ład, zajęła się poborem podatków, a także dała gwarancję bezpieczeństwa, np. majątkowego. O powodzeniu rządów nowych władców decydowały ich bogactwo i siła militarna. Wódz barbarzyński pozycję zawdzięczał swoim przymiotom: dzielności, inteligencji, sprawności, ale też powadze rodu, z którego się wywodził. Jak widać, w nowym systemie dużą rolę odgrywały pozostałości dawnych więzi plemiennych (wspólnota krwi).

Wczesnośredniowieczni władcy nosili tytuł *rex* (łac. król), który oznaczał przewodzenie konkretnemu ludowi: król Wizygotów, król Franków. Dopiero z czasem przyjęło się odnosić określenie *rex* do obszarów geograficznych (*rex Franciae* – król Francji). Sam termin **król** jest odpowiednikiem słowa *rex*, a wywodzi się od imienia Karola Wielkiego, cesarza i króla Franków z dynastii Karolingów. Proces przekształcania się imienia własnego w nazwę pospolitą dokonywał się oczywiście stopniowo. Początkowo tytuł króla nadawano tylko władcom frankońskim, później imię wzbudzającego podziw i szacunek monarchy stało się symbolem osób panujących także wśród Słowian. Polski *król*, czeski *kral*, rosyjski *король* (czytaj: korol) są przykładami tego zjawiska.

POZYCJA I WŁADZA KRÓLA

W państwach barbarzyńskiej Europy długo korzystano z reliktów tzw. demokracji plemiennej. Król, tak jak niegdyś wódz, pochodził najczęściej z wyboru. Monarchia dziedziczna upowszechniła się

dopiero w okresie rozkwitu średniowiecza. Elekcja nie dawała władcy zbyt silnej pozycji, gdyż wiązała się z pozyskiwaniem sojuszników, np. dzięki przekupstwu w formie obietnicy przyszłych nadań czy przywilejów. A to pomniejszało majątek i prestiż panującego. Choć trzeba tu zauważyć, że wiele zależało od samego kandydata. Jeśli był zręcznym politykiem, mógł liczyć na szacunek.

Król odpowiadał za utrzymanie ładu na podległych mu terenach. Stanowił zatem prawo, podobnie jak wcześniej cesarze rzymscy. Robił to w porozumieniu z możnymi panami ze swego otoczenia. Stał także na czele armii jako jej najwyższy dowódca. Głównym źródłem utrzymania państwa w tym okresie były łupieżcze wyprawy, dlatego wielki wpływ na sprawne funkcjonowanie kraju miały zwycięstwa władcy.

Władza królewska nie była nieograniczona. Podczas uroczystej koronacji monarcha składał przysięgę, która nakładała na niego wiele obowiązków. Poza tym każdy władca, wydając jakieś prawo, musiał kierować się dobrem ogółu. Jeśliby w odczuciu poddanych tego zaniechał, to mogli oni wypowiedzieć mu posłuszeństwo. Oczekiwano, że gdy władca będzie podejmował ważne decyzje, wysłucha ludzi sobie oddanych i weźmie pod uwagę ich rady.

Jak widać, rządy króla opierały się na władzy wojskowej i cywilnej. Trzecim elementem była religia.

KRÓL A RELIGIA

Monarchów średniowiecznych, podobnie jak od schyłku IV w. cesarzy rzymskich, łączyły silne więzi z Kościołem. Wskazywano bowiem na **boskie pochodzenie władzy**. Uzasadniając owo przekonanie, odwoływano się do Biblii, głównie do Listu św. Pawła do Rzymian: „Każdy niech będzie poddany władzom sprawującym rządy nad innymi. Nie ma bowiem władzy, która by nie pochodziła od Boga, a te, które są, zostały ustanowione przez Boga. Kto więc przeciwstawia się władzy – przeciwstawia się porządkowi Bożemu" (Rz 13, 1–2).

Religijna legitymizacja władzy z jednej strony umacniała pozycję króla, z drugiej – nakładała na niego obowiązki. Od monarchy wymagano bowiem, by troszczył się nie tylko o ziemski dobrobyt poddanych, lecz także o ich zbawienie, np. dbając o właściwe formy kultu i czystość doktryny. Do najważniejszych inwestycji monarszych tego okresu zaliczano zatem – obok budowy zamków – fundowanie klasztorów i kościołów.

Pierwszym królem, który panował z bożej łaski, był władca Franków **Chlodwig** z dynastii Merowingów. Zdecydował się on w 496 r., jako pierwszy germański wódz, na przyjęcie chrztu w obrządku rzymskim. W epoce rządów kolejnej frankijskiej dynastii – **Karolingów** idea ta upowszechniła się i na stałe weszła w skład średniowiecznych wyobrażeń o istocie władzy królewskiej. Na jej ostateczny kształt największy wpływ miał **Pepin Krótki**. Jego ojciec Karol Młot – majordom na dworze Merowingów – przechwycił władzę w państwie, a w 751 r. Pepin zasiadł na tronie, choć dziedzicznie korona mu się nie należała. Nie chciał przyjąć jej

Kaplica pałacowa w Akwizgranie – mieście, gdzie swą siedzibę miał cesarz i król Franków Karol Wielki (przełom VIII i IX w.)

Politycznym sercem królestwa był dwór królewski rezydujący w pałacu władcy. To tutaj podejmowano większość ważnych decyzji państwowych podczas spotkań z arystokracją, a władca nadawał urzędy i posiadłości. Na terenach przynależnych do pałacu odbywały się ważne uroczystości: turnieje, pasowanie na rycerza, procesje liturgiczne, których rolą było m.in. umacnianie autorytetu króla. Przy pałacu zawsze znajdowała się monarsza kaplica. Zapewniała ona nie tylko posługę duchową, ale także obsługę kancelaryjną, gdyż duchowni, w przeciwieństwie do osób świeckich, potrafili czytać i pisać. Księża i mnisi stanowili elitę intelektualną europejskich królestw.

Koronacja węgierskiego władcy Stefana III (1163–1172), fragment miniatury z XIV-wiecznej węgierskiej *Kroniki ilustrowanej* (łac. *Chronica Pictum*) autorstwa Marka z Kałtu

Ceremonia koronacyjna miała niesłychanie rozbudowaną symbolikę. Król był namaszczany świętymi olejami i otrzymywał insygnia władzy: koronę, miecz, berło i jabłko. Korona symbolizowała jedność państwa, miecz – sprawiedliwe rządy, berło było symbolem najwyższej władzy monarchy, natomiast jabłko z krzyżem przypominało, że władca rządzi w imieniu Chrystusa, a jednocześnie podkreślało niezależność króla od cesarza.

od możnych, stworzył zatem niestosowaną dotąd ceremonię koronacyjną o charakterze sakralnym. Koronę na skronie włożył mu Bonifacy Winfrid (późniejszy święty), który następnie namaścił go świętymi olejami, naśladując opisaną w Biblii ceremonię koronacji władców Izraela – Saula i Dawida. W 753 r. ceremonię tę powtórzył papież Stefan III, który przybył na dwór Pepina z prośbą o pomoc w pokonaniu Longobardów nękających Rzym. Pepin prośbę spełnił, a zdobyte na Longobardach tereny przekazał papieżowi jako *patrimonium Sancti Petri* (ojcowiznę św. Piotra). W ten sposób przyczynił się do powstania Państwa Kościelnego.

MONARCHIA SIĘ ZMIENIA

Monarchie wczesnośredniowieczne w Europie miały ustrój **patrymonialny**[1]. Państwo traktowano jako własność prywatną rodu panującego. Oznaczało to, że kraj można było po śmierci władcy podzielić między dziedziców. Król miał także prawo nadawania ziemskich majątków w dożywotnie użytkowanie możnowładcom, zwłaszcza świeckim (margrabiom, hrabiom) i duchownym (biskupom), w ramach wynagradzania ich za wierną służbę. Wynagrodzenie to nazywano **beneficjum**, **feudum** lub **lennem**, a ludzie, którzy je otrzymali, stawali się **wasalami**. Zwierzchnik wasala był określany mianem **seniora**. Także w tym czasie pojawił się zwyczaj **komendacji** – aktów oddania się wolnych ludzi w opiekę możnym. We wczesnym średniowieczu każdy wolny rolnik miał obowiązek stawić się na wezwanie władcy, by walczyć u jego boku. Przykładowo państwo Franków toczyło nieustanne wojny, a utrzymanie konia bojowego i kupienie odpowiedniego uzbrojenia było dużym wydatkiem. Do tego zmagania zbrojne toczono najczęściej w czasie, gdy na wsi trwały najbardziej wzmożone prace wiosenno-letnie (orka, siew, żniwa). Dlatego służba wojskowa była postrzegana jako wyjątkowo uciążliwa. Rolnik wolał więc oddać się w opiekę możnemu panu, bo dzięki temu pozbywał się powinności wojskowych. Wzrost liczby komendacji przyniosły niestabilne politycznie czasy panowania ostatnich Karolingów.

Jak widać, w czasach Karola Wielkiego i jego następców system osobistych, bezpośrednich relacji łączących władcę, możnych i poddanych został znacznie rozbudowany. Począwszy od IX w., z takiej struktury społecznej zaczął wykształcać się nowy system, tzw. **monarchia feudalna**. Jego podstawową cechą była dominacja wielkich właścicieli ziemskich – **feudałów**. Powszechne też stało się wówczas nadawanie lenna nie tylko możnowładcom, ale i wojownikom, którzy zasłużyli się w trakcie kampanii wojennych. W ten sposób powstała grupa społeczna **rycerzy**. Przejęli oni ciążące na wolnych rolnikach powinności wobec państwa – służbę wojskową i udział w wiecach. Stało się to jednak kosztem narastającego podporządkowania chłopów. Społeczeństwo średniowieczne połączone hierarchią zaczęło przypominać drabinę. Na jej szczycie znajdował się senior, poniżej – wasale królewscy, jeszcze niżej – rycerze. Najniżej stali chłopi zmuszeni do odrabiania **pańszczyzny** i składnia danin (patrz: schemat na s. 22).

System lenny osłabiał pozycję króla. Następowała **decentralizacja władzy** – wasale przejmowali część uprawnień królewskich. Na terenie Europy, poza Anglią, obowiązywała wręcz zasada: „Wasal mojego

Karol Orleański (1394–1465) odbiera hołd lenny od swojego wasala, miniatura ze średniowiecznego manuskryptu francuskiego

Przyszły wasal, oddając się na służbę seniorowi, składał **hołd lenny**. W trakcie tej uroczystości przysięgał wierność na Ewangelię i, klęcząc, wkładał swoje złożone dłonie w ręce seniora. Następnie senior przechodził do ceremonii **inwestytury**. Wręczał wówczas swojemu wasalowi symbol przekazywanego lenna, którym najczęściej były dobra ziemskie, urząd lub renta. Jeżeli lennikiem zostawała osoba świecka, mogła to być włócznia lub chorągiew, w przypadku osoby duchownej – pastorał albo pierścień. Jeśli wasal popełnił wiarołomstwo, senior mógł mu odebrać lenno, jednak decyzja ta musiała zostać uznana przez sąd baronów. Obdarowani ziemią mieli możliwość otrzymania **immunitetu**. Był to przywilej zwalniający ich posiadłości ze świadczeń na rzecz państwa (immunitet ekonomiczny) albo przyznający prawo do sądzenia osób zamieszkujących tereny lenna (immunitet sądowy).

wasala nie jest moim wasalem". Władca nie miał zatem prawa wydawania rozkazów ludziom, którzy mu bezpośrednio nie podlegali. Ponadto zabiegi feudałów doprowadziły do sytuacji, gdy lenna stały się dziedzicznymi własnościami, czyli nadanie nie wygasało w momencie śmierci urzędnika, który dostał.

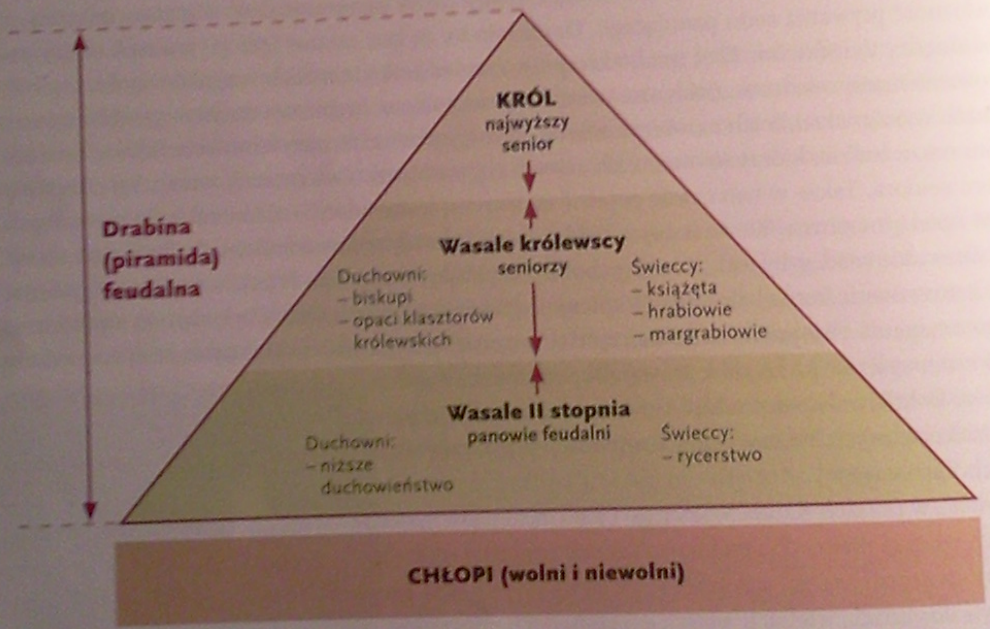

KU MONARCHII STANOWEJ

Postępujący proces rozdrobnienia feudalnego z pewnością pozwalał na zaspokojenie ambicji politycznych i majątkowych wielu możnych. Z drugiej jednak strony brakowało centralnego ośrodka, który rozstrzygałby spory pomiędzy feudałami i gwarantował przestrzeganie obowiązującego prawa. Walki pomiędzy możnymi, przeradzające się czasami w wojny domowe, umacniały wśród nich przekonanie, że najlepszym ośrodkiem zapewniającym praworządność byłby monarcha. Idea ta znalazła również szerokie poparcie Kościoła. Królowie starali się wykorzystać sprzyjające im okoliczności, by wzmocnić swoją domenę (ziemie należące bezpośrednio do monarchy) i władzę.

System feudalny doprowadził też do pogłębienia różnic społecznych i wykształcenia się **stanów społecznych***. Do ich przedstawicieli zwracali się monarchowie, aby uzyskać opinię w najważniejszych sprawach. Z czasem (od XIII w.) w niektórych krajach Europy Zachodniej zaczął się kształtować ustrój **monarchii stanowej***, w którym przedstawiciele poszczególnych stanów dążyli do zdobycia części władzy. Przyczyniło się to do powstania pierwszych stałych przedstawicielstw stanowych, którymi były np. Stany Generalne we Francji czy Parlament w Anglii.

» **Stany społeczne – duże grupy społeczne wyróżniające się charakterystyczną pozycją ekonomiczną, społeczną i prawną swoich członków (z wyraźnie wyodrębnionymi prawami i obowiązkami).**
» **Monarchia stanowa – ustrój państwa oparty na współrządach władcy i reprezentacji stanów społecznych.**

WYKONAJ POLECENIA

1. Wyjaśnij etymologię słowa król.
2. Opisz, jaką władzą dysponowali średniowieczni monarchowie.
3. Oceń, jaki był wpływ religii na pozycję średniowiecznych monarchów.

WYRAŹ OPINIĘ

Porównaj pojęcie immunitetu z czasów średniowiecza i współczesne znaczenie tego słowa. Dlaczego w dzisiejszym, liberalnym świecie Zachodu potrzebne są immunitety.

PRZEANALIZUJ TEKST

Ustrój państwa Franków opisany przez dworzanina Karola Wielkiego.

Ród Merowingów, z którego Frankowie zwykli byli sobie wybierać królów, na pozór trwał aż do Childeryka; on bowiem, na rozkaz papieża Stefana*, został złożony z godności, ostrzyżony i zamknięty w klasztorze. Chociaż dopiero na nim ród ten wygasł, w rzeczywistości jednak od dawna nie miał żadnej siły i błyszczał tylko czczym tytułem królewskim. Skarb i rządy państwem należały do przełożonych pałacu, zwanych majordomami, którzy posiadali najwyższą władzę. Królowi nie pozostało nic więcej jak zadowolić się samym tytułem, nosić długie włosy i niestrzyżoną brodę**, zasiadać na tronie i udawać panującego; wysłuchiwał posłów przybywających zewsząd i na odchodnem udzielał im odpowiedzi jakby na mocy własnej woli, lecz to, co mówił, było wyuczone albo i nakazane.
Poza bezużytecznym mianem króla i niepewnym utrzymaniem, które mu wyznaczał przełożony dworu według swego widzimisię, jedyną jego własnością była posiadłość ziemska przynosząca bardzo mały dochód; i sam tam mieszkał, i żywił z tego nieliczną czeladź. Dokądkolwiek się udawał, jechał na wozie zaprzężonym w woły, którymi chłopskim zwyczajem kierował wolarz. Tak jeździł do pałacu, tak na zgromadzenia swego ludu, które corocznie obradowały ku dobru państwa, i tak wracał do domu. Właściwe rządy sprawował przełożony dworu, od którego zależało wszystko, zarówno w sprawach wewnętrznych, jak i zagranicznych.
Ten urząd, w czasie kiedy Childeryka pozbawiono tronu, zajmował Pepin, ojciec króla Karola, już niejako dziedzicznie. Otrzymał go bowiem po swym ojcu Karolu, który możnych panów odarł z potęgi, jaką sobie przywłaszczyli w całym kraju Franków, i Saracenów, idących na podbój Galii, rozgromił w dwóch wielkich bitwach, najpierw w Akwitanii, pod miastem Poitiers, po wtóre w pobliżu Narbony nad rzeką Berrą, i do Hiszpanii odpędził. Karol wybornie sprawował urząd, który odziedziczył po swym ojcu Pepinie.

Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, przeł. J. Parandowski, Wrocław 1950, s. 13.

* Stefan III (752–757) został wspomniany tu właściwie omyłkowo wskutek nieuważnej lektury źródła przez Einharda, w tym wypadku *Roczników państwa Franków* w drugiej redakcji, która wymienia w 754 r. papieża Stefana jako koronatora nowego króla, a w 751 r. papieża bez imienia wyrażającego zgodę na karoliński zamach stanu. Był to Zachariasz (741–752) – poprzednik Stefana II (zmarł 4 dni po wyborze w marcu 752 r.) i Stefana III.
** Długie włosy uchodziły wśród Germanów za siedlisko mocy; stanowiły oznakę władzy królewskiej Merowingów, dynastii wizygockiej i burgundzkiej.

- **Wskaż w tekście elementy opisujące początki kształtowania się systemu feudalnego.**
- **Opisz prerogatywy przynależne władcy w państwie Franków.**
- **Na podstawie wiedzy źródłowej oraz wiedzy własnej oceń, jaką rolę odegrała postać papieża w relacjach z królem Childerykiem z dynastii Merowingów i jego następcą Pepinem z dynastii Karolingów.**

5 Cesarz czy papież – uniwersalistyczne wizje Europy

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Pochodzenie tytułu cesarza.
- Charakter stosunków władców frankońskich z papiestwem.
- Ideę uniwersalnego cesarstwa stworzoną przez Ottona III.

W 313 r. cesarz Konstantyn zezwolił wyznawcom Chrystusa w Imperium Rzymskim na swobodę kultu, a w początkach lat 80. IV w. cesarz Teodozjusz uczynił z chrześcijaństwa religię państwową. Z jednej strony Kościół bardzo na tym zyskał, gdyż umocniła się jego pozycja ekonomiczna, duchowieństwo otrzymało przywileje, szybko też wzrosła liczba wyznawców. Z drugiej strony – wszedł w skład struktur państwowych, co ograniczyło jego autonomię. Cesarz, a więc osoba świecka, miał nawet prawo rozstrzygania sporów o dogmaty. Narodził się wówczas dylemat, czyja władza jest wyższa: świecka (**cezaropapizm**) czy duchowa (**papocezaryzm**). W cesarstwie rzymskim, a potem w Bizancjum funkcjonował cezaropapizm. Na Zachodzie po upadku Imperium Romanum pozycja biskupa Rzymu wzmocniła się, ale także tu Kościół wczesnośredniowieczny pozostawał zależny od władzy świeckiej możnowładców i książąt, którzy mogli decydować o wyborze biskupów i nadawali duchownym majątki. Jednak na dworze papieskim kształtowała się powoli **uniwersalistyczna*** wizja jedności Europy chrześcijańskiej pod prymatem następców św. Piotra.

PAPIESTWO

Na przełomie starożytności i średniowiecza w łonie Kościoła istniało pięć szczególnie ważnych terytoriów. Cztery z nich, czyli patriarchaty Konstantynopola, Antiochii, Jerozolimy i Aleksandrii, znajdowały się w strefie wpływów cesarstwa wschodniorzymskiego – Bizancjum, a potem częściowo dostały się pod władanie muzułmańskie. Piąty – Rzym leżał na Zachodzie. Mimo że w początkach V w. n.e. stolicą cesarstwa zachodniorzymskiego zagrożonego najazdami barbarzyńców była stosunkowo bezpieczna Rawenna, papieże nie opuścili Wiecznego Miasta. Rzym przetrwał klęski (epidemie, głód i najazdy), jakie towarzyszyły upadkowi państwa, i pozostał centrum chrześcijaństwa na Zachodzie.

W owych bardzo niespokojnych czasach papieże aktywnie angażowali się w politykę. Odnosili na tym polu niemałe sukcesy. Już papież Leon I (V w.) okazał się skuteczniejszy w działaniach niż cesarz rzymski. Wsławił się zdecydowanym wystąpieniem przeciwko postrachowi całej Europy – władcy Hunów Attyli. Co ciekawe, za pomocą perswazji przekonał Attylę do zawarcia pokoju. Kilka lat później ocalił życie wielu mieszkańcom Rzymu dzięki mediacji z wodzem Wandalów. Dla ludności Italii stał się prawdziwym wybawcą. Jego trafne decyzje, podejmowane całkowicie autonomicznie, umocniły świecką władzę papieży.

» *Uniwersalizm (łac. universalis – powszechny) – postawy i poglądy uznające dominację całości nad częściami. W średniowiecznej Europie objawiał się m.in. w powszechności chrześcijaństwa oraz funkcjonowaniu niemalże jednolitych wzorców ustrojowych (feudalizm, język urzędowy – łacina) i kulturowych, a także w dążeniu do ustanowienia jednej władzy zwierzchniej nad wszystkimi państwami chrześcijańskimi.*

Papież Leon I zatrzymuje wojska Attyli w Italii w 452 r., fragment miniatury z XIV-wiecznej węgierskiej *Kroniki ilustrowanej*

Leon I opowiadał się z całą mocą za **prymatem papieży**, czyli za doktryną uznającą, że to biskup Rzymu powinien przewodzić Kościołowi. Wpisywał się tym samym w trwający już od czasów starożytnych spór papiestwa z chrześcijanami na Wschodzie. Po tym, jak w IV w. cesarz Konstantyn założył w Konstantynopolu drugą stolicę Imperium Rzymskiego, mieszkańcy wschodniej części cesarstwa uważali, że oba miasta i ich biskupi powinni mieć równą rangę. Na Zachodzie odwoływano się do zapisanych w ewangeliach słów Chrystusa o św. Piotrze*: *super hanc petram* (na tej skale zbuduję Kościół mój). Wskazywano, że biskupi Rzymu są następcami św. Piotra – pierwszego apostoła i pierwszego biskupa Rzymu, to im zatem należy się władza (sukcesja apostolska) przekazana Piotrowi przez Chrystusa. Coraz silniejsze nieporozumienia na tym tle oraz spory doktrynalne (m.in. w kwestii pojmowania Trójcy Świętej) doprowadziły w **1054 r.** do trwającego po dziś dzień rozłamu w Kościele chrześcijańskim (schizmy) na wyznanie wschodnie – **prawosławie** i zachodnie – **katolicyzm**.

Wielką rolę w dziejach umacniania pozycji papiestwa odegrał **Grzegorz I Wielki**. Jego pontyfikat (590–604) przypadł na czas najazdów germańskich Longobardów na Italię. Grzegorz I – podobnie jak wcześniej Leon I – angażował się politycznie: pertraktował z barbarzyńskimi wodzami, skutecznie władał podległymi mu środkowymi Włochami i Sycylią. W sferze doktrynalnej bronił prymatu papiestwa, ale uznawał cesarza za protektora Kościoła i jego świeckiego władcę. Nie walczył z nim o władzę nad światem chrześcijańskim, skupiając się na rozwijaniu działalności misyjnej, dzięki czemu Rzym zdobył dodatkowy prestiż jako ważny ośrodek pielgrzymek. Jednak stopniowo związki Zachodu z cesarstwem bizantyjskim słabły, a zagrożenie ze strony Longobardów, którzy umacniali swe państwo na Półwyspie Apenińskim, narastało. Papieże byli zmuszeni szukać innych protektorów.

CESARSTWO

Jak już wspomniano (patrz: lekcja 4.), kolejni papieże znaleźli oparcie we władcach frankijskich. Najpierw wspierali ich Merowingowie, którzy pierwsi spośród przywódców barbarzyńskich plemion germańskich zdecydowali się na przyjęcie chrztu w obrządku łacińskim (katolickim), a następnie Karolingowie. Dzięki ich pomocy, zwłaszcza militarnej w VIII w., następcy św. Piotra w Rzymie uniknęli całkiem realnego zagrożenia przekształcenia papiestwa w zwykłe biskupstwo longobardzkie.

Najwybitniejszy władca Franków **Karol Wielki** cieszył się powszechnym poważaniem. Zyskał je jako wódz i polityk, który podbił Longobardów i Bawarów, a Arabów zepchnął za rzekę Ebro, oraz jako dbający o swój kraj zarządca, który wprowadził nowy podział administracyjny państwa. Na czas jego panowania przypada kulturowy **renesans karoliński** – podniósł się poziom wykształcenia duchowieństwa i zreformowano pismo. W Boże Narodzenie **800 r.** w **Rzymie papież koronował Karola na cesarza**. Uznano wówczas, że na Zachodzie nastąpiło odnowienie cesarstwa rzymskiego. Akt ten jednoznacznie pogrzebał złudzenia Bizancjum o i tak iluzorycznej zwierzchności *basileusa* (suweren – tytuł cesarzy bizantyjskich) Konstantynopola nad zachodnią częścią dawnego Imperium Romanum.

Władzę cesarską Karola pojmowano, tak jak w starożytności, **jako uniwersalną** władzę zwierzchnią nad wszystkimi ludami czy też wszystkimi księstwami i królestwami. Jednak obejmowała ona inne terytoria i przede wszystkim miała inny cel do osiągnięcia – szerzenie i umacnianie chrześcijaństwa. Osobą, która włożyła na skronie Karola diadem – symbol władzy cesarskiej, był papież. Ceremonia wskazywała na dominującą pozycję głowy Kościoła, jednak w rzeczywistości to monarcha frankijski stał na pierwszym miejscu w hierarchii wszystkich władców europejskich, w tym papiestwa.

» Imię Piotr wywodzi się z gr. *petros* – skała.

W 843 r. na mocy traktatu z **Verdun** państwo Franków zostało podzielone na trzy części. Godność cesarską przejęli władcy środkowej dzielnicy, jednak już w początkach X w. wraz z wygaśnięciem dynastii Karolingów tytuł cesarski przestał być używany. Rzeczywista władza znajdowała się w rękach miejscowych rodów arystokratycznych.

Do ponownego odnowienia idei cesarstwa doszło za panowania **Ottona I** (936–973), króla Niemiec (wschodniej części dawnego państwa Franków). Zapisał się on na kartach historii jako twórca Pierwszej Rzeszy, dbający o bezpieczeństwo jej granic, zwycięzca groźnych Węgrów oraz Słowian połabskich. W 962 r. wsparł papieża Jana XII zagrożonego przez osobistych wrogów, a w zamian za pomoc został przez niego koronowany na cesarza. Zapoczątkował tym pewną tradycję, gdyż do schyłku średniowiecza wszyscy monarchowie niemieccy wyprawiali się po należne im cesarskie insygnia do Rzymu. Odrodzenie cesarstwa przyniosło uzależnienie władzy duchownej od świeckiej (obowiązek zatwierdzania przez cesarza kandydata na papieża i składania przez nowego papieża przysięgi na wierność cesarzowi). Umacniając pozycję cesarzy niemieckich, Otton I uzyskał dla swego syna **Ottona II**, notabene uwieńczonego koroną cesarską jeszcze za życia ojca (967), rękę księżniczki bizantyjskiej **Teofano**. Oznaczało to uznanie niemieckiego władcy Rzymu przez rzymskich cesarzy Wschodu za współrządcę.

IDEA CESARSTWA

Odnowione cesarstwo nie było monolitem, składało się z Niemiec podzielonych na liczne księstwa, królestwa Italii, królestwa Burgundii oraz lenna czeskiego. Kluczową rolę odgrywały Niemcy i dlatego najczęściej utożsamia się cesarstwo z państwem niemieckim. Zastanawiając się, czym właściwie było odnowione cesarstwo, należy przyjrzeć się, jak postrzegali je kolejni cesarze. Karol Wielki i jego otoczenie widzieli je jako *Imperium Christianum*, cesarz zyskiwał więc dodatkową legitymizację władzy nad światem chrześcijańskim. Z kolei cesarz Otton I odnowienie cesarstwa w głównej mierze oceniał z perspektywy możliwości dominacji nad dawnymi terenami wschodniej i środkowej monarchii frankońskiej. Otton III, wielki idealista, marzył o zjednoczonym świecie chrześcijan pod przewodnictwem cesarza. W tym uniwersalistycznym cesarstwie Rzym zajmowałby pozycję centralną, królestwa europejskie zaś miały być dla siebie równorzędnymi partnerami. W czasach władców z dynastii Hohenstaufów (XI–XIII w.) w nazwie cesarstwa pojawiło się określenie święte. W pojęciu **Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego** bardzo świadomie ujęto rozbudowaną ideę uniwersalistycznej monarchii jako kontynuacji wielkiego imperium starożytnego świata.

KONFLIKT MIĘDZY CESARSTWEM A PAPIESTWEM

Hegemonię Kościoła wśród chrześcijańskich państw Europy uznawali praktycznie wszyscy władcy z wyjątkiem cesarzy niemieckich. Po śmierci Ottona III odżyły spory o prymat nad światem zachodniego chrześcijaństwa, a 2. połowa XI w. przyniosła największy konflikt o władzę między dwiema średniowiecznymi potęgami – cesarstwem i papiestwem.

Koronacja Henryka II, cesarza rzymsko-niemieckiego (1014–1024), świętego (kanonizowany w XII w.), miniatura z sakramentarza Henryka II

Miniatura ma charakter apoteozy. Cesarza stojącego przed obliczem Boga, który jako władca świata siedzi na tronie w mandorli (aureoli w kształcie migdała), podtrzymują dwaj święci. Chrystus sam nakłada Henrykowi koronę Rzeszy. Dwaj aniołowie wkładają mu w dłonie inne symbole Rzeszy (regalia cesarskie): Świętą Włócznię (włócznia świętego Maurycego) i miecz Rzeszy. W skład regaliów wchodziły także: krzyż, jabłko, berło, ewangeliarze i szaty koronacyjne.

Giotto di Bondone, *Papież Innocenty III zatwierdza regułę zakonu św. Franciszka z Asyżu*, 1209, scena z cyklu fresków *Sceny z życia św. Franciszka*, 1315–1320 (Asyż)

Za pontyfikatu Innocentego III (1198–1216) papiestwo osiągnęło szczyt potęgi. Papież był wybitnym teologiem i prawnikiem, żarliwym reformatorem Kościoła.

Kościół w XI w. przeżywał czas odnowy zapoczątkowany w poprzednim stuleciu działalnością benedyktynów z opactwa w Cluny (czytaj: klini) we Francji. W 1059 r. papież Mikołaj II na synodzie rzymskim wydał dekret nakazujący, aby wyboru papieży dokonywali tylko kardynałowie, a więc miał on następować bez udziału i akceptacji cesarza. Już ta decyzja zapowiadała nadchodzący konflikt z niemieckimi władcami. Następnie w 1075 r. papież **Grzegorz VII**, wybitny reformator, ogłosił memorandum ***Dictatus Papae***, w którym wyraził przekonanie, że następca św. Piotra powinien być zwierzchnikiem wszystkich chrześcijan, a więc także królów i cesarza. Kolejne synody wprowadziły celibat dla księży, zakaz symonii (handlu godnościami i sakramentami świętymi) oraz inwestytury duchownych z rąk świeckich. Właśnie ta ostatnia kwestia stała się początkiem zażartej walki Grzegorza VII z cesarzem Henrykiem IV.

Prawo do mianowania biskupów było dla władcy Niemiec bardzo istotne, gdyż przez instytucję inwestytury dostojnicy kościelni stawali się jego wiernymi wasalami, trwającymi przy nim w walce ze zbuntowanymi wasalami świeckimi. Dobra wasali duchownych nie były dziedziczne tak jak wasali świeckich. Cesarz mógł zatem dobierać lenników duchownych spośród ludzi sobie oddanych, by stworzyć wokół tronu silne stronnictwo. Papież, odmawiając cesarzowi prawa do ich inwestytury, pozbawiał go wiernych sojuszników i uderzał w podstawy jego władzy. **Henryk IV** zdecydował się na ogłoszenie detronizacji Grzegorza VII, a ten w odpowiedzi obłożył go klątwą. Wasale wyklętego monarchy mieli prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo i tak też się stało. By zachować władzę, Henryk musiał ukorzyć się przed papieżem. Odbył pokutę, stojąc – boso i w worze pokutnym – przez trzy dni pod murami zamku **Canossa** (1077), w którym właśnie przebywał Grzegorz VII. Widząc skruchę cesarza, papież cofnął anatemę. Powróciwszy do Niemiec, Henryk IV ukarał buntowników, odbudował, a nawet wzmocnił swoją pozycję i wyruszył zbrojnie do Włoch. Tam w 1084 r. po raz kolejny ogłosił detronizację Grzegorza VII i doprowadził do wyboru nowego papieża. Z rąk nowego biskupa Rzymu przyjął długo oczekiwaną koronę cesarską.

Jednak sporu o dominację w świecie zachodniego chrześcijaństwa nie udało się wówczas zakończyć. Kompromis osiągnięto dopiero w 1122 r., gdy papież Kalikst II i cesarz Henryk V zawarli **w Wormacji konkordat**. Na jego mocy inwestytury biskupów dokonywał papież, ale lenno wraz z politycznymi uprawnieniami otrzymywali oni od cesarza. Konkordat wormacki zwiększał znaczenie papiestwa w świecie chrześcijańskim i podkreślał jego niezależność od władzy świeckiej. Oczywiście, także później ambitne jednostki starały się ponownie zdominować drugą stronę, były to jednak działania krótkotrwałe, które nie zachwiały poważnie ani pozycji cesarza, ani papieża. Kryzys papiestwa nastąpił dopiero w wyniku sporu z władcą Francji, a nie z cesarzem niemieckim.

NIEWOLA AWINIOŃSKA PAPIEŻY

Przełom XIII i XIV w. przyniósł konflikt papiestwa z królem Francji Filipem IV Pięknym. Kształtowała się wówczas scentralizowana monarchia stanowa. Królowie dążyli do umocnienia swojej pozycji (patrz: lekcja 8.), co musiało prowadzić do zatargu z Kościołem. Gdy niepopularny w Rzymie papież Klemens V (z pochodzenia Francuz) przeniósł się wraz z dworem do miasta **Awinion**, rozpoczął się okres dominacji Francji nad Kościołem katolickim zwany **niewolą awinioński papieży (1309–1377)**. Pierwszym papieżem, który powrócił do Rzymu, był Grzegorz XI. Jednak po jego śmierci nastąpił rozłam w Kościele katolickim (schizma zachodnia). Przez trzydzieści lat byli wybierani kolejni papieże i antypapieże, a autorytet władzy papieskiej coraz bardziej się dewaluował. Rozwiązanie przyniósł

Widok owdowiałego Rzymu z okresu niewoli awiniońskiej
Ilustracja pochodzi z XV-wiecznego włoskiego manuskryptu dzieła Fazio degli Uberti *Dittamondo* (pisanego w latach 1346–1367) – poematu dydaktycznego, w którym autor opowiada o podróży po całym znanym świecie i opisuje widok oraz specyfikę odwiedzanych miast.

dopiero sobór w Konstancji, podczas którego w 1417 r. wybrano na papieża Marcina V, a za jego siedzibę uznano Rzym.

ZMIERZCH IDEI UNIWERSALIZMU

U schyłku średniowiecza rozwinęła się idea pełnej suwerenności państwa od zewnętrznych potęg. Była to zmiana w stosunku do wcześniejszych stuleci, kiedy to królestwa od IX do XII w. podlegały dominacji cesarskiej, w XIII w. – dominacji papieskiej, a w XII w. ich suwerenność była ograniczona przez silną pozycję obydwu potęg. Warto jednak zauważyć, że czasami konflikty i napięcia między papiestwem a cesarstwem przynosiły wymierne korzyści innym monarchom europejskim – królowie i książęta mogli prowadzić własną grę polityczną i realizować swoje plany. Postąpił tak np. Bolesław Śmiały[4], który opowiedział się za obozem papieża Grzegorza VII i zdobył koronę królewską w 1076 r.

47–48

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj proces umacniania się pozycji papiestwa w średniowiecznej Europie.
2. Wyjaśnij, na czym polegała idea uniwersalizmu. Odwołaj się do działalności wybranej postaci historycznej.
3. Przeanalizuj przebieg sporów papiestwa z władzami świeckimi w średniowiecznej Europie i wskaż ich następstwa.

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń, czy twoim zdaniem rywalizacja cesarstwa z papiestwem w średniowiecznej Europie mogła doprowadzić do utworzenia trwałej władzy uniwersalnej jednej ze stron. Odpowiedź uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Koronacja Karola Wielkiego opisana przez kronikarza, który był jego dworzaninem.

Ze wszystkich świętych i czcigodnych miejsc najwięcej szanował kościół świętego Piotra Apostoła w Rzymie; w jego skarbcach pomieścił wielką moc pieniędzy w złocie, srebrze, klejnotach. Papieżom posyłał niezliczone upominki. Przez cały czas swego panowania miał sobie to za najważniejsze, by jego troską i pomocą miasto Rzym doszło do dawnej potęgi, a kościół św. Piotra, oprócz bezpieczeństwa i obrony, znalazł w jego zasobach świetność i bogactwo, przewyższające wszystkie kościoły. [...] cztery razy był w Rzymie [...].
Ostatnia jego podróż miała jednak nie tylko te powody. Otóż papież Leon doznał od Rzymian mnóstwa krzywd, nawet oczy mu wykłuto i język ucięto, tak, że musiał wezwać pomocy króla. Karol przybył więc do Rzymu i spędził tam całą zimę, aby wnieść ład w stosunki kościelne, które znalazły się w wielkim zamęcie. Wtedy właśnie przyjął miano cesarza i Augusta. [...] Z wielką cierpliwością znosił zawiść, która szła za tym tytułem, spotęgowana zwłaszcza oburzeniem cesarzy rzymskich [bizantyjskich].

Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, przeł. J. Parandowski, Wrocław 1950, s. 51–52.

2. Interwencja króla Ottona I w Rzymie w relacji kronikarza saskiego z XII w.

[...] króla Ottona wezwano do Italii w celu wyzwolenia Stolicy Apostolskiej [...]. Tutaj odbył synod z biskupami i nakazał złożyć z tronu papieża Jana z przydomkiem Oktawian oskarżonego o wiele występków; a stało się to w jego nieobecności, albowiem papież szukał w ucieczce ochrony przed sądem. Na jego miejsce polecił król wyświęcić przełożonego archiwum Leona. Przez niego to wkrótce został koronowany, a lud rzymski obwołał go cesarzem i Augustem [...].*

Helmoldus, *Helmolda Kronika Słowian*, przeł. J. Matuszewski, Warszawa 1974, s. 113–114.

* Nieścisłość kronikarza. Ottona koronował Jan XII.

- Opisz okoliczności i ceremoniał koronacji cesarskich przedstawionych w tekstach źródłowych. Wskaż dające się dostrzec podobieństwa.
- Scharakteryzuj stosunki Karola Wielkiego z Rzymem przed koronacją. Jaki cel chciał osiągnąć król Franków według kronikarza?
- Oceń pozycję przedstawionych świeckich władców względem papiestwa.

6 Władza w średniowiecznym mieście

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Sposób, w jaki lokowano średniowieczne miasta.
- Organizację władz miejskich w średniowiecznej Polsce.

Dla epoki średniowiecza charakterystyczne jest powstawanie i rozwój miast jako odrębnych ośrodków życia gospodarczego i społecznego, posiadających swoje **władze samorządowe**. Uprawnienia władz miejskich były zależne od stopnia **autonomii**, którą poszczególnym miastom udało się uzyskać.

ODRODZENIE MIAST W ŚREDNIOWIECZU

Wraz z upadkiem cesarstwa zachodniorzymskiego i powstawaniem państw germańskich zanikły w Europie miasta – znane w starożytności jako centra ekonomiczne i kulturowe. Odrodzenie miast, rozumianych jako osady skupiające głównie **ludność nierolniczą**, było w epoce średniowiecza procesem powolnym.

Poza włoskimi oraz innymi śródziemnomorskimi miastami, które przetrwały okres upadku cywilizacji rzymskiej, większość ośrodków miejskich rozwinęła się w średniowieczu z osad targowych i centrów administracji kościelnej lub świeckiej. Powstawały najczęściej przy głównych szlakach handlowych lub masowo odwiedzanych miejscach kultu, bo takie usytuowanie stwarzało korzystne warunki do rozwoju gospodarczego. Coraz więcej żyjących w nich ludzi zajmowało się przede wszystkim rzemiosłem i handlem. Rolnictwo i hodowlę traktowano jedynie jako dodatkowe źródła zarobkowania lub całkowicie porzucano te gałęzie produkcji.

NARODZINY MIESZCZAŃSTWA

Przekształcenia gospodarcze wyraźnie różnicujące miasto i wieś zmieniały obraz europejskiego społeczeństwa. Zaczęła się kształtować nowa warstwa – było nią **mieszczaństwo**, które z czasem wywalczyło sobie odrębne prawa.

Mieszczanie podlegali jednolitemu prawu obowiązującemu na terenie konkretnego miasta. W dużej mierze prawa dla miast ustanawiali ich właściciele, którym zależało na uzyskaniu jak największych dochodów z tego majątku. Dlatego starali się powiększyć liczbę mieszkańców swoich miast, obdarzając mieszczan **przywilejami**. Jednym z praw, które przyciągało nowych osiedleńców, była możliwość uzyskania **wolności osobistej**. Stwierdzenie, że „powietrze miejskie czyni wolnym", było w czasach feudalizmu dużym magnesem dla tych chłopów, którzy mieli przygotowanie, aby prowadzić w mieście działalność rzemieślniczą.

Mimo że mieszkańcy miast zyskiwali wolność osobistą, nie stanowili wewnętrznie spójnej grupy społecznej. Byli mocno zróżnicowani zarówno pod względem majątkowym, jak i prawnym. Na szczycie hierarchii miejskiej znajdował się **patrycjat** – najczęściej najbogatsi kupcy oraz bankierzy. Byli to ludzie sprawujący władzę w instytucjach miejskich: ławie i radzie. Niżej w tej hierarchii stało **pospólstwo**. Obejmowało głównie rzemieślników i drobnych kupców, czyli ludzi, którzy mieli prawa miejskie,

Średniowieczni mieszczanie (rekonstrukcja)

ale dostęp do sprawowania funkcji we władzach miasta był dla nich bardzo ograniczony. Najniższą warstwę wśród mieszkańców miast stanowił **plebs**. Do tej grupy społecznej zaliczano pozostałych mieszkańców ośrodków miejskich: czeladników, robotników dniówkowych, służbę domową oraz całą biedotę miejską. Poza jakąkolwiek hierarchią żyli ludzie **społecznego marginesu**, jak żebracy, złodzieje, prostytutki.

NARODZINY SAMORZĄDU MIEJSKIEGO

Rozwój ośrodków miejskich i wzrost ich ekonomicznego znaczenia spowodowały, że miasta zaczęły dążyć do uzyskania większej samodzielności. W całej Europie stopień autonomii lub zależności miast był odbiciem ich sytuacji politycznej. Początkowo (XI w.) miasta nie różniły się pod względem prawnym od wsi, gdyż stanowiły własność pana feudalnego: króla, hierarchów duchownych (arcybiskupów i biskupów) czy możnowładców (np. hrabiów). Z czasem mieszczanie, a zwłaszcza patrycjat, oprócz wolności osobistej zaczęli domagać się również **władzy samorządowej**. Chcieli samodzielnie decydować o sprawach ekonomicznych, takich jak cła, zasady funkcjonowania cechów rzemieślniczych czy handlu w mieście. Od XII w. powstawały tzw. **komuny miejskie** (łac. *communitas* – wspólnota), które reprezentowały mieszczaństwo w staraniach o uzyskanie od feudałów zgody na powołanie władz samorządowych w poszczególnych miastach. W niektórych regionach Europy działania komun przybrały nawet charakter powstań przeciwko właścicielom miast.

Proces uniezależniania się miast od władzy feudałów miał w Europie różne oblicza. We Francji władza królów nad poddanymi poza ich własnymi posiadłościami nie była zbyt silna, dlatego monarchowie wspierali miasta w ich dążeniach emancypacyjnych, chcąc w ten sposób podkopać pozycję swoich wasali – panów feudalnych. Z kolei duże miasta niemieckie wykorzystywały osłabienie władzy cesarskiej nie tylko do usamodzielnienia się przez uzyskanie samorządu, ale nawet do zdobycia **niezależności politycznej** (późniejsze wolne miasta Rzeszy). Szybko rosła też pozycja miast włoskich. Ich niezależność wyrażała się często w sile zbrojnej i ekonomicznej, którą dysponowały. Wenecja, Genua i Piza posiada-

Średniowieczna panorama Lubeki, drzeworyt z *Kroniki norymberskiej* (XV w.)

Ratusz w Bambergu w Niemczech (XV w.)
Ratusz był głównym budynkiem w mieście i siedzibą samorządu miejskiego – stanowił jego symbol. Wielkość i architektura tych budowli świadczyły o zamożności miasta i jego mieszkańców.

ły dość duże floty, pozwalające im na całkowitą samodzielność w prowadzeniu handlu i zabezpieczenie militarne swoich wpływów polityczno-gospodarczych.

Do schyłku XIII stulecia większość miast w Europie Zachodniej i Środkowej uzyskała lub wywalczyła od swoich właścicieli zgodę na tworzenie samorządów. Jednocześnie rywalizacja miast z feudałami świeckimi i duchownymi nie zniosła pewnych wzajemnych zależności. Z jednej strony miasta i kupcy, pomimo możliwości samodzielnego rządzenia się, dalej wymagali opieki i szukali jej u władców i panów feudalnych. Z drugiej – królowie i feudałowie, niechętni samodzielności mieszczan, potrzebowali od miast dostaw różnorodnych towarów. Zbierali także opłaty targowe, podatki i myta, które miasta opłacały w zamian za polityczną ochronę. Wreszcie to kupcy i bankierzy miejscy mogli udzielać panom feudalnym pożyczek, których nie uzyskaliby od mieszkańców wsi.

PIERWSZE SAMORZĄDY MIEJSKIE

Najwcześniej samorządy pojawiły się w miastach włoskich, gdzie nawiązano do rzymskich tradycji organizacji władz miejskich. Składały się one z **rady**, czasami nazywanej senatem, i **wybieranych urzędników**, tzw. konsulów. Ten model władz miejskich stał się wzorem dla mieszczan niemieckich i części francuskich, a z czasem wraz z napływem niemieckich kolonizatorów przyjmował się także w Polsce, Czechach i na Węgrzech. W miastach niemieckich członka rady zwano *ratsherr* (termin złożony z dwóch słów: *Rat* – rada i *Herr* – mężczyzna, pan), a w polskich – **rajca**; wybierany urzędnik był określany mianem odpowiednio *bürgermeister* i **burmistrz**.

Inny model samorządu powstał w Niderlandach oraz północnej Francji. Tam władze miejskie oparto na organie sądowym, jakim była **ława** (sąd ławniczy), początkowo działająca pod nadzorem **wójta** – urzędnika reprezentującego pana feudalnego. Z czasem samorząd rozwinął kolejne organy władzy miejskiej, w tym radę.

Obieralne władze miejskie, stojące na czele samorządu, oznaczały w praktyce rządy najbogatszej warstwy mieszczan, czyli patrycjatu. Wytworzyła się w ten sposób grupa oligarchów miejskich, która odsuwała od władzy przedstawicieli innych warstw i zawodów. Dlatego przeciwko rządom patrycjatu powstawała opozycja, głównie rzemieślników i kupców, którzy żądali dopuszczenia ich przedstawicieli do rady miejskiej.

CECHY I GILDIE – FORMY SAMORZĄDU ZAWODOWEGO

W średniowiecznych miastach rzemieślnicy w celu ochrony własnych interesów tworzyli **cechy**. Były to stowarzyszenia właścicieli warsztatów wykonujących te same lub podobne usługi. Ich podstawowym zadaniem była kontrola jakości produkcji oraz nadzór nad nauczaniem zawodu i nadawanie uprawnień czeladniczych i mistrzowskich. Cechy ustalały ceny towarów wytwarzanych przez rzemieślników i zwalczały konkurencję spoza miasta. Ponadto wspierały wdowy i sieroty po zmarłych mistrzach cechowych, organizowały wspólne święta i ceremonie, a w razie nieprzyjacielskiego zagrożenia broniły miasta.

Organizacje podobne do cechów tworzyli także kupcy. Zwano je **gildiami**. Do ich zadań należało zapewnienie bezpieczeństwa kupcom w drodze do rynków zbytu lub zaopatrzenia. Gildie podejmowały również decyzje dotyczące miar, wag i cen niektórych towarów. Po ukształtowaniu się samorządów

Piekarz z terminatorem, miniatura średniowieczna

cechy oraz gildie rozpoczęły rywalizację z patrycjatem o podział władzy w mieście. W jej wyniku do rad miast europejskich dopuszczono rajców reprezentujących poszczególne cechy rzemieślników oraz gildie kupieckie funkcjonujące w danym mieście.

SAMORZĄD POLSKICH MIAST

W XIII w. ziemie polskie stały się obszarem wzmożonej kolonizacji. Osadnicy – zarówno wiejscy, jak i miejscy – napływali przede wszystkim z zachodu, dlatego kolonizacja ta zyskała miano niemieckiej. Większość nowo lokowanych miast wzorowała się na modelu lokacyjnym niemieckiego Magdeburga, stąd nazwa prawa lokacyjnego – **prawo magdeburskie**. Na ziemiach polskich stosowano je w dwóch odmianach: średzkiej (od Środy Śląskiej) i chełmińskiej (od Chełmna).

Zakładane na podstawie prawa magdeburskiego miasta tworzyły tzw. **gminy miejskie**, na których czele stawał dziedziczny urzędnik książęcy – **wójt**. Do jego zadań należało zbieranie danin w imieniu właściciela ziemi oraz przewodniczenie pierwszej formie samorządu – **ławie miejskiej**. To ostatnie zadanie wypełniał wraz z ławnikami wybieranymi lub mianowanymi spośród najbogatszych mieszczan.

Ława zgodnie z zasadami prawa magdeburskiego pełniła nie tylko funkcje sądowe, ale również prawodawcze. Tworzyła przepisy regulujące działalność kupców i rzemieślników w nowych warunkach gospodarczych oraz dbała o ich przestrzeganie.

Z czasem zaczęły powstawać **rady miejskie**, których znaczenie systematycznie rosło. Zasiadali w niej rajcy, wybierani spośród patrycjuszy miejskich. Stopniowo patrycjat ograniczał znaczenie wójtów dziedzicznych, dążąc do skupienia całości władzy w mieście w swoim ręku. W XIV i XV w. bogate gminy miejskie przejmowały wójtostwo na drodze dzierżawy lub je wykupywały. Wówczas spośród rajców rada wybierała **burmistrza**, który stawał na czele władz miejskich. W dużych miastach rada zyskała miano izby wyższej samorządu obok izby niższej, którą stanowiła ława. Rada – naczelny organ samorządowy miasta – powoływała **ławników** i **wójta sądowego**, który jako urzędnik rady miejskiej stał na czele ławy – sądu miejskiego. Rada mianowała też starszych cechów, którzy tworzyli kolegium zwane **pospólstwem** (*communitas*).

Pod koniec średniowiecza w zarządzaniu miastami brały udział trzy organy kolegialne: **rada miejska** posiadająca uprawnienia w dziedzinie podejmowania uchwał, admi-

Ratusz we Wrocławiu (XIII–XVI w.)

Ratusz był nie tylko siedzibą władz miejskich, ale również więzieniem dla osób skazanych wyrokiem ławy. Często przed budynkiem ratusza umieszczano pręgierz – kamienny lub drewniany słup służący do wymierzania kar. Byli do niego przywiązywani ludzie skazani na hańbę publiczną lub chłostę.

nistrowania i sądownictwa, właściwy sąd, czyli **ława miejska**, oraz **pospólstwo** – reprezentacja rzemieślników i kupców mająca prawo kontroli działalności finansowej rady i uczestnicząca w podejmowaniu ważniejszych uchwał.

Patrycjat miejski stale jednak podejmował kroki zmierzające do maksymalnego ograniczenia roli pospólstwa we władzach, przez co dochodziło do sporów między przedstawicielami cechów a rajcami o kompetencje w samorządzie. Takie spory nie sprzyjały stabilizacji władzy i dlatego ostateczne formy organizacji samorządów miejskich ukształtowały się dopiero w początkach XVI w.

WYKONAJ POLECENIA

1. Przedstaw proces kształtowania się samorządów miejskich w średniowieczu.
2. Wyjaśnij znaczenie cechów rzemieślniczych w rozwoju samorządów miejskich.
3. Scharakteryzuj kompetencje poszczególnych organów władz polskich miast w okresie średniowiecza.
4. W dostępnych źródłach informacji (w tym również w internecie) sprawdź, kiedy powstała miejscowość, w której mieszkasz, i określ, czy znajdowała się ona wówczas w granicach państwa polskiego.

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń, który model zarządzania miastem był korzystniejszy dla jego rozwoju – pełne podporządkowanie właścicielowi czy funkcjonowanie silnego samorządu. Ocenę uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Fragment monografii o średniowiecznym mieście, autorstwa współczesnego historyka polskiego.

Kształtowanie polityki [miast], wytyczanie kierunków jej działania zależało przede wszystkim [...] od tych, którzy zorganizowali gminę, przejęli sądownictwo na jej terenie i z czasem opanowali władzę w miastach jako członkowie rady. Ten ostatni organ, kształtujący się powoli, w ciągu drugiej połowy XIII i w XIV w. przejął uprawnienia wójta lokacyjnego, uzyskał nowe przywileje i stał się najbardziej widocznym reprezentantem polityki miejskiej tak zagranicznej, jak wewnętrznej.

H. Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970, s. 138.

- Opisz, w jakich okolicznościach rada stawała się najważniejszym organem władzy miejskiej.
- Na podstawie tekstu oraz treści podręcznika wyjaśnij, dlaczego właśnie do zadań rady należało kreowanie zarówno polityki wewnętrznej, jak i zewnętrznej.

2. Fragment o rajcach i ławnikach, z *Księgi praw miejskich Świdnicy* z 1328 r.

1. O rajcach. Po pierwsze, co rok na św. Michała pięciu rajców, którzy stali wiernie w poprzednim roku na czele miasta, winno wybrać innych pięciu, tak jak to jest zwykłym obyczajem. Tymże [wybranym] poleca się i nakazuje pod przysięgą, aby miastu we wszystkich sprawach i rzeczach wiernie i zgodnie ze swym sumieniem przewodzili.
2. A tych pięciu rajców winno wybrać nowych ławników, których sędzia dziedziczny ma zaprzysiąc, że będą wedle ich sumienia przestrzegać prawa, zarówno wobec biednych, jak i bogatych, oraz że nie odstąpią od niego ani przez osobiste sympatie, ani przez przykrości, ani z żadnego innego powodu. [...]
19. O ławnikach i ich uprawnieniach. Te są uprawnienia ławników miasta. Gdy mincerz, który monetę [mennicę] kupił, przyniesie i przekaże im ich denary, jak jest to zwykłym i zgodnym z obyczajem, oraz odda im ich prawo, to jest każdemu 1 skojec*, wtedy powinni oni za radą rajców i starszych miasta, wedle wartości denara, wszystkie kupna rozpatrywać, rozstrzygać sprawy majątkowe i ustalać miary, tak jak ich rozum i sumienie poucza. Poza tym nie rozważają żadnych przestępstw, lecz rajcy, którzy mają rozpatrywać przestępstwa dotyczące miar.

Kompetencje rajców i ławników w Świdnicy w 1328 r., w: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1997, s. 235–236.

* Skojec – średniowieczna moneta o wartości ówczesnych 2 groszy.

- Wyjaśnij, jakie uprawnienia w ramach sądownictwa mieli ławnicy.
- Przedstaw sposób powoływania rajców świdnickich i wyjaśnij, co należało do ich obowiązków w ramach zadań samorządu miejskiego.

7 Defeudalizacja czy refeudalizacja?

PRZYPOMNIJ SOBIE
- Sposób funkcjonowania gospodarki feudalnej w średniowieczu.
- Skutki gospodarcze wielkich odkryć geograficznych.

Skutkiem wielkich odkryć geograficznych były w Europie spektakularne zmiany, zwłaszcza w dziedzinie ekonomii. U ich postawy legły procesy **defeudalizacji*** na zachodzie i **refeudalizacji*** na wschodzie. Granica między tymi strefami gospodarczymi przebiegała na rzece Łabie.

NA ZACHÓD OD ŁABY

W XVI i w początkach XVII w. do Europy napłynęły ogromne ilości złota i srebra z Nowego Świata. Wybite z tych kruszców monety zalały rynek, co doprowadziło do deprecjacji (spadku) siły nabywczej pieniądza. Stało się to jedną z głównych przyczyn tzw. **rewolucji cen** zwanej też **inflacją monetarną**. Zjawisko to charakteryzowało się nierównomiernym wzrostem cen towarów i usług. Stosunkowo szybko wrastały ceny żywności, ceny wyrobów rzemieślniczych rosły zdecydowanie wolniej, a płace ludzi wykonujących prace najemne – najwolniej. U źródeł rewolucji cen leżał także wzrost liczby ludności Europy w ciągu XVI w. (z 69 mln do 89 mln), to zaś pociągnęło za sobą zwiększenie zapotrzebowania na żywność, a tym samym podniosło jej ceny. W tym też czasie wzrosły obroty handlowe i nastąpił gwałtowny rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej, która zastąpiła dominującą w okresie średniowiecza gospodarkę naturalną. Wszystko to wiązało się z szybszym obiegiem pieniądza i prowadziło do procesów inflacyjnych. Skutkiem inflacji monetarnej były tzw. **nożyce cen**. Ceny gotowych wyrobów rzemieślniczych zaczęły spadać przy jednoczesnym wzroście opłat za surowce potrzebne do ich wykonania.

Genua w 1493 r., drzeworyt z *Kroniki norymberskiej* (XV w.)

Rodzinne miasto Krzysztofa Kolumba wzbogaciło się dzięki licznym kontaktom z Nowym Światem. Z XVI w. pochodzi kilka pałaców do dzisiaj podziwianych w Genui.

Następstwem tych procesów było wykształcenie się **specjalizacji gospodarczych** w poszczególnych regionach kontynentu. W Europie Zachodniej szybko rozwijały się rzemiosło i handel (początki **gospodarki kapitalistycznej**), a w Europie Środkowo-Wschodniej powracano do zasad feudalnych i gospodarki folwarcznej, dzięki czemu stała się ona eksporterem żywności. Zjawisko podziału Europy na dwie strefy ekonomiczne nazywa się **dualizmem gospodarczym**.

» **Defeudalizacja** – zapoczątkowany w XVI w. po wielkich odkryciach geograficznych proces odchodzenia w Europie Zachodniej od feudalnego modelu gospodarki rolnej na rzecz gospodarki towarowo-pieniężnej (kapitalistycznej).

» **Refeudalizacja** – proces charakterystyczny w XVI w. dla Europy Środkowej i Wschodniej, polegający na powrocie do dawnych społeczno-gospodarczych stosunków feudalnych.

Rewolucja cen w Europie

Wykres przedstawia różnicę cen zbóż i cen sukna. Wyraźnie z niego wynika, że ceny produktów żywnościowych wzrastały o wiele szybciej niż ceny towarów manufakturowych. Odbijało się to korzystnie na sytuacji rolników, którzy zarabiali na handlu zbożem znacznie więcej, niż wydawali na towary pochodzące z manufaktur bądź wytworzone systemem nakładczym.

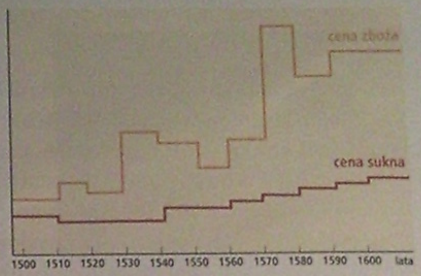

Rewolucja cen mocno uderzyła w panów feudalnych posiadających ogromne majątki ziemskie. Od swych dzierżawców otrzymywali oni czynsze o stałej wysokości, więc gdy nastąpiła dewaluacja pieniądza, ich dochody spadły. Aby podnieść rentowność swoich ziem, zaczęli zmieniać dotychczasowe umowy dzierżawy i stosować w majątkach nowinki z dziedziny technik uprawy. Prowadziło to do zaniku form feudalnych oraz do rozwoju zupełnie nowego sposobu gospodarowania. Prekursorem zmian stała się Anglia, gdzie niemal całkowicie zrezygnowano z zasad feudalnych na rzecz **procesu grodzeń** i hodowli owiec.

Angielscy landlordowie, czyli wielcy właściciele ziemscy, dostrzegli koniunkturę na produkcję wełny. Zaczęli kumulować w swoich rękach ziemię, odbierając ją dzierżawcom. Tereny, dawniej przeznaczone pod uprawę, ogradzano za pomocą murków lub żywopłotów i wypasano na nich owce, których wełnę przerabiano na miejscu albo eksportowano do Niderlandów. Grodzenia przyniosły landlordom ogromne zyski, dawni dzierżawcy zaś zasilili grupę ludności najemnej. Długofalowym efektem działalności gospodarczej landlordów było wejście angielskiej wsi w fazę rewolucji agrarnej i wprowadzenie tam stosunków kapitalistycznych (XVII w.).

Na zachodzie Europy postępował też **proces marginalizacji systemu cechowego**, dominującego w średniowieczu. Działo się tak, ponieważ od XV w. zaczęły się tam rozwijać nowe, wczesnokapitalistyczne formy produkcji: **system nakładczy i manufaktura**. W ramach nakładu **rzemieślnik chałupnik** dostawał od **nakładcy** materiał, z którego miał zrobić określony produkt. Nakładca stawał się właścicielem gotowego wyrobu, a rzemieślnikowi płacił tylko za wykonaną pracę. Chałupnik, w przeciwieństwie do średniowiecznego mistrza cechowego, nie był samodzielnym wytwórcą, lecz działał jak pracownik najemny. Nakładca, do którego należały narzędzia, surowce i gotowe towary, stawał się zaś kapitalistą. Manufaktura z kolei to **przedfabryczne przedsiębiorstwo stosujące podział pracy**, w którym ręczną produkcję wspomagano różnymi narzędziami mechanicznymi. Jej zaletą było przyspieszenie procesu wytwarzania towarów, wadą zaś spadek ich jakości w porównaniu z wyrobami rzemieślników. W latach 30. XVIII w. upowszechniła się także nowa dziedzina produkcji – przemysł bawełniany. Tego surowca nie znano w średniowieczu i dlatego jego przerobu nie ograniczały żadne przepisy cechowe.

Podsumowując: na zachodzie Europy feudalne zasady ustępowały nowym prawom. Coraz większą rolę odgrywało protestanckie mieszczaństwo. Rodził się przemysł. Poddaństwo osobiste chłopów zanikało, choć utrzymało się we wschodniej części Francji i w południowych Włoszech, gdzie szlachta zachowała prawo do sądów nad chłopami. W rękach szlachty pozostały także prawa zwierzchnie do ziemi uprawianej przez chłopów. Z tego tytułu część wypracowanych przez nich zysków przypadała szlachcicowi, np. w ramach połownictwa*. Ta tzw. **włość podzielona** funkcjono-

Praca w XVI-wiecznej manufakturze metalurgicznej

Ilustracja pochodzi z *De Re Metallica libri XII* (1556) – dzieła niemieckiego uczonego Georgiusa Agricoli (naprawdę nazywał się Georg Pawer). Przedstawia kuźnicę (inaczej młotownię), w której z rudy wytapiano metale (w tle widoczny piec). Wydobyte z pieca gorące kęsy miękkiego metalu utwardzano za pomocą młota poruszanego kołem wodnym (na pierwszym planie).

» **Połownictwo – system dzierżawy ziemi rozwinięty w południowej Francji, państwach włoskich oraz na Półwyspie Iberyjskim, polegający na oddawaniu przez chłopa połowy plonów właścicielowi ziemi w zamian za prawo jej dzierżawienia.**

wała jeszcze bardzo długo, ponieważ niektóre dawne przywileje szlacheckie przejęło państwo, które-
mu chłopi musieli płacić podatki. Relikty feudalne widoczne były także w dziesięcinie dla Kościoła
oraz w tzw. szarwarkach królewskich, czyli robotach publicznych.

Na terenie Francji i Anglii powstały też szczególnie korzystne warunki awansu społecznego,
co zaowocowało wzrostem znaczenia grup społecznych zajmujących się handlem międzynarodowym,
obrotem ziemią i produkcją przemysłową. Angielska **gentry** i francuska ***noblesse de robe*** (szlachta
sukni) swojej pozycji nie zawdzięczały urodzeniu. Gentry osiągnęła awans społeczny dzięki zdobyte-
mu majątkowi, szlachta sukni zaś poprzez kupno i sprawowanie urzędów i stanowisk w rządzie.

NA WSCHÓD OD ŁABY

Wzrost popytu na żywność i wzrost jej cen w Europie Zachodniej wpłynęły na kierunek rozwoju
gospodarczego, jaki obrała Europa Środkowo-Wschodnia. Czechy, Węgry, wschodnie państwa Rzeszy
i Rzeczpospolita stały się głównymi producentami i eksporterami produktów rolnych.

Do XV w. Europa Środkowo-Wschodnia rozwijała się tak samo jak reszta kontynentu, chłopi zyski-
wali coraz więcej swobody, wzrastała rola oczynszowania. Jednak coraz lepsza koniunktura na zboże
skłoniła właścicieli ziemskich do szukania sposobów gwarantujących szybki wzrost produkcji rolnej.
Najkorzystniejszym rozwiązaniem według szlachty okazał się **folwark**. Zwłaszcza szlachta Rzeczypo-
spolitej, dążąc do maksymalizacji zysków z handlu zbożowego, nastawiła się na ekstensywny rozwój
gospodarstw rolnych. Powstawały one głównie z ziem będących wcześniej rezerwą pańską, z zagospo-
darowywanych pustek, z dawnych sołectw, które szlachta mogła wykupywać na mocy przywileju warc-
kiego z 1423 r., oraz z ziem uzyskanych po usunięciu chłopów lub przeniesieniu ich na gorsze grunty.

Problemem właścicieli rozrastających się terytorialnie folwarków, które miały po kilka, a nawet
kilkanaście łanów, było znalezienie taniej siły roboczej. Ograniczali oni więc pobieranie czynszów
od chłopów i zmuszali ich do pracy pańszczyźnianej. Zapewniało to niski koszt produkcji i przekła-
dało się na wysokie zyski dla ziemian. Jednak ukształtowany w ten sposób model **gospodarki folwarczno-**
-pańszczyźnianej[1] **oznaczał powrót do zasad feudalizmu.**

s. 86–87

Refeudalizacja w Rzeczypospolitej oznaczała pogorszenie położenia prawnego włościan, którym
ograniczono wolność osobistą i praktycznie przywiązano ich do ziemi przez zakaz opuszczania wsi.
Rosły też zobowiązania chłopów wobec szlachty, która coraz bardziej ingerowała w ich życie, by od
1520 r. przejąć całkowitą nad nimi kontrolę jako jedyny sędzia w sprawach wsi. Zmianę takiego stanu
rzeczy zapowiedziano w *Konstytucji 3 maja* w 1791 r. Zapisano w niej wzięcie włościan pod „opiekę
prawa i rządu krajowego", co zapowiadało możliwość wkraczania władzy państwowej w stosunki
między szlachtą a jej poddanymi, czyli chłopami. Ustawa zasadnicza nie nadawała jednak włościanom
ani wolności osobistej, ani prawa do posiadania dóbr ziemskich.

WIEK XIX

Długotrwały proces likwidacji struktur feudalnych w Europie Zachodniej dobiegł końca na przełomie
XVIII i XIX w. Przyczyniły się do tego wydarzenia rewolucji francuskiej (patrz: lekcja 12.) i następu-
jąca po nich epoka napoleońska. Rewolucja zniosła podziały stanowe i przywileje feudalne, chłopi

Pańszczyzna sprzężajna, rycina z XVI w.

W efekcie wprowadzenia gospodarki folwarcznej chłopi zostali zobowiązani do pańszczyzny (pracy na rzecz pana). Mogła ona przyjmować jedną z dwóch form: pieszą[1] lub sprzężajną. Pańszczyznę pieszą odrabiali chłopi zagrodnicy, którzy dzierżawili zaledwie kilka morgów ziemi. Wykonywali ją za pomocą własnych, prostych narzędzi. Pańszczyzną sprzężajną byli obciążeni kmiecie, czyli chłopi pełnorolni. Sprzężaj stanowiły zwierzęta należące do chłopa oraz ciągnięte przez nie narzędzia, np. pług lub wóz.

90

Franciszek Kostrzewski, *Zabrane jagody*, rysunek z 1871 r.
Gajowy odbiera wiejskim dziewczynkom jagody zebrane w pańskim lesie. Rysunek pokazuje sytuację, w której chłopom zakazano korzystania z serwitutów, w tym przypadku pańskiego lasu. Po uwłaszczeniu i zniesieniu praw chłopów do serwitutów wszystko, co znajdowało się w lesie, stało się własnością ziemiaństwa. Chłopi, którzy chcieli korzystać z dóbr leśnych, musieli za nie płacić ich właścicielom, m.in. za zbierane tam drewno na opał.

otrzymali lub utrzymali prawo własności ziemskiej oraz wolność osobistą. Napoleon, wydając w 1804 r. ***Kodeks cywilny***, utrwalił najważniejsze zmiany dokonane przez rewolucję. *Kodeks Napoleona* wprowadził równość obywateli wobec prawa i zabezpieczenie własności prywatnej, zagwarantował wolność sumienia i wyznania oraz nienaruszalność wolności osobistej. Podboje Napoleona upowszechniły ten system poza granicami Francji, także na ziemiach polskich.

Kiedy w 1807 r. Napoleon utworzył Księstwo Warszawskie, nadał mu konstytucję, która m.in. znosiła poddaństwo chłopów, czyli ich osobistą zależność od panów. Mieszkańcy wsi stali się wolnymi ludźmi. Tak zwany **dekret grudniowy z 1807 r.** uregulował z kolei problem własności gospodarstw rolnych. Przyznał on szlachcie pełne prawa do ziemi uprawianej przez chłopów. Mówiło się wówczas, że chłopom zdjęto kajdany razem z butami. Nie było to rozwiązanie społecznie sprawiedliwe, jednak anachroniczny system całkowitej zwierzchności pana feudalnego nad chłopem przestał istnieć. W wyniku tych nowelizacji prawnych rozpoczął się także proces przemiany dawnej szlachty posesjonackiej w nowoczesne ziemiaństwo, które do pracy w swych majątkach zatrudniało najemną siłę roboczą. W Księstwie Warszawskim Napoleon także wprowadził swój *Kodeks cywilny*. Na jego mocy prawa polityczne były co prawda uzależnione od cenzusu majątkowego, ale otrzymali je m.in. chłopi czynszownicy.

W Prusach również podjęto reformę zasad władania ziemią. W roku **1811** wydano **dekret o uwłaszczeniu**. Ta tzw. **regulacja** nadawała na własność chłopom użytkowaną przez nich ziemię. Uwłaszczono większe gospodarstwa dysponujące sprzężajem (własnym zaprzęgiem) w zamian za rozłożone w czasie odszkodowania dla dawnych panów. Małe gospodarstwa uległy likwidacji, a pracujący na nich chłopi stali się pracownikami najemnymi. Kiedy po upadku Napoleona decyzją kongresu wiedeńskiego utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie, zostało ono objęte tą regulacją. Stało się to w **1823 r.** Ostatecznie zniesiono również serwituty (służebności), czyli prawo do darmowego korzystania przez chłopów z dworskich pastwisk i użytków leśnych.

Znacznie bardziej skomplikowane stosunki panowały w monarchii Habsburgów, gdyż na niektórych terenach przeważały czynsze, np. w Austrii i Czechach, a gdzie indziej obowiązywała pańszczyzna, m.in. na Bukowinie czy w polskiej Galicji. Chłopi, niezadowoleni z warunków życia, buntowali się – przykładem takiego krwawego wystąpienia była **rabacja galicyjska z 1846 r.** Reforma agrarna w Galicji została przeprowadzona dwa lata później pod naciskiem wydarzeń Wiosny Ludów **1848 r.** Wprowadzone wówczas uwłaszczenie objęło wszystkich chłopów uprawiających ziemię, a kwestie odszkodowań scedowano na państwo. Reforma była więc bardziej radykalna niż w zaborze pruskim.

W carskiej Rosji akt uwłaszczający chłopów wydano w 1861 r., a na ziemiach Królestwa Polskiego dopiero wybuch powstania styczniowego zmusił cara do przeprowadzenia reformy. Ogłoszono ją w odpowiedzi na dekret Tymczasowego Rządu Narodowego ze stycznia 1863 r. (uwłaszczenie chłopów, ale bez odszkodowania dla panów wsi), by odciągnąć chłopów od udziału w powstaniu. Zarówno w Galicji w 1848 r., jak i w Królestwie Polskim w **1864 r.** na mocy aktów uwłaszczeniowych przyznano właścicielom ziemskim własność terenów obciążonych serwitutami, a chłopom pozostawiono prawo ich użytkowania. Te uregulowania dotyczące serwitutów zniesiono dopiero pod koniec XIX w.

Liberalizm ekonomiczny

Wielką rolę w zwalczaniu pozostałości feudalizmu odegrał liberalizm ekonomiczny głoszony przez Anglika **Adama Smitha** (1723–1790). Smith domagał się poddania decyzji ekonomicznych osądowi rynku (niewidzialna ręka rynku). Podkreślał znaczenie ekonomicznych wolności, przez co rozumiał zniesienie systemów cechowych, barier celnych wewnętrznych i zewnętrznych, a także brak ingerencji państwa w gospodarkę. Liberałowie chcieli, aby władza opierała się na konstytucji i ustawach parlamentu, oraz żądali przestrzegania swobód obywatelskich. **John Stuart Mill** (1806–1873), także Anglik, autor traktatu *O wolności*, zgłaszał postulat powszechnego prawa wyborczego i równouprawnienia kobiet.

WYKONAJ POLECENIA

1. Przedstaw, na czym polegał proces defeudalizacji zapoczątkowany w XVI w. na zachodzie Europy.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki przyczyniły się do procesów refeudalizacyjnych na obszarach położonych na wschód od Łaby.
3. Scharakteryzuj proces likwidacji reliktów feudalnych na ziemiach polskich w XIX stuleciu.

WYRAŹ OPINIĘ

Na podstawie różnych źródeł informacji (w tym internetu) i wiedzy własnej oceń zjawisko refeudalizacji gospodarki Rzeczypospolitej w XVI w. Swoją ocenę uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Chłop pańszczyźniany w Rosji, fragment monografii współczesnego historyka amerykańskiego.

Jak to zauważył Puszkin, chłop rosyjski, w odróżnieniu od niewolnika Północnej i Środkowej Ameryki, mieszkał we własnej chacie, a nie w niewolniczych barakach. W polu pracował pod kierunkiem ojca lub starszego brata, z rzadka tylko pod nadzorem wynajętego ekonoma. W wielu rosyjskich majątkach ziemskich podzielona na drobne fragmenty ziemia pańska sąsiadowała z chłopskimi parcelami, czego nie spotykało się na typowych plantacjach. I co najważniejsze, produkt pracy chłopa pańszczyźnianego należał do niego. Chociaż z prawnego punktu widzenia chłop nie był właścicielem ziemi, w praktyce znajdowała się ona w jego posiadaniu przez całą epokę pańszczyźnianą – rzadki to przypadek, kiedy panujący w Rosji brak poszanowania dla prawa przyniósł biedocie korzyści. Stosunki między obszarnikiem a chłopem także różniły się od tych, które łączyły niewolnika z jego panem. [...] Obszarnicy nigdy nie posiadali tytułu własności do chłopów, jedynie władali ziemią, do której chłopi byli przypisani. [...] Prawo zabraniało handlować chłopami pańszczyźnianymi, jakkolwiek niektórzy obszarnicy pokątnie uprawiali ten proceder.

R. Pipes, *Rosja carów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2006, s. 153–154.

- Przedstaw warunki, w jakich żył chłop pańszczyźniany w Rosji.
- Scharakteryzuj podobieństwa i różnice w położeniu chłopa pańszczyźnianego w Rosji i niewolników w USA w XIX w.

2. Uwłaszczenie na ziemiach polskich pod zaborami, fragment publikacji współczesnego historyka polskiego.

Pruska reforma uwłaszczeniowa przeprowadzona była w interesie panującej klasy właścicieli ziemskich. Chłop mógł nabyć prawo własności uprawianych gruntów za cenę oddania ich części folwarkom bądź wniesienia opłaty gotówkowej, mającej stanowić rodzaj odszkodowania dla folwarku [...] folwark uzyskiwał znaczne sumy pieniężne na inwestycje oraz na opłacenie siły najemnej [...].

Inaczej działo się na ziemiach zaborów rosyjskiego i austriackiego. Właściciele ziemscy byli w mniejszym stopniu zainteresowani przejściem na kapitalistyczny sposób gospodarowania. [...] Stąd też do wprowadzenia uwłaszczenia chłopów w zaborach rosyjskim i austriackim rządy zostały zmuszone oddolnie [...] buntem chłopskim i powstaniem krakowskim w 1846 r. [...] i Powstaniem Styczniowym [...].

Uwłaszczeniem zostały objęte wszystkie, nawet najmniejsze gospodarstwa [...], a więc inaczej niż w zaborze pruskim [...]. Sposób uwłaszczenia w zaborach austriackim i rosyjskim był na pewno korzystniejszy dla chłopów, nie odbywał się kosztem obniżenia ich stanu posiadania, tak jak w zaborze pruskim, równocześnie jednak nie prowadził do radykalnej zmiany położenia materialnego chłopskich rodzin. Stabilizował istniejące struktury agrarne. Na wsi galicyjskiej utrwalone zostało rozdrobnienie gruntów chłopskich [...]. Dla dworów, które opierały się na pracy pańszczyźnianej, uwłaszczenie chłopów było katastrofą. Przejście na pracę wolnorynkową wymagało funduszów, jakich większość majątków nie miała.

J. Łukasiewicz, *Początki cywilizacji przemysłowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1988, s. 9–12.

- Opisz okoliczności, które doprowadziły do uwłaszczenia chłopów na ziemiach polskich we wszystkich trzech zaborach.
- Porównaj sytuację ekonomiczną majątków ziemskich w zaborze pruskim, rosyjskim i austriackim po przeprowadzeniu uwłaszczenia.
- Na podstawie tekstu źródłowego i wiedzy pozaźródłowej scharakteryzuj położenie ludności chłopskiej na ziemiach polskich u schyłku XIX w.

8 Parlament w Polsce i w Europie

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie pojęć: ruch egzekucyjny, konfederacja szlachecka.
- Okoliczności nadawania przywilejów szlacheckich i ich treść w Rzeczypospolitej.

Rzeczpospolita była państwem, w którym w epoce nowożytnej panował ustrój zwany **demokracją szlachecką**. Decydującą rolę odgrywał w nim sejm walny – złożony z króla, dostojników oraz posłów wybieranych przez szlachtę. Czy w ówczesnej Europie była to sytuacja powszechna?

NARODZINY PARLAMENTÓW W EUROPIE

Początki europejskich parlamentów sięgają XIII w., kiedy na zachodzie kontynentu zaczęły kształtować się monarchie stanowe. Członkowie poszczególnych stanów dążyli do egzekwowania praw nadanych im przez monarchów i do zdobycia wpływu na decyzje polityczne. W tych różnych przywilejach generalnych monarchowie albo ograniczali część swojej władzy, albo precyzowali zakres wolności obywateli.

Jednym z takich dokumentów była **Wielka Karta Swobód** (łac. *Magna Charta Libertatum*) wydana w 1215 r. przez króla Anglii Jana bez Ziemi. Na mocy jej postanowień monarcha nie mógł nikogo z wolnych poddanych więzić bez wyroku sądu ani nakładać podatków bez zgody Wielkiej Rady Królestwa, złożonej z dostojników kościelnych i świeckich. Z czasem także przedstawiciele rycerstwa i mieszczaństwa uzyskali prawa wynikające z Wielkiej Karty Swobód i weszli w skład rady królewskiej. W ten sposób stała się ona podstawą do powołania zgromadzenia reprezentantów stanowych, czyli **Parlamentu**. Za datę narodzin angielskiego parlamentaryzmu uznaje się rok 1264, kiedy po raz pierwszy zostało zwołane zgromadzenie, w którym wzięli udział dostojnicy kościelni, świeccy baronowie, przedstawiciele rycerstwa i miast. Jednak dopiero w XIV w. Parlament przyjął formę organu dwuizbowego, złożonego z **Izby Lordów** (dostojnicy duchowni i możnowładcy świeccy) oraz **Izby Gmin** (reprezentanci rycerstwa i przedstawiciele miast).

Narodziny monarchii stanowej we Francji także łączą się z historią parlamentaryzmu. Kiedy król Filip IV Piękny bez zgody papiestwa opodatkował

Parlament angielski w XIII w.

Szesnastowieczna miniatura ukazuje Parlament obradujący pod przewodnictwem króla Edwarda I ok. 1278 r. Na podwyższeniu poniżej monarchy siedzą król Szkocji i książę Walii (prawdopodobnie nigdy nie uczestniczyli w spotkaniach parlamentu). Biskupi (w infułach) zajmują miejsca po prawej ręce króla, możnowładcy świeccy (w kapeluszach) – po lewej. Na sali obecni są również sędziowie (w perukach, na środku).

francuski kler, Rzym zaprotestował. Monarchę poparli w tym sporze poddani na zwołanych w 1302 r. **Stanach Generalnych** – zgromadzeniu przedstawicieli trzech stanów: duchowieństwa, szlachty i tzw. stanu trzeciego (w praktyce miast). Nie miały one charakteru angielskiego Parlamentu, lecz zgromadzenia, gdzie każdemu stanowi przysługiwał jeden głos. Znaczenie Stanów Generalnych wzrosło w okresie wojny stuletniej, gdy ich zadaniem było uchwalanie podatków, wybór króla w wypadku wygaśnięcia dynastii oraz wnoszenie zażaleń i postulatów dotyczących naprawy instytucji państwowych.

Poza Francją i Anglią w późnośredniowiecznej Europie parlamenty ukształtowały się również w Kastylii i Aragonii (kortezy), w krajach skandynawskich (np. szwedzki Riksdag), w Polsce (sejm walny), w Czechach (český zemský sněm) i na Węgrzech (Országház).

POCZĄTKI POLSKIEGO PARLAMENTARYZMU

W XIV, a zwłaszcza w XV w. szlachta polska otrzymała liczne przywileje. Miały one charakter generalny, co oznacza, że dotyczyły całego stanu szlacheckiego i były zgodne z zasadą równości prawnej „panów braci". Dzięki przywilejom szlachta zyskała nie tylko nietykalność osobistą i majątkową, lecz także uprzywilejowaną pozycję w życiu gospodarczym kraju. Dla zmian w systemie politycznym państwa najistotniejszy okazał się **przywilej cerekwicko-nieszawski**, nadany przez Kazimierza Jagiellończyka w 1454 r. Na jego mocy król zobowiązał się zwoływać pospolite ruszenie na wojnę i stanowić nowe prawa, w tym nadzwyczajne podatki, tylko za zgodą sejmików ziemskich. Oznaczało to wzmocnienie politycznego znaczenia szlachty, ale też obciążenie jej większą odpowiedzialnością za losy państwa. Sejmik, w którym mógł wziąć udział każdy szlachcic z danej ziemi lub danego województwa, stał się ważną instytucją w ustroju państwa.

Sejm polski, drzeworyt ze *Statutu Łaskiego* (XVI w.)

Ilustracja przedstawia króla Aleksandra Jagiellończyka w otoczeniu posłów i senatorów na sejmie w Radomiu w 1505 r.

Sejmiki poszczególnych ziem często inaczej zapatrywały się na ważne spraw państwowe. W celu wypracowania wspólnego stanowiska zaczęto organizować zjazdy walne szlachty (sejmy), w których początkowo mógł uczestniczyć każdy szlachcic. Pod koniec XV w. ukształtowała się zasada reprezentacji sejmiku przez wybranych na nim posłów. Obok posłów ziemskich w zjazdach walnych brali udział najważniejsi urzędnicy – członkowie rady królewskiej. Z tych dwóch grup wytworzyły się z czasem dwie izby, które nadały kształt przyszłemu sejmowi walnemu (parlamentowi). Za **pierwszy** w pełni ukształtowany, a więc dwuizbowy **sejm walny** uważa się zjazd walny zwołany przez Jana Olbrachta (na s. 39 pieczęć króla) do **Piotrkowa** w 1493 r. (chociaż współczesne badania sugerują, że proces kształtowania się dwuizbowego sejmu mógł zakończyć się wcześniej, bo już w 1468 r., gdy na zjeździe w Piotrkowie udział brali posłowie wybrani na sejmikach ziemskich).

SEJM WALNY ZA OSTATNICH JAGIELLONÓW

Sejm walny, który powstał pod koniec XV w., składał się z dwóch izb sejmowych: izby poselskiej, w której zasiadali posłowie sejmików ziemskich, oraz senatu, który wykształcił się z dawnej rady królewskiej. Ostateczny skład senatu ustalił się za panowania Zygmunta I Starego i obejmował dostojników Kościoła katolickiego (arcybiskupów i biskupów), pięciu urzędników centralnych oraz urzędników terytorialnych – wojewodów i kasztelanów. Od połowy XVI w. wyraźnie zaczęto wyróżniać **trzy stany sejmujące – króla, senat** oraz **izbę poselską**.

Początkowo nie było ani stałych terminów zbierania się sejmu, ani określonego czasu jego trwania. Najczęściej król zwoływał sejm w sprawach podatkowych. Wzrost znaczenia sejmu walnego przyniosła dopiero konstytucja **nihil novi** (nic nowego), uchwalona w Radomiu w **1505 r.** i ograniczająca wzrastającą pozycję możnowładztwa oraz senatu. Od tej pory król nie mógł ustanawiać nowych praw ogólnopaństwowych ani zmieniać uprawnień stanu szlacheckiego bez zgody obu izb sejmowych – senatorskiej i poselskiej. Konstytucja nihil novi czyniła z sejmu walnego najwyższy organ władzy ustawodawczej w państwie. Wykorzystali to przede wszystkim działacze ruchu egzekucyjnego[1], którzy walczyli o realizację ich postulatów politycznych głównie w czasie sejmów.

Kolejne zmiany w organizacji sejmu przyniosła **unia lubelska z 1569 r.**, która połączyła Koronę Polską i Wielkie Księstwo Litewskie w jedno państwowo – **Rzeczpospolitą Obojga Narodów**[1]. Oprócz monarchy wybieranego na wspólnej elekcji, jednej monety i jednolitej polityki zagranicznej oraz jednakowych praw i przywilejów szlacheckich wspólny stał się też sejm, w którym na równych prawach zasiadali posłowie i senatorowie z obu części Rzeczypospolitej. Oznaczało to rozszerzenie składu obu izb sejmu o przedstawicieli Litwy, delegowanych na tych samych zasadach co posłowie i senatorowie z Korony (patrz: schemat, s. 44). Nowy skład sejmu utrzymał się bez większych zmian niemal do końca XVIII w. Próbą zmian w składzie i organizacji sejmu była dopiero *Konstytucja 3 maja* (patrz: lekcja 13.).

s. 79

s. 80

SEJM I KRÓL W ARTYKUŁACH HENRYKOWSKICH

Ważną prawną regulacją dotyczącą funkcjonowania sejmu w Rzeczypospolitej były tzw. **artykuły henrykowskie**[1] wypracowane przez szlachtę w czasie pierwszego bezkrólewia. Stanowiły one zbiór podstawowych zasad ustrojowych państwa, określających pozycję monarchy i sejmu w Rzeczypospolitej. Król gwarantował w nich wolną elekcję, utrzymanie pokoju religijnego w kraju, zwoływanie sześciotygodniowego sejmu co najmniej raz na dwa lata i powoływanie pospolitego ruszenia tylko za zgodą sejmu. Politykę wewnętrzną i zagraniczną króla poddano sejmowej kontroli przez utworzenie u jego boku rady tzw. senatorów-rezydentów. Szlachta mogła wypowiedzieć posłuszeństwo monarsze, gdyby naruszył on prawo.

s. 81–8

Dla sprawnego funkcjonowania państwa organ ustawodawczy musiał jednak zbierać się częściej niż co dwa lata. W staropolskim parlamentaryzmie ukształtowały się zatem dwa podstawowe rodzaje sejmów: **ordynaryjny (zwyczajny)**, który obradował zgodnie z zapisami artykułów henrykowskich, i **ekstraordynaryjny (nadzwyczajny)** zwoływany w razie konieczności na okres dwóch tygodni. W sytuacjach wymagających dłuższego czasu na podjęcie uchwał każdy sejm mógł być za zgodą jego uczestników **prolongowany** (przedłużony). W 1633 r. konstytucja sejmowa zabroniła przedłużania obrad ponad termin sześciu tygodni.

Do uchwalenia ustawy wymagano zgody powszechnej, wyrażanej zasadą jednogłośności. Osiągnięcie takiej zgody w izbie poselskiej było tym łatwiejsze, im posłów mniej krępowały **instrukcje sejmikowe**. Poseł reprezentował szlachtę swojego województwa, która na sejmiku układała dla niego instrukcję – spis wskazówek dotyczących spraw omawianych na sejmie. Jeśli posłowie dostali od sejmiku ograniczone

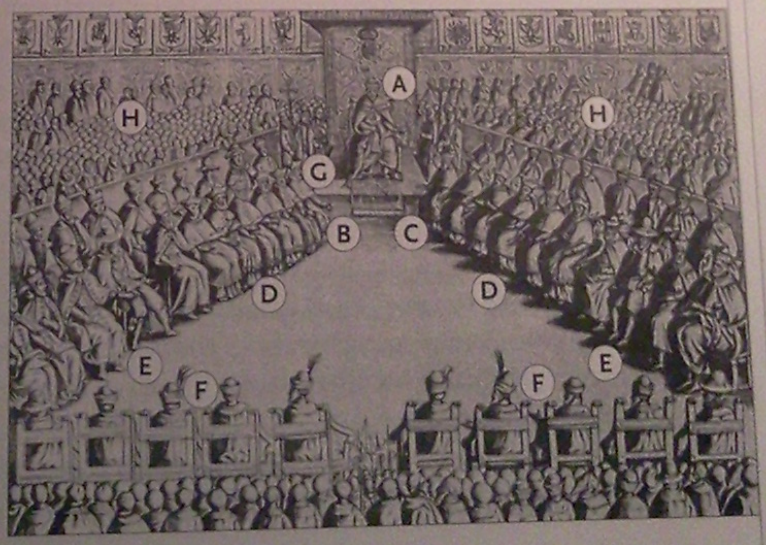

Posiedzenie Sejmu Rzeczypospolitej za czasów Zygmunta III Wazy, miedzioryt Giacomo Lauro, 1622

Włoski rytownik przedstawił wspólne posiedzenie sejmu i senatu. Literami są oznaczeni:
A – król,
B – arcybiskup gnieźnieński prymas Polski,
C – arcybiskup lwowski,
D – biskupi,
E – wojewodowie, kasztelanowie i senatorowie,
F – urzędnicy i dygnitarze państwowi,
G – urzędnicy dworscy, sekretarze królewscy,
H – posłowie szlacheccy.

pełnomocnictwo (łac. *limitata potestas*), mogli podejmować decyzje wyłącznie w sprawach, które zostały określone w instrukcji, i zgodnie z przewidzianym przez nią sposobem. W takim przypadku uzyskanie jednomyślności stawało się trudne. Znacznie łatwiej osiągano porozumienie, jeśli poseł otrzymywał od sejmiku zupełną moc stanowienia (łac. *plena potestas*). W razie braku jednomyślności przekonywano przeciwników proponowanych rozwiązań prawnych do ich przyjęcia (tzw. ucieranie do zgody). Uchwalone ustawy ogłaszano jako konstytucje sejmu (uchwały końcowe) zawsze w imieniu króla.

Uregulowane artykułami henrykowskimi zasady prawno-ustrojowe utrzymały się do 1768 r. Zmieniła się jednak praktyka polityczna. Wzrost znaczenia magnaterii i coraz szersze jej oddziaływanie (przez klientów) na sejm oraz nakaz przestrzegania przez posłów instrukcji sejmikowych zakłóciły sprawność funkcjonowania tego organu państwowego. Szczególnie niebezpieczna okazała się zasada **liberum veto** (wolne nie pozwalam) – sprzeciw jednego posła mógł zablokować obrady sejmowe. Jej stosowanie od 2. połowy XVII w. doprowadziło do paraliżu polskiego parlamentaryzmu (szerzej patrz: lekcja 9.).

PARLAMENTARYZM W EUROPIE ZACHODNIEJ W XVI I XVII W.

We Francji od schyłku XV w. kształtowała się monarchia absolutna, co miało wpływ na pozycję tamtejszego parlamentu. Absolutyzm jako ustrój charakteryzuje się centralizacją władzy w ręku jednej osoby – monarchy, niemożliwe było zatem funkcjonowanie innego ośrodka władzy, takiego jak **Stany Generalne**. Po zamknięciu obrad zgromadzenia w 1484 r. przez kolejne siedemdziesiąt lat **władcy rządzili bez ich współudziału**. Kryzys religijny w 2. połowie XVI w. kilkakrotnie skłonił monarchę do ich zwołania. Nie spełniły jednak królewskich oczekiwań, gdyż nie udało się osiągnąć porozumienia między zantagonizowanymi stanami. Ponownie Stany Generalne zebrały się dopiero w 1614 r. w czasie małoletniości Ludwika XIII. Także wówczas nie odegrały żadnej roli, dlatego w okresie rozkwitu francuskiego absolutyzmu pod rządami Ludwika XIII i jego syna Ludwika XIV przedstawicielstwo stanowe nie obradowało ani razu. Dopiero po 175 latach w 1789 r. kryzys państwa skłonił Ludwika XVI do zwołania Stanów Generalnych, których działania przyczyniły się wkrótce do wybuchu **rewolucji francuskiej** (patrz: temat 12.).

W **Anglii** sytuacja parlamentu kształtowała się inaczej niż we Francji. Odchodzenie od monarchii stanowej na rzecz ograniczonego absolutyzmu nie spowodowało tam likwidacji reprezentacji stanowej. **Parlament utrzymał się w życiu politycznym** przez cały okres bardzo silnej pozycji monarchów zarówno z dynastii Tudorów, jak i Stuartów. Ważny w tym wypadku okazał się jego skład. W Izbie Lordów zasiadali w XVI w. możnowładcy, przedstawiciele nowej arystokracji oraz biskupi i opaci. Z kolei do Izby Gmin wchodzili przedstawiciele średniej szlachty i mieszczaństwa, co było rozwiązaniem nietypowym w europejskim parlamentaryzmie. Dwie ostatnie grupy społeczne popierały korzystną dla nich politykę gospodarczą państwa. Stały skład Parlamentu, stabilizacja wewnętrzna, którą zapewniała centralizacja władzy państwowej, oraz gwarancja następcy tronu skłaniały obie izby do opowiedzenia się za przemianami: najpierw za reformą Kościoła przeprowadzoną przez króla Henryka VIII, potem za uchwaleniem w 1539 r. Aktu proklamacji (*Act of Proclamation*), dającego monarsze prawo wydawania rozporządzeń (proklamacji) z mocą ustawy. Parlament nie protestował też przeciwko rządom następców Henryka VIII, m.in. z powodu wzrostu znaczenia Izby Gmin w czasie rządów Tudorów.

Opozycja wobec rządów absolutnych ujawniła się za panowania dwóch pierwszych Stuartów (szerzej patrz: lekcja 11.). Powodem była polityka finansowa władców. Na mocy Petycji o prawo (ang. *Petition of Right*, 1628) Parlament odzyskał chwilowo wyłączne prawo uchwalania podatków. W następnym roku Karol I rozwiązał Parlament i nie zwoływał go przez jedenaście lat. Prowadzona w tym czasie przez króla polityka zagraniczna, finansowa i religijna stały się m.in. źródłem wybuchu rewolucji angielskiej, która od 1642 r. przyjęła charakter wojny domowej. Konflikt zakończył się klęską monarchy i proklamowaniem w Anglii republiki. Nie oznaczało to jednak znacznego wzmocnienia Parlamentu. Wręcz przeciwnie – w 1653 r. Oliver Cromwell rozwiązał i tak już ograniczony liczebnie Parlament i stał się dyktatorem państwa.

Odrodzenie pozycji Parlamentu nastąpiło dopiero po śmierci Cromwella (1658) i restauracji monarchii Stuartów. Jednak królowie dążyli do wzmocnienia swojej władzy, co doprowadziło do kolejnego

konfliktu znanego jako chwalebna rewolucja. W jej wyniku rządy w Anglii objął Wilhelm III Orański. W 1689 r. zatwierdził on *Ustawę o prawach* (*Deklarację praw*, ang. *Bill of Rights*), która znacznie rozszerzała uprawnienia Parlamentu. Dalszy wzrost roli tego organu przyniosła ustawa sukcesyjna z 1701 r., na mocy której każdy akt królewski wymagał kontrasygnaty właściwego ministra, który ponosił odpowiedzialność przed Parlamentem. Władza monarsza została praktycznie ograniczona do funkcji reprezentacyjnej, gdyż główny ciężar rządów spoczywał w rękach Parlamentu.

Jak widać, polski sejm już w XVI w. miał więcej uprawnień niż Parlament angielski. Rozwiązania prawno-ustrojowe artykułów henrykowskich wyprzedzały zasady wprowadzone w Anglii w 1689 r.

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj czynniki, które doprowadziły do powstania instytucji parlamentu w krajach Europy Zachodniej, i porównaj je z czynnikami, które przyczyniły się do narodzin polskiego sejmu walnego.
2. Scharakteryzuj skład sejmu Rzeczypospolitej. Oceń, czy w porównaniu z rozwiązaniami europejskimi model staropolskiego parlamentaryzmu spełniał oczekiwania najważniejszych warstw społecznych.
3. Wymień kompetencje sejmu Rzeczypospolitej i oceń, czy dzięki nim sejm naprawdę był najważniejszym organem państwowym w I Rzeczypospolitej.
4. Jeśli twoja miejscowość znajdowała się w granicach I Rzeczypospolitej, w różnych źródłach wiedzy sprawdź, w jakiej miejscowości odbywał się sejmik dla szlachty twojego regionu.

WYRAŹ OPINIĘ

Na podstawie informacji z podręcznika, wiedzy własnej oraz innych źródeł informacji (w tym internetu) oceń trwałość tradycji parlamentarnych w krajach europejskich.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Funkcjonowanie hiszpańskiego parlamentu, fragment kroniki Martela – aragońskiego kronikarza z XVII w.

W izbach stanowych praktykuje się wiele sposobów sprzeciwu, lecz wszystkie one sprowadzają się do jednego z trzech rodzajów. Pierwszy ma miejsce wtedy, gdy ktoś nie zgadza się na pewną sprawę, nie pozwalając na jej traktowanie; taki sprzeciw ma moc zakłócającą jedynie względem danej sprawy, o wszystkich innych rzeczach można traktować i konkludować. Drugi rodzaj zachodzi wówczas, gdy ktoś powiada: nie pozwalam na wszystkie sprawy, o jakich się traktuje lub będzie się traktowało, dopóki nie zostanie zrobione a to [...]. Trzeci rodzaj najsilniejszy bywa wtedy, gdy następują sprzeciwy bez podania racji, oparte po prostu na czyjejś woli, a ogarniające wszystkie obecne i przyszłe czynności Kortezów; taki sprzeciw bezwzględnie uniemożliwia wszelkiego rodzaju czynności z wyjątkiem sądowniczych.

Przeł. W. Konopczyński, cyt. za: Z. Wójcik, *Liberum veto*, Kraków 1992, s. 14.

- Przedstaw, jakich metod używano w hiszpańskim parlamencie do zgłaszania sprzeciwu poselskiego.
- Na podstawie tekstu oraz wiedzy własnej wyjaśnij, czy istniały jakieś podobieństwa w sposobach blokowania obrad parlamentu w Hiszpanii i Rzeczypospolitej.

2. Fragment kazania szóstego Piotra Skargi, polskiego jezuity z przełomu XVI i XVII w.

To naszkodliwsza, iż moc sobie tak wielką przyczytają, którą królewskiej i senatorskiej przeszkodę czynią, a monarchiją hwalebną i ludziom zbawienną, jako się rzekło, w dymokracyją, która jest w rządach ludzkich nagorsza i naszkodliwsza i tu, w tym królestwie tak szerokim, niepodobna, obracają. To jest, iż chcą, aby szlachta abo lud pospolity przez posły swe rządził, a bez nich król z radą swoją nic nie czynił, a na ich konkluzyją patrzył. Czym się wszytka natura Korony tej mienić i zatem zginąć musi, która jest królestwem, a nie miastem greckim abo szwajcarskim, ani Wenecyją.
A musiałaby się wszytka szlachta w jednych murach i w jednym mieście zamknąć i tam mieszkać, aby o sobie wszyscy radzić zaraz mogli. Co jeśli jest u nas rzecz podobna, abo jeśli taki rząd jest do trwałości królestwa pożyteczny, już rozumy wszytkiego świata i doznanie, i doświadczenie osądziło. [...]
W takim rządzie wielogłownym łacno barzo sedycyją i wzburzenie uczynić. Bo prostym smaczne to pochlebstwo, iż też oni rządzić i wolności swojej używać mają. I lada zły jaki język i śmiała swowolność namówi ich do rzeczy barzo szkodliwych, głupich, i którymi sami się pogubią.

P. Skarga, *Kazania sejmowe*, oprac. J. Tazbir, Wrocław 2003, s. 133–135.

- Na podstawie tekstu przedstaw, jak Piotr Skarga oceniał ustrój panujący pod koniec XVI w. w Rzeczypospolitej. Omawiając stanowisko autora, odwołuj się do właściwych fragmentów tekstu.
- Wyjaśnij, jakie zagrożenia Piotr Skarga widzi w rosnącym znaczeniu sejmu, a zwłaszcza izby poselskiej.

Parlament polski i europejski

Parlamenty europejskie narodziły się jako zjazdy reprezentacji stanowych. W 1264 r. powstał Parlament angielski, w 1302 r. obradowały pierwsze Stany Generalne we Francji. Sejm polski ukształtował się w 1493 r. Przedstawicielstwa stanowe zbierały się początkowo tylko na wezwanie króla, który ustalał czas i miejsce zjazdu.

SEJM WALNY RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW (PO 1569)

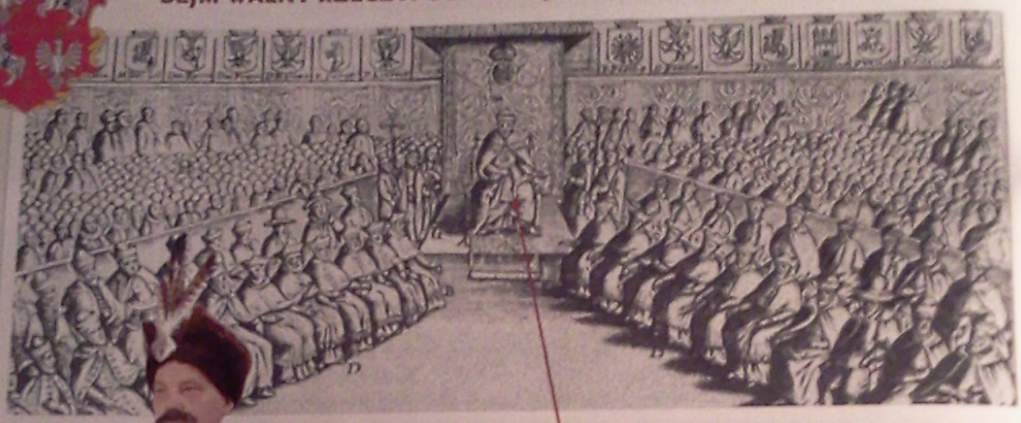

Urzędnicy centralni z Korony i Litwy
- marszałek wielki (koronny i litewski)
- marszałek nadworny (koronny i litewski)
- kanclerz (koronny i litewski)
- podkanclerzy (koronny i litewski)
- podskarbi wielki (koronny i litewski)

Urzędnicy terytorialni z Korony i Litwy
- wojewodowie
- kasztelanowie

Wyższe duchowieństwo rzymskokatolickie z Korony i Litwy
- arcybiskupi
- biskupi

(łącznie 140 senatorów)

KOMPETENCJE SEJMU
- wyłączne prawo stanowienia ustaw
- uchwalanie podatków
- wyrażanie zgody na zwołanie pospolitego ruszenia przez króla
- kontrola polityki wewnętrznej i zewnętrznej króla
- kontrola urzędników
- wpływ na kształt polityki zagranicznej państwa
- wyrażanie zgody na nadanie szlachectwa
- wypowiadanie wojny i zawieranie pokoju
- prawo łaski i amnestii

Posłowie szlacheccy wybrani na sejmikach (po unii lubelskiej 170 posłów, w tym 48 z Litwy)

PARLAMENT ANGIELSKI W OKRESIE XIV–XVII W.

KRÓL

IZBA LORDÓW

IZBA GMIN

Parowie duchowni (przedstawiciele Kościoła)
- arcybiskupi
- biskupi
- opaci (do kasaty klasztorów w XVI w.)

Parowie świeccy
- możnowładcy (wasale króla)

Tytuł para dziedziczył po ojcu zawsze pierworodny syn. Król miał prawo nadawania tytułu para kolejnym osobom, co oznaczało, że skład Izby Lordów stale się powiększał.

Przedstawiciele rycerstwa (po dwóch przedstawicieli z każdego z 37 hrabstw)

Przedstawiciele uprzywilejowanych miast (po dwóch mieszczan z każdego uprzywilejowanego miasta: w XIII w. było ich 21, w XV w. – 112)

Od 1376 r. Izbie Gmin przewodniczył *speaker* (mógł nim zostać tylko reprezentant hrabstwa).

KOMPETENCJE PARLAMENTU ANGIELSKIEGO

- **kompetencje ustawodawcze** (od XIV w. każda ustawa wymagała zgody króla, Izby Lordów i Izby Gmin; od połowy XV w. projekty uchwał w sprawie nałożenia podatków przygotowywała Izba Gmin; król też miał inicjatywę ustawodawczą)
- **kompetencje sądownicze** (Izba Lordów miała uprawnienia najwyższej instancji sądowej, do której można było wnieść skargę odwoławczą od wyroków sądów niższej instancji, sądziła przestępstwa popełnione przez lordów, rozstrzygała sprawy wobec osób oskarżonych przez Izbę Gmin o nadużycie władzy, co było pewną formą kontroli Parlamentu nad władzą wykonawczą)
- **kompetencje finansowe** (bez zgody Parlamentu monarcha nie miał prawa nakładania nowych podatków)

STANY GENERALNE WE FRANCJI XIV–XVII W.

KRÓL

STAN I

STAN II

STAN III

Przedstawiciele duchowieństwa (wybierani w wyborach bezpośrednich)

Przedstawiciele szlachty (wybierani w wyborach bezpośrednich)

Praktycznie delegaci miast uprzywilejowanych (wybierani w wyborach pośrednich; prawa wyborcze zależały od wielkości posiadanego majątku)

KOMPETENCJE STANÓW GENERALNYCH

- prawo uchwalania podatków
- prawo przedstawiania zażaleń i postulatów dotyczących naprawy instytucji państwowych
- prawo wyboru króla w przypadku wygaśnięcia dynastii panującej

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

- Na podstawie infografiki porównaj organizację i skład parlamentu staropolskiego oraz przedstawicielstw stanowych funkcjonujących we Francji i w Anglii w XVI– XVII w. Wskaż najważniejsze dostrzeżone przez ciebie różnice. Wyjaśnij ich przyczyny.
- Porównaj kompetencje parlamentu w Rzeczypospolitej Obojga Narodów z kompetencjami Parlamentu angielskiego i francuskich Stanów Generalnych. Wyjaśnij, z jakich uwarunkowań wynikają różnice w uprawnieniach poszczególnych przedstawicielstw stanowych.

9 Oligarcha w systemie politycznym

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie pojęć: banicja, infamia, rokosz, abdykacja, elekcja viritim, konfederacja szlachecka.
- Zasady funkcjonowania sejmu walnego w Rzeczypospolitej.

W XVII-wiecznej Rzeczypospolitej w wyniku zachodzących przeobrażeń społecznych oraz kryzysu wywołanego kolejnymi wojnami coraz silniejszą pozycję ekonomiczną i polityczną zdobywali magnaci. Niektórzy historycy mówią wprost, że w 2. połowie XVII w. nastąpiła oligarchizacja życia politycznego, która osłabiła wypracowany w XVI stuleciu system demokracji szlacheckiej.

NARODZINY NOWEJ MAGNATERII

W czasie gdy w Rzeczypospolitej kształtował się ustrój demokracji szlacheckiej, szlachta stanowiła 6–10% społeczeństwa. Jednak był to stan wewnętrznie podzielony. Najważniejszą rolę odgrywała magnateria, spośród której wywodzili się wszyscy najwyżsi urzędnicy państwowi. Kolejna warstwa to tzw. szlachta średnia, która gospodarowała w swoich majątkach i była czynnie zaangażowana w życie polityczne kraju. To ona, tworząc w połowie XVI w. ruch egzekucyjny[4], podjęła walkę o reformę państwa i osłabienie ekonomicznego i politycznego znaczenia magnatów. Ostatnią grupą stanu szlacheckiego była biedota szlachecka, najczęściej posiadająca niewielki dział ziemi lub nieposiadająca dóbr ziemskich w ogóle. Ten podział majątkowy nie rzutował jednak na uprawnienia polityczne. Pod względem prawnym szlachta stanowiła jednolity stan, a wszyscy jego przedstawiciele dysponowali pełnią praw politycznych i korzystali z tych samych przywilejów. Szlachta miała odrębne sądownictwo, gwarancje nietykalności osobistej i majątkowej (zakaz aresztowania szlachcica lub konfiskaty jego majątku bez wyroku sądowego) oraz wyłączne prawo do posiadania własności ziemskiej.

Istotne zmiany w układzie sił wśród szlachty przyniosły przemiany gospodarcze i polityczno-ustrojowe z końcowych dekad XVI w. Szybko rozwijająca się gospodarka folwarczna i płynące z niej dochody pozwalały w okresie rządów ostatnich Jagiellonów utrzymywać średniej szlachcie samodzielność majątkową, a co za tym idzie również polityczną niezależność od starych rodów magnackich (ruch egzekucyjny). Jednak zawarcie unii lubelskiej i powstanie Rzeczypospolitej Obojga Narodów wzmocniło siły magnatów. Na Litwie nikt nie podważał politycznego i ekonomicznego znaczenia tak wielkich rodów jak np. Radziwiłłowie czy Sapiehowie. To właśnie rody litewskie, dzięki przenikaniu do Korony lub wchodzeniu w układy małżeńskie z polskimi rodami magnackimi, pozwoliły szybko odbudować nieco naruszoną pozycję polityczno-ekonomiczną magnaterii koronnej.

W tym czasie rozpoczął się także proces koncentracji własności ziemskiej w rękach magnatów. Wielcy panowie wykupywali ziemię od szlachty, która nie była w stanie utrzymać swych niezbyt dużych majątków. Zabiegali również o nadania królewszczyzn, które dołączali do dóbr dziedzicznych. Sprzyjało to kształtowaniu się tzw. nowej magnaterii. Wykorzystała ona fakt osłabienia (przez egzekucję

Jan Zamoyski (1542–1605), **portret z XIX w. (Muzeum Pałacu w Wilanowie)**

Zamoyski jest najlepszym przykładem szlachcica, któremu kariera polityczna pozwoliła na wejście w szeregi nowej magnaterii. Związał się z dworem Stefana Batorego i sięgnął po najwyższe godności państwowe kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, a nadania królewskie pozwoliły mu zgromadzić wielki majątek. Swojemu spadkobiercy pozostawił 11 miast (w tym Zamość) i ok. 200 wsi, a jako dzierżawę dóbr królewskich – kolejne 12 miast i 612 wsi w Inflantach, na Pomorzu i w Małopolsce. W 1589 r. utworzył Ordynację Zamojską, by zapobiec rozdrobnieniu majątku. Zorganizował też prywatne wojsko, którego liczebność szacuje się na 6 tys. żołnierzy.

s. 102

dóbr oraz naturalne wygasanie) starych zasłużonych rodów dawnego możnowładztwa i zaczęła zajmować ich miejsce. Tomickich, Szydłowieckich, Górków czy Kmitów zastępowali szybko budujący swoją potęgę ekonomiczną oraz wpływy polityczne Zamoyscy, Lubomirscy, Koniecpolscy, Ossolińscy czy Potoccy (na s. 46 portret księcia Aleksandra Janusza Zasławskiego-Ostrogskiego).

By nie dopuścić do rozdrobnienia posiadanych majątków, a co za tym idzie utraty pozycji politycznej wielkie rody nowej magnaterii zaczęły z czasem ze swoich dóbr tworzyć **ordynacje magnackie (rodowe)**. Były to zespoły dóbr rodowych, które prawnie zabezpieczano przed podziałami. Ordynacji nie można było sprzedawać ani dzielić. Dziedziczył je najczęściej najstarszy syn, który jako **ordynat** w razie potrzeby utrzymywał członków swojej najbliższej rodziny. Pierwsze ordynacje utworzone w Rzeczypospolitej należały do Radziwiłłów (nieświeska, klecka i ołycka) i Zamoyskich (zamojska).

MAGNACI A ŚREDNIA SZLACHTA

Postępujący proces koncentracji ziemskiej oraz kształtowanie się, głównie dzięki królewskim nadaniom, magnackich latyfundiów na Ukrainie uderzało w pozycję średniej szlachty. Nie mogąc na równych warunkach rywalizować ekonomicznie z rodami magnackimi, zaczynała ona także powoli tracić pozycję polityczną. Wykorzystywali to magnaci, którzy w swoich dobrach zakładali prywatne miasta, a w nich starali się tworzyć własne dwory na wzór dworu królewskiego. Koniecznością stało się zatem utrzymywanie licznej służby oraz klientów – tzw. **rękodajnych***. Najczęściej byli to synowie szlacheccy, którzy oddawali swe usługi magnatowi, a dzięki służbie na jego dworze zdobywali doświadczenie i znajomości niezbędne w późniejszej karierze politycznej.

Poza rękodajnymi magnaci starali się pozyskać wśród szlachty także stronników politycznych. Dzięki olbrzymim majątkom oraz silnej pozycji politycznej zaczęli budować różnego rodzaju stronnictwa (frakcje) polityczne. Rzesze lokalnej szlachty zaczynały popierać poszczególne rody magnackie i prowadzoną przez nie politykę. Pozwalało to magnatom na wykorzystywanie swoich stronników w czasie obrad sejmików, a nawet sejmu.

MAGNACI A MONARCHA

Skutkiem wygaśnięcia dynastii Jagiellonów i konieczności przeprowadzenia elekcji monarchy według nowych zasad (elekcja viritim) oraz zebrania w **artykułach henrykowskich** najważniejszych zasad prawno-ustrojowych Rzeczypospolitej było wzmocnienie politycznej pozycji stanu szlacheckiego. Monarcha, ograniczony elekcyjnością tronu oraz faktem powierzenia sejmowi prawa do decydowania o najważniejszych sprawach państwa, musiał konsultować swoją politykę z senatorami. Dodatkowo artykuły henrykowskie przewidywały możliwość wypowiedzenia królowi posłuszeństwa przez szlachtę, gdyby panujący łamał ustanowione prawa i dążył do wzmocnienia swojej pozycji. Znawcy problematyki ustrojowej

» **Rękodajny – dworzanin szlacheckiego pochodzenia pełniący służbę na dworze magnackim na podstawie umowy; do jego obowiązków należało m.in. podawanie panu ręki do oparcia przy wsiadaniu do powozu i na konia oraz wysiadaniu/zsiadaniu.**

Magnaci z przełomu XVI i XVII w. (rekonstrukcja)

Rzeczypospolitej zauważają, że rozwiązania wypracowane podczas pierwszej wolnej elekcji i zawarte w artykułach henrykowskich wprowadzały praktycznie zasady **monarchii mieszanej** (łac. *mixta*), cenionej już przez Arystotelesa, a przez Polibiusza uznawanej za ustrój idealny (patrz: lekcja 3.).

Układ polityczny zawarty między szlachtą a monarchą został zachwiany za panowania Zygmunta III Wazy. Dążąc do wzmocnienia swojej władzy, młody monarcha zaproponował stworzenie stałej armii i niezależnego od sejmu skarbu oraz wprowadzenie obowiązku kończenia obrad sejmowych uchwałami. Przeciwnicy polityki królewskiej pod przewodnictwem Mikołaja Zebrzydowskiego nie tylko odrzucili propozycje monarchy, lecz także w 1606 r. zawiązali w Sandomierzu **konfederację generalną (rokosz)**[1]. Najbardziej radykalni opozycjoniści w 1607 r. w obozie pod Jeziorną wypowiedzieli posłuszeństwo królowi, a nawet ogłosili jego detronizację. Siły królewskie pokonały rokoszan w bitwie pod Guzowem (1607), ale monarcha nie wykorzystał w pełni sukcesu militarnego. Sprzeciwili się temu magnaci z jego otoczenia – oni również obawiali się wzmocnienia władzy króla przez wprowadzenie *absolutum dominium* (władzy absolutnej).

Rokosz praktycznie zakończył się kompromisem między buntownikami a królem. Żadna ze stron nie wzmocniła swojej pozycji. Właściwie można mówić o zachowaniu równowagi pomiędzy trzema siłami politycznymi w Rzeczypospolitej: królem, szlachtą i senatem, który jako jedyny skorzystał na rokoszu. Reprezentowani w nim magnaci coraz bardziej uzależniali od siebie szlachtę średnią, której rola polityczna od tego czasu malała. Mimo że kompromis polityczny zawarty po rokoszu utrzymał się nawet po śmierci Zygmunta III – w okresie rządów jego syna Władysława IV – i najważniejszym organem władzy państwowej pozostał sejm, to jednak coraz większy wpływ zdobywali w nim magnaci.

WZROST ZNACZENIA MAGNATERII

Dalsze wzmacnianie pozycji magnatów na politycznej scenie Rzeczypospolitej przyniosła 2. połowa XVII w. Postępujące ubożenie szlachty wskutek rozdrabniania majątków rodzinnych oraz gospodarczej stagnacji, wywołanej m.in. licznymi wojnami, które Rzeczpospolita prowadziła od połowy wieku, coraz bardziej uzależniało tę grupę od potężnych magnatów. Upowszechniał się **system klientalny**[2]. Magnaci przejmowali kontrolę nad działalnością sejmików, sądów, a z czasem także sejmu. Klienci w różnych instytucjach wspierali swoich patronów w realizacji ich interesów. W wyniku kolejnych wojen wzrosło też znaczenie hetmanów, którzy używali podległego im wojska również do rozstrzygania wewnętrznych sporów z przeciwnikami politycznymi.

Wzrost roli magnaterii szedł w parze ze słabnącą pozycją monarchy. Zwłaszcza rządy Jana Kazimierza negatywnie odbiły się na sytuacji panującego w Rzeczypospolitej. Z królem i stronnictwem dworskim walczyli wówczas Janusz Radziwiłł, Krzysztof Opaliński, Jerzy Lubomirski czy Hieronim Radziejowski. Skazanie tego ostatniego przez sąd marszałkowski na banicję nie rozbiło opozycji magnackiej. Wręcz przeciwnie, coraz mocniej krytykowała ona poczynania monarchy, zwłaszcza projekt głębszych zmian politycznych w kraju. Król chciał usprawnienia pracy sejmu przez zastosowanie głosowania większo-

» Klient – w Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. szlachcic korzystający z opieki magnata, w zamian świadczący różne usługi swemu patronowi, m.in. reprezentował jego interesy na sejmikach lub sejmie itp.

Podkanclerzy koronny Hieronim Radziejowski, rycina z XVII w.
Radziejowski (1612–1667) był jednym z przywódców magnackiej opozycji przeciwko Janowi Kazimierzowi. Na początku 1652 r. został oskarżony o obrazę majestatu oraz pogwałcenie bezpieczeństwa rezydencji królewskiej (prowadził działania zbrojne w jej pobliżu). Został za to skazany na śmierć, ale wobec ucieczki z kraju skazano go na banicję i infamię. Sprawa Radziejowskiego poruszyła szlachtę, która obawiała się wzmocnienia pozycji władcy. Broniąc na sejmie podkanclerzego, jeden z posłów wygłosił słynne zdanie: „U nas prawo rządzi, nie król, nie trzeba się dostosowywać do upodobań władcy, lecz do praw". Był to wyraz pojmowania przez ówczesnych wolności szlacheckiej.

ściowego, zreformowania skarbu i wojska oraz wprowadzenia elekcji **vivente rege** (za życia króla). Ten ostatni pomysł, sprzeczny zresztą z artykułami henrykowskimi, wywołał zdecydowany sprzeciw magnatów i powiązanej z nimi szlachty klienckiej. Spór dworu z opozycją spowodował, że zawiązał się kolejny rokosz. Na jego czele stanął Jerzy Lubomirski, którego siły zadały ciężkie straty wojskom królewskim (m.in. pod Mątwami w 1666 r.). Osłabiony porażkami z rokoszanami król musiał zrezygnować z planów reform państwa. W 1668 r. Jan Kazimierz abdykował i wyjechał z kraju, czego skutkiem był dalszy spadek autorytetu dworu.

OLIGARCHIZACJA ŻYCIA PUBLICZNEGO

Słabnąca od połowy XVII w. pozycja monarchy, wzrost znaczenia magnaterii oraz rozwój systemu klientalnego prowadziły do **oligarchizacji*** **życia politycznego**[4] w polsko-litewskim państwie. Coraz większego znaczenia nabierały stronnictwa magnackie, rywalizujące między sobą o władzę i wpływy. Najczęstszym miejscem tej rywalizacji stawał się sejm. Mimo że w 2. połowie XVII w. nadal funkcjonował ten sam model ustrojowy, który wypracowano podczas pierwszej wolnej elekcji, był on tylko fasadą dla prawdziwej walki politycznej magnatów.

s. 84

Przenoszenie na forum sejmu rywalizacji nie tylko z królem, ale również ze współbraćmi, miało jak najgorsze skutki dla Rzeczypospolitej. W 1652 r. protest jednego posła – Władysława Sicińskiego, klienta Janusza Radziwiłła, stał się podstawą do rozejścia się sejmu bez podjęcia uchwał. Od XVI w. zdarzało się, że sejmy rozchodziły się bez uchwał, jednak teraz uznano głos sprzeciwu jednego posła za wystarczający do przerwania obrad. Ten precedens, wynikający z rygorystycznego przestrzegania zasady jednomyślności w głosowaniu, zapoczątkował działania, które w przyszłości doprowadziły do paraliżu władzy ustawodawczej w państwie. Początkowo jednak **liberum veto** (wolne nie pozwalam) wykorzystywano tylko podczas głosowania nad przedłużeniem obrad sejmowych ponad przewidziany prawem czas sześciu tygodni. Pierwszym sejmem zerwanym przed upływem ustawowego terminu był sejm koronacyjny Michała Korybuta Wiśniowieckiego w 1669 r., a dokonał tego poseł kijowski Adam Olizar. Od tej pory magnaci nie mieli wielu skrupułów, by wykorzystywać swoich klientów do zrywania sejmów, gdyby miały tam zapaść niekorzystne dla nich decyzje. W ostatnich dekadach XVII i w XVIII w. była to dość powszechna praktyka. Przykładowo przez trzydzieści lat panowania Augusta III odbył się tylko jeden sejm, który nie został zerwany.

Ograniczenie efektywności głównej instytucji demokracji szlacheckiej oznaczało konieczność **przeniesienia części kompetencji sejmu na sejmiki**. Od 2. połowy XVII w. podejmowały one decyzje m.in. w sprawach skarbowo-wojskowych. Niestety, podobnie jak sejm, również sejmiki zaczęły być zrywane z wykorzystaniem liberum veto. Wpływ na to mieli magnaci, którym kreowanie prac sejmiku

» **Oligarchizacja – stopniowe przejmowanie władzy w państwie przez niewielką grupę osób wywodzących się z warstw uprzywilejowanych; w wypadku przedrozbiorowej Rzeczypospolitej warstwą tą była magnateria.**

i oddziaływanie nań przez swoich klientów przychodziło jeszcze łatwiej niż w wypadku sejmu. W tej sytuacji nowiązaniem prawnym umożliwiającym rozstrzyganie najważniejszych spraw państwowych stały się **konfederacje**. Już tylko one były w stanie przeprowadzić zmiany wewnętrzne w państwie.

Powolny rozkład systemu państwowego nabrał przyspieszenia w XVIII w. W czasach saskich zaciętą rywalizację toczyły między sobą dwa duże stronnictwa magnackie: Czartoryskich i Potockich. Oba szukały poparcia dla swoich idei nie tylko w kraju, lecz także poza jego granicami, wpychając w ten sposób Rzeczpospolitą w ręce mocarstw ościennych. Wkrótce okazało się, że droga obrana do osiągnięcia celów politycznych była tragiczną pomyłką, gdyż zakończyła się rozbiorami i całkowitą likwidacją państwa polsko-litewskiego.

J.P. Norblin, *Magnat i jego klienci*, rysunek z 1802 r.

KRYZYS POLSKIEGO PARLAMENTARYZMU CZASÓW SASKICH

Okres rządów w Rzeczypospolitej dwóch monarchów z saskiej dynastii Wettinów (1697–1733) charakteryzował się pogłębianiem kryzysu staropolskiego parlamentaryzmu. Od 2. połowy XVII w. sejm stał się miejscem rozgrywek politycznych. Szlachta zaczęła traktować go jak instytucję zapewniającą jej zachowanie złotej wolności. W obawie przed wprowadzeniem *absolutum dominium* (władzy absolutnej) wykorzystywała obrady sejmu do paraliżowania samodzielnej polityki dworu, monarcha zaś – do walki z opozycją. W XVIII w. gwałtownie wzrosła też liczba sejmów zrywanych z inicjatywy obcych państw. Ościenne Prusy, Rosja czy Austria były zainteresowane utrzymaniem stosunków politycznych i ekonomicznych panujących w Rzeczypospolitej. Jakiekolwiek próby reform mogących doprowadzić do wzmocnienia polsko-litewskiego państwa były blokowane przez te trzy sąsiednie kraje za pośrednictwem przekupnych posłów. Liberum veto stało się wówczas podstawą praktyki sejmowej, a przez szlachtę zostało wręcz okrzyknięte źrenicą wolności.

Szczególnie złą sławę, jeśli chodzi o funkcjonowanie parlamentu, zyskało panowanie Augusta III. Ukształtowały się wówczas dwa potężne stronnictwa magnackie: tzw. **Familia**, której przewodzili Czartoryscy, i stronnictwo Potockich. Familia miała szerszą wizję reform mogących usprawnić funkcjonowanie państwa, ale jej metody walki politycznej nie odbiegały od stosowanych przez inne stronnictwa polityczne. Na porządku dziennym były przekupstwa, wykorzystywanie klienteli do zrywania sejmów i sejmików, w tym na życzenie i za pieniądze ambasadorów obcych dworów. W atmosferze ostrej rywalizacji politycznej stronnictw magnackich, a nawet dworu, do skutku doszedł tylko jeden sejm na szesnaście zwołanych za rządów Augusta III. Oznaczało to poważne trudności w funkcjonowaniu państwa, któremu groziła wręcz anarchia. Ale część szlachty właśnie w głębokim kryzysie parlamentaryzmu oraz braku reform i wewnętrznym chaosie widziała gwarancję bezpieczeństwa Rzeczypospolitej. Hasło: „Polska nierządem stoi" miało oznaczać, że słaby wewnętrznie oraz zewnętrznie kraj nie jest zagrożeniem dla żadnego z sąsiadów, więc nie grozi mu jakikolwiek atak z ich strony. Takie myślenie w polityce wewnętrznej prowadziło prosto do niszczenia staropolskiego parlamentaryzmu i uznania liberum veto za najważniejszą gwarancję wolności szlacheckiej. Z kolei na arenie międzynarodowej coraz bardziej widoczna stawała się słabość polsko-litewskiego państwa, które było łakomym kąskiem dla mocarstw ościennych: Rosji, Prus i Austrii.

W obliczu rozkładu systemu staropolskiego parlamentaryzmu zaczęły podnosić się głosy wzywające do zahamowania praktyk zrywania obrad sejmowych. W tym duchu wypowiadał się ksiądz pijar **Stanisław Konarski** (1700–1773), który w dziele *O skutecznym rad sposobie* wskazywał na wielką szkodliwość liberum veto, pisząc: „[...] gdy sejmy niszczeją, wszystko niszczeć musi i niszczeje", i optował

Stanisław Konarski, anonimowy portret (sprzed 1773)

Konarski założył Collegium Nobilium (1740). Była to uczelnia przeznaczona głównie dla synów magnackich – ludzi, którzy w przyszłości mieli odgrywać ważną rolę w państwie.

za uchwalaniem ustaw większością głosów, a nie przez jednomyślność. Wzywał też do głębokich reform ustrojowych: „Rzeczpospolita jest jak dom stary i wielki okręt, ale dawno nie opatrzony lub z wierzchu tylko gdzieniegdzie łatany, do ruiny zaś i zniszczenia dążący, jeżeli gruntownie zreparowany nie będzie".

WYKONAJ POLECENIA

1. Przedstaw proces formowania się tzw. nowej magnaterii. Wskaż okoliczności, które ułatwiły niektórym przedstawicielom szlachty przejście do wyższej – magnackiej – warstwy.
2. Omów czynniki wpływające na proces oligarchizacji życia politycznego w I Rzeczypospolitej.
3. Oceń, w jakim stopniu rozszerzanie politycznych wpływów magnackich w Rzeczypospolitej wpłynęło na sprawność funkcjonowania aparatu państwowego.
4. Przedstaw stanowiska szlachty z czasów saskich na temat roli, jaką powinien odgrywać w Rzeczypospolitej sejm.

WYRAŹ OPINIĘ

Czy zgadzasz się z opinią, że oligarchizacja życia politycznego i rozwój systemu klientalnego stały się nieformalnym systemem władzy w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej? Odpowiedź uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Oligarchizacja życia publicznego w Rzeczpospolitej w XVII w., fragment publikacji współczesnej.

Od XVII wieku przemożną pozycję zdobywa magnateria, która skupia w swym ręku ogromne majątki, także dygnitarstwa, monopolizuje urzędy ministerialne, hetmańskie buławy. Grupa magnaterii, opierając się w dużej mierze na szlachcie zagrodowej lub bezrolnej, podporządkowuje sobie – nieraz drogą terroru – szlachtę średnią. Od drugiej połowy XVII w. decyduje o losach państwa, utrzymując tylko pozory demokracji szlacheckiej. Dominacja magnaterii wywołuje opór szlachty próbującej kilkakrotnie – bez powodzenia – złamać jej dyktaturę. Oligarchia magnacka wywiera wpływ nie tylko na sferę polityczną, lecz także na obyczajową, ustanawia wzory naśladowane przez dwory i zaścianki, coraz bardziej podporządkowuje, a równocześnie deprawuje, masy szlacheckie.

Z. Kuchowicz, *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1993, s. 11.

- Odwołując się do odpowiednich fragmentów tekstu, wyjaśnij, jak autor ocenia rolę magnaterii w życiu politycznym kraju. Dlaczego właśnie tak?
- Na jaki proces społeczny zwrócił uwagę autor w ostatnim fragmencie tekstu. Jak go ocenia?

2. Okoliczności pierwszego zerwania sejmu przez liberum veto, fragment współczesnej monografii.

Za Władysławem Sicińskim krył się potężny oligarcha litewski, hetman polny Wielkiego Księstwa i starosta żmudzki Janusz Radziwiłł, który wypchnął skromnego szlachcica na arenę wielkich wydarzeń. Czym się kierował butny magnat, czyniąc ten ruch upickim pionkiem na szachownicy politycznej? Władysław Czapliński uważa, że Radziwiłłowi chodziło o dwie sprawy. Po pierwsze chciał w ten sposób ostrzec króla, by nie odważył się pominąć go przy rozdawaniu wielkiej buławy litewskiej, gdy ta będzie wakowała po śmierci dotychczasowego hetmana Janusza Kiszki. [...] Po drugie [...] hetman polny litewski poczuł się dotknięty do głębi, że sąd sejmowy zdjął infamię z Jerzego Słuszki, podskarbiego nadwornego litewskiego, zasądzoną przez komisję wileńską, której przewodniczył właśnie Radziwiłł. Słuszka został ogłoszony infamisem za pobicie i poranienie żołnierza. Hetman uznał decyzję sądu nie tylko za kamień obrazy, ale i za pogwałcenie swych prerogatyw, poniekąd za naruszenie swych praw suwerennych na terenach podległych jego władzy.

Z. Wójcik, *Liberum veto*, Kraków 1992, s. 23–24.

- Przedstaw rzeczywiste powody zerwania obrad sejmowych w 1652 r. wskazane w tekście. Kto był inicjatorem pierwszego zastosowania liberum veto?
- Wyjaśnij i oceń rolę, jaką według autora tekstu odegrał na sejmie 1652 r. Władysław Siciński.

10 Obywatel w życiu publicznym

1. Wskaż podobieństwa i różnice w rozumieniu pojęcia obywatel i obywatelstwo przez starożytnych Greków i Rzymian.
2. Przedstaw proces zanikania reliktów feudalizmu od czasów wczesnonowożytnych do początków XX stulecia. Odpowiedz, dlaczego niektóre z nich przetrwały tak długo.
3. Scharakteryzuj relacje panujące między papieżami a cesarzami i królami w średniowiecznej Europie. Wskaż najważniejsze momenty współpracy oraz rywalizacji między nimi.
4. Przeczytaj fragment publikacji współczesnych autorów francuskich na temat znaczenia obywatelstwa w starożytnym Rzymie i dzisiejszej Unii Europejskiej oraz wykonaj polecenia.

W kontekście nowego obywatelstwa europejskiego wzorzec rzymski może nam również być pomocny w ocenie, a być może także uniknięciu pewnego ryzyka. Kiedy w III w. po Chrystusie wszyscy już mieszkańcy cesarstwa mogli korzystać z obywatelstwa, przestało ono mieć jakiekolwiek znaczenie polityczne – było tylko pewnym ułatwieniem prawnym. Podobne ryzyko rozrzedzenia się sensu obywatelstwa grozi nam wraz z nadejściem Europy, która w perspektywie najbliższych 25 lat może liczyć 500–600 mln mieszkańców. [...] zresztą już teraz, obywatel może mieć poczucie, że w tak licznej społeczności jego głos staje się nieistotny. Niebezpieczeństwo polega na tym, że ten nowy typ obywatelstwa europejskiego zostanie sprowadzony do roli prostego udogodnienia, ułatwienia w swobodnym przemieszczaniu się bez dodatkowych zezwoleń od Sztokholmu po Ateny, w bezcłowym transporcie towarów z Londynu do Berlina, transferze kapitału z Frankfurtu do Mediolanu. Natomiast reszta spraw zostanie zamknięta w obrębie wspólnot religijnych, etnicznych czy językowych. Troska o kierowanie złożoną zbiorowością, której losy dotyczą przecież każdego z nas, zostanie oddana w ręce odległych władz. Tak jak to było w Rzymie [...].

P. Vidal-Naquet, J.-P. Vernant, J.-P. Brisson, E. Brisson, *Zrozumieć demokrację i obywatelskość: dziedzictwo grecko-rzymskie*, przeł. K. Malaga, Warszawa 2003, s. 103.

A. Opisz, jakie podobieństwa zauważają autorzy między dziejami starożytnego Rzymu a współczesną Europą.
B. Wyjaśnij, na jakie niebezpieczeństwa związane z umacnianiem się Unii Europejskiej wskazują autorzy. Odpowiedz, czy według ciebie są one możliwe do uniknięcia.

5. Przeczytaj list Karola Wielkiego do Leona III z 796 r. i wykonaj polecenia.

Naszym zadaniem jest z pomocą Boga św. Kościół Chrystusa na zewnątrz bronić orężem przeciwko napadowi pogan i spustoszeniu niewiernych, a na wewnątrz wzmocnić go przez uznanie katolickiej wiary. Wasze zadanie, Ojcze Święty, polega na wspieraniu naszej służby wojennej ze wzniesionymi do Boga razem z Mojżeszem rękoma, aby lud chrześcijański, dzięki waszym modłom, przez Boga prowadzony i wyposażony, zawsze i wszędzie uzyskiwał zwycięstwo nad wrogami w Jego imieniu.

Przeł. K. Dobrowolski za: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1987, s.

A. Wyjaśnij, jakie zadania w dziele krzewienia wiary chrześcijańskiej Karol Wielki przypisywał sobie jako świeckiemu władcy, a jakie papieżowi.
B. Na podstawie tego dokumentu oceń, jakie relacje panowały między cesarzem a papieżem.

6. Przeczytaj fragment *Historii Polski* Bernarda O'Connora, nadwornego medyka króla Jana III Sobieskiego, i na jego podstawie oraz wiedzy pozaźródłowej wykonaj polecenia.

Nikt tego nie zauważa, że z powodu zrywania sejmów administracja Rzeczypospolitej [jest] w najgorszym stanie, prawa i przywileje zagrożone, a wobec absolutnej, niczem nie ograniczonej władzy każdego posła, całe państwo podane w niewolę albo głupich poglądów, albo upartego zuchwalstwa jednostek. Czyż można wymyślić coś bardziej niesprawiedliwego i niedorzecznego nad to, że skoro już wszyscy senatorowie i posłowie zjechali się z tak odległych krain, poniósłszy tak duże koszty, i omówili z królem tyle doniosłych spraw Rzeczypospolitej, po tym wszystkim jeden człowiek, będący w złym humorze albo może przekupiony, ubezwładnia decyzje reszty, burzy jedność wszystkich stanów, a nawet może sejm zerwać i to bez żadnej innej przyczyny, jak tylko, że mu się nie podoba. Widać stąd, że najważniejsze sprawy zależą nie tylko od pracowitych obrad mężów rozumnych, ale także od niedorzecznych i lekkomyślnych opinii szaleńców. Wynika z tego, iż raczej każdej prywatnej jednostce pozostawia się tak nieumiarkowaną i rozkiełzaną swobodę, gdy całemu narodowi polskiemu, a zwłaszcza sejmom zupełnie brak wolności.

Z. Wójcik, *Liberum veto*, Kraków 1992, s. 59.

A. Opisz, jak autor, który był cudzoziemcem, ocenia działalność dwóch izb polskiego parlamentu.
B. Wskaż, na jakie zagrożenia związane ze stosowaniem liberum veto zwraca uwagę nadworny medyk króla Jana III Sobieskiego.
C. Czy obraz polskiego parlamentaryzmu widziany oczami obcokrajowca związanego z dworem królewskim można uznać za rzetelny i obiektywny? Swoją opinię uzasadnij.

7. Przeczytaj fragment artykułu współczesnego historyka polskiego na temat podobieństw antycznej i dzisiejszej demokracji, a następnie na podstawie tekstu oraz wiedzy własnej wykonaj polecenia.

Aż do połowy XIX w. demokrację oceniano negatywnie. Uważano, że rodzi demagogów i prowadzi do walk frakcyjnych, a w czystej formie jest niepraktyczna. Po I wojnie światowej zaczęły narastać nadzieje na nowy, sprawiedliwy świat [...]. Hasło demokracji zaczęto przyjmować z coraz większym entuzjazmem.
Od czasów starożytnych aż do XIX–XX w. nie ma wielu przykładów demokracji. Ani dla naszej demokracji szlacheckiej, ani dla *Landsgemeinde* w Szwajcarii czy *Town Meeting* w Nowej Anglii demokracja antyczna nie była źródłem inspiracji. Pozostaje w tej sytuacji pytanie o przyczynę podobieństw (poza samą nazwą) demokracji antycznej (czyli w praktyce ateńskiej) i dzisiejszej. Obydwie mają te same składowe: demokracja – wolność – równość, czyli ateńska *demokratia – Eleuthera – izonomia*. Ale pochwała wolności i równości pojawia się u schyłku XVIII w. we Francji i Ameryce, a dopiero brytyjscy radykałowie i utylitarianie połączyli to z demokracją. Trudno zatem uznać demokratyczne Ateny za współczesną szkołę wychowania politycznego. Być może rację ma duński uczony klasyczny Mogens Hansen, twierdząc, że nie powinniśmy przeceniać roli tradycji i nie doceniać zdolności człowieka do rozwinięcia w okolicznościach zaskakująco podobnych, choć niewykazujących bezpośrednich zależności, rozwiązań.

R. Kulesza, *Wędrówka greckiego mitu*, w: *Maraton. 2500 lat od wielkiej bitwy*, „Polityka. Pomocnik historyczny", 10/2010, s. 128.

A. Wskaż przytaczane przez autora argumenty przeciwników demokracji. Czy zgadzasz się z nimi? Odpowiedź uzasadnij.
B. Przedstaw tezę wysuniętą przez R. Kuleszę dotyczącą formowania się zrębów demokracji współczesnej.

11 Przeciwko królowi – rewolucje angielskie

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Historię powstania i zasady funkcjonowania Parlamentu angielskiego w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej.
- Podstawowe zasady kalwinizmu i anglikanizmu.

Stosunki na linii rządzący i rządzeni bywają często bardzo napięte, zwłaszcza gdy kierujący państwem nie radzą sobie z kryzysem, a społeczeństwo domaga się zmian. Sprzeciw wobec władz może przybierać różne formy. Najdramatyczniejszą z nich jest wybuch rewolucji.

ZJAWISKO REWOLUCJI

Rewolucja (łac. *revolutio* – obrót, odwrócenie) to głęboka zmiana w określonej dziedzinie życia, zachodząca w stosunkowo szybkim czasie i często przeprowadzana w sposób gwałtowny. Jej przeciwieństwem jest **ewolucja**, czyli ciąg powolnych zmian o dość spokojnym przebiegu.

Rozróżnia się wiele typów rewolucji, np. wielkie, społeczno-polityczne, kulturowe, ekonomiczne, religijne. **Wielkie rewolucje** (np. Wielka Rewolucja Francuska) obejmują równocześnie wiele dziedzin życia i skutkują zmianami zarówno instytucji politycznych, jak i struktur społecznych oraz ekonomicznych. **Rewolucje polityczne** powodują przeobrażenie instytucji politycznych, nie zaś całych struktur społecznych. **Rewolucje społeczne** przeprowadzają najczęściej niższe klasy, dążąc do przebudowy struktur społecznych, a tym samym do zapewnienia sobie lepszej sytuacji względem klas wyższych. Rewolucje kulturowe, ekonomiczne i religijne mają na celu zmiany w określonych dziedzinach życia.

ZWOLENNICY PARLAMENTU KONTRA ZWOLENNICY MONARCHII ABSOLUTNEJ

W epoce nowożytnej nastąpiły cztery znaczące rewolucje polityczno-społeczne. Dwie z nich są związane z dziejami Korony brytyjskiej. Pierwsza wybuchła na terenie Anglii, druga w Ameryce Północnej.

Wiek XVII to okres, kiedy w Anglii w szybkim tempie rozwijały się kapitalistyczne stosunki gospodarcze. Monarchia angielska przeżywała okres rozkwitu związany z budową imperium kolonialnego (działalność spółek kupieckich, rozwój górnictwa, sukiennictwa i metalurgii). Zmieniała się struktura społeczna – kształtowały się nowe warstwy (np. burżuazja), które zaczęły odgrywać coraz ważniejszą rolę w życiu politycznym kraju. Z czasem stały się też społecznym zapleczem dla rewolucjonistów.

Przyczyny rewolucji angielskiej są skomplikowane i dotychczas niedostatecznie wyjaśnione przez badaczy tego okresu, ale z pewnością należą do nich **konflikt polityczny** oraz **spory religijne**.

Po śmierci córki Henryka VIII Elżbiety I angielski tron w 1603 r. przejęli szkoccy królowie z dynastii Stuartów. Zarówno Jakub I, jak i jego syn Karol I dążyli do umocnienia swojej władzy i wprowadzenia absolutyzmu. Prowadzili niepopularne w społeczeństwie wojny (z Francją oraz Hiszpanią), które wymagały dodatkowych źródeł finansowania. Zwłaszcza **Karol I**, objąwszy władzę w 1625 r., samowolnie podejmował decyzje o nakładaniu nowych podatków i podwyższaniu ceł. Na tym tle między monarchami a Parlamentem często dochodziło do konfliktów. Powodowały one kilkakrotnie, że Stuartowie rozwiązywali Parlament i starali się rządzić bez niego.

Również polityka religijna Karola I wzbudzała opór części społeczeństwa. Religią państwową w Anglii był **anglikanizm** wprowadzony przez Henryka VIII Tudora. Ten odłam chrześcijaństwa, wyznawany przede wszystkim przez starą szlachtę rodową, zachował wiele z katolicyzmu, m.in. obrzędowość, hierarchiczną strukturę z arcybiskupem na czele i bogaty Kościół, który dysponował wielkimi majątkami ziemskimi. Jednak w społeczeństwie angielskim, zwłaszcza wśród średniej szlachty i mieszczaństwa, a więc warstw związanych ze zmianami gospodarczymi, coraz większą popularność zdobywał **purytanizm** – odmiana kalwinizmu. Purytanie (ang. *purity* – czystość) propagowali wartości mieszczańskie, takie jak oszczędność, pracowitość, skromne i pobożne życie. Byli zdeklarowanymi wrogami Kościoła anglikańskiego, odrzucając w nim to wszystko, co łączyło go z religią katolicką, m.in. jego struktury i panującą w nim hierarchię. Sprzeciwiali się też zasadzie podporządkowania Kościoła monarsze i odrzucali pogląd o nieograniczonej i pochodzącej z Boskiego nadania władzy króla. Karol I zwalczał purytanów, a dodatkowo podjął działania zmierzające do narzucenia anglikanizmu szkockim protestantom, co doprowadziło do ich zbrojnego wystąpienia przeciwko królowi.

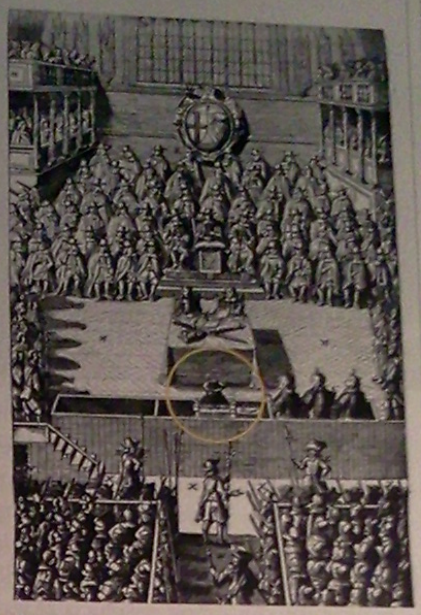

Proces Karola I Stuarta w 1649 r. Król siedzi przed specjalnie powołanym trybunałem. Ilustracja pochodzi z *Protokołu sądu nad Karolem I* (1688) autorstwa J. Nalsona.

Powstanie Szkotów mocno nadwyrężyło finanse państwa. Dlatego też Karol w 1640 r. – po jedenastu latach samodzielnych rządów – zdecydował się zwołać zgromadzenie poddanych, aby otrzymać zgodę na wprowadzenie nowych podatków. Tymczasem Parlament nie tylko nie uchwalił oczekiwanej przez króla ustawy, ale jeszcze rozpoczął dyskusję o polityce królewskiej, którą w wielu punktach uznał za błędną. Zniecierpliwiony monarcha po czterech tygodniach obrad rozwiązał ten tzw. Krótki Parlament. Problemy finansowe skłoniły jednak władcę do zwołania nowego Parlamentu jeszcze w tym samym roku.

Tym razem Parlament zwany Długim (formalnie obradował do 1653 r.) zażądał od króla przestrzegania prawa, parlamentarnej kontroli królewskich nominacji na urzędy i zniesienia specjalnych sądów monarszych. Ta rozpoczęta w 1640 r. rewolucja – wobec odrzucenia przez Karola I żądań Parlamentu i zaostrzenia się sporu króla z organem przedstawicielskim – w 1642 r. przekształciła się w **wojnę domową**.

Za królem opowiedziały się: arystokracja, stara szlachta i duchowieństwo anglikańskie oraz armia królewska. Parlament powołał własną armię. Tworzyli ją kupcy, rzemieślnicy i średnia oraz drobna szlachta, najczęściej wyznająca purytanizm. Na jej czele stanął **Oliver Cromwell**. W 1648 r. ostatecznie pokonała ona wojska królewskie. Karol I, uwięziony już w 1647 r., został z wyroku Parlamentu ścięty w 1649 r. W Anglii **wprowadzono republikę**. Utworzony w miejsce monarchii ustrój okazał się nietrwały. W 1653 r. zastąpił go autorytarny **system protektoratu** oparty na armii. Lordem Protektorem został Oliver Cromwell.

RESTAURACJA MONARCHII ANGIELSKIEJ I CHWALEBNA REWOLUCJA

Po śmierci Olivera Cromwella władzę przejął jego syn Ryszard (1658), który nie cieszył się prestiżem w społeczeństwie. Część oficerów republikańskiej armii porozumiała się z synem ściętego króla. Zwołano nowy Parlament, w którym większość zdobyli zwolennicy monarchii. W 1660 r. przy ogromnej aprobacie mieszkańców Londynu powołano na tron **Karola II Stuarta**.

Szkocka dynastia odzyskała koronę, ale władza królów została mocno ograniczona. Nie rządzili już z łaski boskiej, a na mocy postanowień przedstawicielstwa stanowego. Parlament stał się rzeczywistym uczestnikiem gry politycznej. Ukształtowały się w nim dwa ugrupowania: **wigów** – zwolenników silnej władzy Parlamentu i **torysów** – stronników silnej pozycji monarchy. W 1679 r. Parlament

Budynek Parlamentu angielskiego
Dzięki dwóm rewolucjom w XVII stuleciu wzrosło w Anglii znaczenie Parlamentu, który mimo zachowania ustroju monarchii umocnił swoją pozycję jako najważniejszy organ prawodawczy w państwie.

uchwalił *Habeas Corpus Act* (*Ustawa w celu lepszego zabezpieczenia wolności obywatela i zapobieżenia uwięzieniom na terytoriach zamorskich*). Znalazły się tam zapisy gwarantujące obywatelom nietykalność osobistą oraz kontrolę sądową nad władzą wykonawczą. Dokument ten stał się filarem praw obywatelskich w Anglii i zakończył okres samowoli królów.

Po śmierci Karola II władzę objął jego brat Jakub II, gorliwy katolik, który faworyzował współwyznawców i próbował wzmocnić swoją pozycję polityczną. Zarówno torysi, jak i wigowie wspólnie doprowadzili do jego detronizacji. Parlament oddał tron córce Jakuba II Marii i jej mężowi Wilhelmowi Orańskiemu – namiestnikowi Holandii. Kiedy Wilhelm wraz z armią wylądował na angielskim wybrzeżu, Jakub II uciekł do Francji (1688), co uznano za zrzeczenie się przez niego tronu. Wydarzenia te nazwano chwalebną rewolucją ze względu na ich bezkrwawy charakter. Oznaczały one też ostateczne przejście Anglii do ustroju **monarchii parlamentarnej**, usankcjonowanego w 1689 r. *Deklaracją praw* (*Bill of Rights*). Król już nie rządził, tylko panował. Nie mógł wydawać ani zawieszać ustaw, ograniczać debat parlamentarnych, również bez zgody Parlamentu nie mógł nakładać i ściągać podatków.

IDEOWE KORZENIE REWOLUCJI AMERYKAŃSKIEJ

Niespełna sto lat później angielskich monarchów czekała jeszcze jedna rewolucja, choć nie rozegrała się ona na Wyspach Brytyjskich, a na kontynencie amerykańskim.

W 2. połowie XVIII w. trzynaście kolonii brytyjskich w Ameryce Północnej zamieszkiwało prawie 2 mln ludzi. Koloniami zarządzali angielscy gubernatorzy, a interesy miejscowej ludności reprezentowały rady. Wraz z rozwojem komunikacji (drogi, poczta, dyliżanse) zacieśniały się stosunki między koloniami. Wzrastała także świadomość wspólnoty między ich mieszkańcami i poczucie odrębności względem metropolii. Ogromną rolę w tym procesie odegrały **oświeceniowe poglądy** zawarte w powszechnie dostępnych książkach i prasie tego okresu.

Oświecenie – prąd umysłowy, który dominował w XVIII w. – upowszechniło **ideę bardziej sprawiedliwego społeczeństwa**. Charles-Louis Montesquieu (Monteskiusz) i Jean-Jacques Rousseau, dwaj myśliciele tej epoki, stworzyli wizję nowoczesnego państwa, opartego na zasadach demokratycznych. **Monteskiusz** w dziele *O duchu praw* (1748) zaproponował **podział władzy** na ustawodawczą, sądowniczą i wykonawczą jako warunek wolności politycznej. Każda z tych trzech władz musi być niezależna od pozostałych, a więc nie mogą być skupione w jednym ręku. Z kolei **Rousseau** rozwinął **koncepcję umowy społecznej** wymyśloną przez Anglików **Thomasa Hobbesa** i **Johna Locke'a**. Zgodnie z nią państwo jest wytworem układu, na mocy którego ludzie żyjący u źródeł cywilizacji zrezygnowali z części swoich praw i uprawnień na rzecz władzy sprawującej rządy dla ich dobra. Wynika stąd, że źródłem władzy jest suwerenny lud. W ten sposób Rousseau podważył obowiązujący do tego czasu pogląd, że władza pochodzi z nadania boskiego. Jako pomazaniec Boży król miał inny status niż zwykli śmiertelnicy, a podniesienie na niego ręki było poczytywane za najgorszą zbrodnię. Kiedy w okresie nowożytności przedmiotem ataku stawało się państwo, a więc także monarcha, pojawił się dylemat, jak go traktować. Oświecenie odebrało władcy ten status.

POWSTANIE STANÓW ZJEDNOCZONYCH AMERYKI

Upowszechnienie wolnościowych haseł oświecenia na kontynencie amerykańskim zbiegło się w czasie z rosnącym wyzyskiem kolonii przez angielską metropolię. Władze w Londynie, nie dostrzegając

specyfiki sytuacji, traktowały posiadłości w Ameryce Północnej tak samo jak wszystkie inne kolonie – jako źródło tanich surowców i rynek zbytu. Jednak tutaj koloniści budowali od podstaw gospodarkę na wzór europejski i nie eksploatowali w imieniu metropolii zasobów tubylczej ludności. Dlatego stosowaną wobec nich rabunkową politykę podatkową (np. opłaty stemplowe od wszystkich dokumentów, gazet i broszur) i celną oraz krępowanie produkcji przemysłowej postrzegali jako wielką niesprawiedliwość. Jednak Londyn konsekwentnie odrzucał postulaty zmiany tej sytuacji zgłaszane przez kolonistów, w tym żądanie wprowadzenia ich przedstawicieli do angielskiego Parlamentu i rządu. Uznawana przez kolonistów **koncepcja suwerenności ludu**, która wiązała się zarówno z dążeniem osadników do niezależności i samodzielności, jak i z ideą **praw naturalnych**, zwłaszcza zasadą równości wszystkich wobec prawa, nie pozwalała im zaakceptować takiego stanu rzeczy.

W.D. Cooper, *Bostońskie picie herbaty*, rycina z książki *Historia Ameryki Północnej*, 1789 r.
Koloniści niszczą herbatę przywiezioną z metropolii.

Do konfrontacji między kolonistami a Koroną brytyjską doszło z powodu nałożenia przez rząd brytyjski wysokich ceł na prawie wszystkie towary importowane do Ameryki. Mieszkańcy kolonii odpowiedzieli na to powszechnym bojkotem towarów angielskich i słynnym **bostońskim piciem herbaty**, czyli zatopieniem w 1773 r. jej ładunku w porcie w Bostonie. Represje zastosowane przez Londyn zjednoczyły kolonistów w oporze wobec króla i Parlamentu angielskiego. Próba zbrojnego przywrócenia porządku przez Anglików doprowadziła do wybuchu wojny określanej przez większość badaczy jako wojna o niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki.

DEKLARACJA NIEPODLEGŁOŚCI

Dnia 4 lipca 1776 r. w gmachu Independence Hall w Filadelfii (fotografia na s. 54) Kongres Kontynentalny złożony z przedstawicieli zbuntowanych kolonii proklamował *Deklarację niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki*. Zgodnie z oświeceniową myślą stwierdzała ona, że każdemu człowiekowi przysługuje nadane mu przez Boga prawo do życia, wolności i dążenia do szczęścia, a obowiązkiem rządu jest chronienie tych praw. Dalej głosiła, że jeśli rząd nie wywiązuje się ze swoich zobowiązań, obywatele mają prawo go zmienić. Tym samym uzasadniała wypowiedzenie posłuszeństwa królowi Anglii Jerzemu III, „którego tyrańskie akty unieważniły umowę społeczną". Autorem *Deklaracji* był **Thomas Jefferson** reprezentujący stan Wirginia. Trzema głównymi ideami, które przyświecały mu podczas pisania tego dokumentu, były: Demokracja, Naród, Oświecenie.

Deklaracja niepodległości, zawierająca zasady oparte na teorii praw natury i naturalnych praw człowieka, nie służyła jedynie doraźnemu celowi, jakim było oderwanie się od imperium brytyjskiego. Wskazała ona tworzącemu się narodowi amerykańskiemu, jaki kształt powinno mieć jego państwo. Wytyczała zatem przyszłość. Cementowała także jedność społeczeństwa kolonii i torowała drogę prawnym rozwiązaniom konstytucyjnym,

J. Trumbell, *Podpisanie* Deklaracji niepodległości, XIX w.
Twórcy *Deklaracji niepodległości* prezentują swój projekt uczestnikom Kongresu Kontynentalnego.

które miały zostać dopiero opracowane. Można powiedzieć, że Jefferson nadał realny, prawny kształt myśli politycznej i filozoficznej wieku oświecenia – do tego momentu tylko teoretycznej.

Wojna zakończyła się w 1783 r. uznaniem przez Anglię niepodległości Stanów Zjednoczonych Ameryki. Cztery lata później nowe państwo stworzyło pierwszą na świecie konstytucję (patrz: s. 64), która przeniosła suwerenność z poszczególnych stanów na jeden organizm – państwo federacyjne.

WYKONAJ POLECENIA

1. Wyjaśnij, na czym polega zjawisko rewolucji.
2. Omów przyczyny wystąpień rewolucyjnych poddanych angielskich w czasach rządów Stuartów.
3. Scharakteryzuj podłoże społeczno-polityczne rewolucji amerykańskiej.

WYRAŻ OPINIĘ

Oceń trwałość idei polityczno-społecznych leżących u podstaw wystąpień rewolucyjnych społeczeństw angielskiego i amerykańskiego w XVII i XVIII w. Czy formułowane wówczas hasła są nadal aktualne? Podaj przykłady.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Oświadczenie Parlamentu angielskiego o podjęciu wojny z królem z 11 lipca 1642 r.

Gdy w ten sposób J.K. Mość rozpoczął wojnę, Lordowie i Izba Gmin, zgromadzeni w Parlamencie, uważają za obowiązek sumienia powołać siłę zbrojną dla zachowania pokoju tego królestwa, obrony życia i mienia poddanych, zgodnie z prawem, oraz bezpieczeństwa Parlamentu i wszystkich tych, których używał on dla tych celów w publicznej służbie [...]. Zamiarami jego i poczynaniami kierować będzie zawsze najpoważniejsza troska zapobieżenia wojnie domowej i wynikającym z niej nieodzownie opłakanym skutkom, jeżeli tylko można będzie tego uniknąć bez narażenia się na niebezpieczeństwo zmiany religii [...]. Pozostaje więc tylko, by urodzony w wolności naród angielski rozważył, czy chce przechylić się na stronę króla wraz z jego Parlamentem [...] czy też króla, uwiedzionego przez podszepty jezuitów i kawalerów*, którzy przygotowują nam wszystkim niewolę i zamęt, czemu jednakowoż, przy błogosławieństwie Bożym i wspólnym naszym wysiłku, uda się na czas zapobiec.

Przeł. J. Feldman, cyt. za: *Wiek XVI–XVIII w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 1956, s. 322.

* Kawalerowie – zwolennicy króla (głównie stara szlachta).

- Przedstaw, w jaki sposób Parlament angielski tłumaczy potrzebę powołania własnej armii.
- Wskaż cel nadrzędny, jaki wyznaczają sobie członkowie Parlamentu w obliczu konfliktu z królem.
- Wyjaśnij, do kogo odwołują się członkowie Parlamentu, by poparł ich działania. Jakie argumenty stosują, by zyskać wsparcie?

2. List do rodaków napisany przez Thomasa Jeffersona 24 czerwca 1826 r. w jego posiadłości na wzgórzu Monticello.

Rad bym cieszyć się z faktu, że nasi współobywatele po upływie półwiecza pomyślnej próby nadal aprobują wybór, jaki myśmy wtedy uczynili. Niechże będzie on dla świata, a wierzę, że będzie (dla jednych wcześniej, dla drugich później, ale ostatecznie dla wszystkich) sygnałem do zrzucenia przez powstające ludy kajdan, w jakie mimisia ciemnota i przesąd kazały im się zakuć, i do przyjęcia przez nich błogosławieństwa i bezpieczeństwa samostanowienia. Ta forma, którą myśmy ustanowili, przywróciła wolne prawa nieskrępowanego używania rozumu i wolności opinii. Oczy całego świata zwrócone są lub zwracają się teraz ku prawom człowieka. Powszechny postęp światła i wiedzy uświadomił każdemu namacalną prawdę, że masy ludzkie nie urodziły się z siodłami na grzbietach, nieliczni zaś uprzywilejowani nie otrzymali z łaski Boga butów i ostróg do ich ujeżdżania. Oto fundament nadziei dla innych. Co do nas, niechże coroczny powrót dnia tego wiecznie przywodzi nam na myśl owe prawa i utrwala nasze niezmierne do nich przywiązanie.

Z. Libiszowska, *Tomasz Jefferson*, Wrocław 1984, s. 1

- Przedstaw, jak umierający Jefferson ocenia wydarzenia roku 1776.
- Wyjaśnij, z jakimi poglądami polemizuje Jefferson, stwierdzając, że masy ludzkie nie urodziły się z siodłami na grzbietach.
- Oceń, jaki testament zostawia po sobie następnym pokoleniom jeden z ojców założycieli narodu amerykańskiego.

12 Wielka Rewolucja Francuska

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Organizację i sposób głosowania podczas obrad Stanów Generalnych.
- Konstytucyjne uprawnienia Legislatywy i króla we Francji.

W roku 1789 we Francji wybuchła rewolucja, która nie tylko obaliła panującą tam monarchię absolutną, ale zakończyła epokę nowożytną i wytyczyła nowy kierunek rozwoju społeczno-politycznego całej Europy.

WZROST ŚWIADOMOŚCI POLITYCZNEJ

Źródeł narastającego niezadowolenia Francuzów należy szukać z jednej strony wśród rozlicznych przeobrażeń w dziedzinie polityki i gospodarki, zachodzących w XVIII-wiecznej Francji. Z drugiej strony ogromną rolę w zaostrzeniu sytuacji społecznej odegrała mentalność ludzi zmieniona m.in. pod wpływem poglądów głoszonych przez ówczesnych filozofów.

A był to czas, kiedy coraz więcej ludzi czytało popularne utwory o charakterze filozoficznym i społeczno-politycznym, rosła bowiem liczba szkół, zarówno elementarnych, które walczyły z analfabetyzmem, jak i wyższych. Upowszechnienie szkolnictwa wiązało się z rozwojem nowoczesnego państwa opartego na rozbudowanym aparacie biurokracji, który wymagał wykształconej kadry urzędniczej i oficerskiej. Ludzie ci byli zainteresowani nauką i otaczającym światem. Zresztą filozofowanie stało się też zwyczajnie modne. W domach arystokracji i bogatego mieszczaństwa prowadzono salony literackie, w których dyskutowano nad aktualnościami politycznymi oraz czytano i omawiano, często polemicznie, najnowsze dzieła rozmaitych pisarzy. Rozwijały się różne towarzystwa naukowe, zrzeszające uczonych i amatorów wywodzących się ze wszystkich stanów społeczeństwa. Publikacje, które wówczas powstawały, były skierowane nie tylko do wąskiej grupy intelektualistów, lecz także – w równym stopniu – do szerokiego kręgu odbiorców, gdyż potencjalnie mógł być nimi zainteresowany każdy. Ich autorzy rezygnowali ze skomplikowanej terminologii, by odbiór dzieł naukowych stał się łatwiejszy.

A.Ch.G. Lemonnier, *Salon Madame Geoffrin*, XVIII w.
Salon mieszczański Madame Geoffrin był miejscem, gdzie zbierała się elita intelektualna i arystokracja Paryża: Monteskiusz (1), Diderot (2), Rousseau (3). Na obrazie widać także Madame Geoffrin (4) oraz popiersie Woltera (5). Należy zdać sobie jednak sprawę, że mimo rosnącej liczby osób umiejących czytać i pisać, odsetek analfabetów we Francji ciągle był wysoki i wynosił w przededniu rewolucji ok. 75% wśród kobiet i 50% wśród mężczyzn.

HASŁA FILOZOFICZNE ZARZEWIEM BUNTU

Właśnie z Francją byli związani najwięksi myśliciele trwającej wówczas epoki oświecenia: wspomniani już **Monteskiusz** i **Rousseau** (patrz: s. 56), a także **Wolter** (Voltaire). Żadnemu z nich nie odpowiadały istniejące we Francji stosunki społeczne i polityczne. Wszyscy wierzyli również w postęp rozumiany jako dążenie do zapewnienia ludziom szczęścia, propagowali prawa jednostki, wspierali indywidualizm i tolerancję. Wysuwane przez filozofów hasła miały zostać urzeczywistnione dzięki rozwojowi gospodarczemu oraz sprawiedliwym prawom. Ich pisma cieszyły się rosnącym zainteresowaniem.

Monteskiusz sympatyzował z ideałami republikańskimi, ale popierał także system monarchii parlamentarnej, który działał zgodnie z modelem trójpodziału władzy (parlament – władza ustawodawcza, król – władza wykonawcza, niezawisłe sądy – władza sądownicza).

Rousseau odrzucił monarchię na rzecz republiki i forsował pogląd, że społeczeństwo to połączenie jednostek na zasadzie równości woli. Wola powszechna – czyli to, co jest dobre dla ludu (nawet jeśli on sam sobie tego nie uświadamia) – jest według filozofa suwerenna i nieomylna. Stoi ponad prawem, a władcy pełnią tylko rolę jej sług. Sama suwerenność wynika z istnienia naturalnych praw, przysługujących z racji urodzenia się człowiekiem, a obejmujących m.in. prawo do wolności osobistej, prawo do swobody działań politycznych, prawo do własności i prawo do równości. Jedynie ustrój republikański zapewnia poszanowanie tych praw człowieka. Również prawa stanowione muszą stać w zgodzie z prawami naturalnymi, inaczej umowa społeczna przestaje obowiązywać.

Ogromne znaczenie dla wzrostu poparcia dla idei Rousseau i Monteskiusza miały wydarzenia w Ameryce: wojna o niepodległość, *Deklaracja niepodległości* oraz *Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki*. Stały się one namacalnym dowodem na to, że prawa człowieka i wynikające z nich zasady suwerenności ludu i trójpodziału władzy to nie są fantazje filozofów. Do podobnych wniosków prowadziły doświadczenia dwóch rewolucji angielskich z XVII w., kiedy Anglicy zreformowali swoje państwo zgodnie z własnymi zapatrywaniami, dwukrotnie zrzucając z tronu Stuartów.

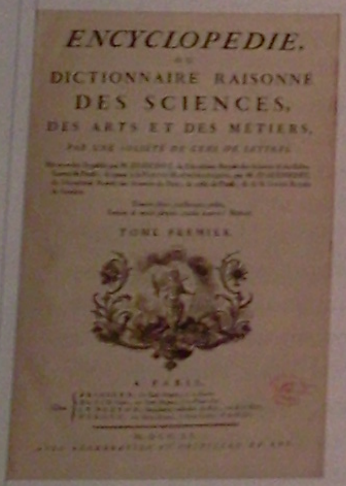

Strona tytułowa *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*

Encyklopedia albo Słownik rozumowany nauk, sztuk i rzemiosł była publikowana w latach 1751–1780 w 35 tomach. Stanowiła jedno z największych osiągnięć oświecenia. Dzieło opracował zespół pod kierownictwem Denisa Diderota i Jeana d'Alemberta. W jego skład wchodzili m.in. Wolter, Monteskiusz i Rousseau. Liczba abonentów *Encyklopedii* ciągle wzrastała. Czytali ją nie tylko arystokraci, zainteresowane nią były również szerokie kręgi mieszczaństwa. Niewątpliwie przyczyniła się ona do podniesienia poziomu edukacji społeczeństwa w duchu opozycji do istniejącego we Francji systemu społeczno-politycznego.

Francuski system monarchii absolutnej krytykował także François-Marie Arouet (czytaj: arue), znany jako Voltaire (Wolter; 1694–1778), choć on z kolei nie popierał haseł demokracji, a skłaniał się raczej ku silnej, ale oświeconej władzy monarszej. Sądził także, że wiara w boskie pochodzenie władzy królewskiej to zwykły nonsens. Od oświeconego władcy oczekiwał jednak humanitarnego sądownictwa, a przede wszystkim tolerancji, zwłaszcza religijnej, gdyż dla tego filozofa nie było tolerancji dla wrogów tolerancji. Wolter dobitnie opowiadał się również za wolnością słowa oraz prasy. Jego podejście odzwierciedla stwierdzenie, które przypisuje mu tradycja: „Nie zgadzam się z tym, co mówisz, ale do śmierci będę bronił twojego prawa do mówienia tego, co myślisz". Jako deista wierzył w Boga, lecz do Kościoła miał stosunek negatywny, zwalczał przywileje kleru i poglądy, że istniejący świat jest projekcją woli Istoty Wyższej. Nawoływał do walki z niesprawiedliwością, wyzyskiem chłopów i pasożytnictwem szlachty. Jego poglądy polityczne i religijne w sposób istotny wpłynęły – choć zupełnie wbrew zapatrywaniom filozofa – na kształtowanie się myśli rewolucyjnej we Francji.

UWARUNKOWANIA SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

Głoszone przez filozofów idee przyrodzonych praw człowieka uderzały w ład istniejący we Francji. Hasła wolności godziły w absolutny system rządów; równości – w funkcjonujący od średniowiecza system przywilejów stanowych; poszanowania własności – w ograniczenia gospodarcze pozostałe po czasach feudalizmu.

Społeczeństwo Francji przed rewolucją dzieliło się na trzy stany. Pierwszy, który tworzyło **duchowieństwo**, liczył ok. 60 tys. osób, drugi – **szlachta** – ok. 350 tys. Były to warstwy uprzywilejowane – nie płaciły podatków. Duchowieństwo nie stanowiło zwartej grupy. Hierarchowie pochodzili z arystokracji i posiadali ogromne majątki ziemskie. Niższy kler wywodził się z mieszczaństwa oraz chłopstwa i praktycznie nie miał możliwości awansu. Krytycznie spoglądał na życie, jakie prowadzili biskupi i arcybiskupi, których oskarżano nawet o ateizm. Szlachta miała monopol na wyższe urzędy. Do niej i duchowieństwa należało 50% ziemi ornej uprawianej przez chłopów. Arystokracja, silnie związana z dworem królewskim, wspierała monarchię. Szlachta prowincjonalna w znacznej części domagała się liberalizacji ustroju. Szlachta urzędnicza także sprzeciwiała się absolutyzmowi, nie chciała jednak dopuszczenia do władzy przedstawicieli stanu trzeciego.

Stan trzeci, czyli cała reszta ludzi wolnych, obejmował ok. 96% wszystkich mieszkańców Francji. Był niezwykle zróżnicowany. W jego skład wchodzili chłopi (80% całego społeczeństwa) i mieszczanie. Zaledwie 5% chłopów posiadało ziemię na własność. Mieszkańcy wsi byli wolni, ale skrępowani rozmaitymi przestarzałymi i upokarzającymi zobowiązaniami (podatkami, robociznami, opłatami i ograniczeniami) wobec właścicieli ziemi, którą użytkowali, czyli szlachty oraz kleru. Mimo ciężkiej pracy żyli często w nędzy, dlatego czuli się wyzyskiwani przez duchowieństwo i szlachtę. Mieszczanie z kolei stale rośli w siłę. W tej warstwie można wyróżnić: bogatą burżuazję finansową i handlową (czyli bankierów, armatorów, kupców kolonialnych), jeszcze niezbyt liczną burżuazję przemysłową oraz drobnomieszczaństwo (właścicieli sklepów, pracowników najemnych, ludzi wykonujących wolne zawody, bezrobotnych itp.). Zwłaszcza mieszczańska elita majątkowa dążyła do zmian w państwie. Jej członkowie, mimo wykształcenia i bogactwa, nie mieli praw politycznych, przez co czuli się obywatelami drugiej kategorii.

Do wybuchu rewolucji bezpośrednio przyczyniły się **kryzys gospodarczy** państwa i nieurodzaj z 1788 r., a w ich następstwie – drożyzna artykułów spożywczych i głód wśród najuboższych warstw społecznych. Dodatkowo Francja poniosła wcześniej olbrzymie wydatki na wojnę z Wielką Brytanią. Kryzys gospodarczy wywołał **kryzys polityczny**, nad którym nie umiał zapanować nieudolny rząd Ludwika XVI. Nieodpowiedzialne decyzje władcy i ogromne koszty utrzymania dworu (10% budżetu państwa) oraz armii spowodowały wielki deficyt w skarbie państwa. Zmuszony nałożyć nowe podatki król zdecydował się na zwołanie po raz pierwszy od 1614 r. **Stanów Generalnych**. Na wniosek stanu trzeciego zgodził się na podwojenie liczby jego przedstawicieli uczestniczących w zgromadzeniu. Dziewiętnastowieczny teoretyk i pisarz polityczny **Alexis de Tocqueville** (czytaj: de tokwil) komentując to, co się wydarzyło 14 lipca 1789 r. i potem, stwierdził, że rewolta nigdy nie wybucha w momencie największego kryzysu. Zły rząd może się obawiać, że zostanie obalony w momencie, gdy zaczyna wprowadzać reformy, ponieważ jeśli sytuacja poprawia się wolniej, niż oczekuje tego społeczeństwo, to rozbudzone aspiracje muszą znaleźć ujście.

Karykatura polityczna na ucisk stanu trzeciego, 1789 r.

Rycina w sposób symboliczny przedstawia ucisk stanu trzeciego przez dwa pierwsze stany, które żyją z pracy innych, nie ponosząc żadnych ciężarów związanych z utrzymaniem państwa.

NA BASTYLIĘ I PAŁAC TUILERIES

Rewolucja we Francji przebiegała w kilku etapach. Pierwszy okres od 1789 do 1792 r. to czas monarchii ograniczonej, drugi z lat 1792–1793 to rządy Konwentu, trzeci to dyktatura jakobińska trwająca od 1793 do 1794 r. i ostatni to władza Dyrektoriatu z lat 1795–1799. Konsekwencją, a właściwie swoistą kontynuacją rewolucji był okres dyktatury Napoleona I (1799–1815).

Deputowani stanu trzeciego, niezadowoleni z przebiegu Stanów Generalnych, 17 czerwca 1789 r. ogłosili się **Zgromadzeniem Narodowym**. Poparli ich drobna szlachta i kler. W początkach lipca Zgromadzenie Narodowe przekształciło się w Konstytuantę, czyli Zgromadzenie Konstytucyjne, którego głównym celem stało się opracowanie dla Francji konstytucji. Dnia **14 lipca 1789 r.** w wyniku pogłosek, że Ludwik XVI potajemnie gromadzi wojsko, by rozpędzić Konstytuantę, zbuntowany lud Paryża ruszył na Bastylię – twierdzę pełniącą funkcję więzienia, uznawaną za symbol absolutyzmu. Pod wpływem tych wydarzeń król zobowiązał się do wycofania wojsk. Znaczna część arystokracji wraz z królewskim bratem udała się wówczas na emigrację. W sierpniu Konstytuanta uchwaliła najpierw ustawy likwidujące feudalizm (zniosła przywileje stanowe, poddaństwo i pańszczyznę), a następnie **26 sierpnia** – ***Deklarację praw człowieka i obywatela***. W dokumencie tym zapoczątkowano tworzenie podstawowego katalogu praw człowieka („naturalne, niezbywalne i święte prawa Człowieka"), obejmującego: równość wobec prawa, wolność słowa, tolerancję religijną, nietykalność majątkową oraz suwerenność narodu i trójpodział władzy.

Dnia **3 września 1791 r.** Konstytuanta proklamowała konstytucję czyniącą z Francji **dziedziczną monarchię konstytucyjną**. Władzę ustawodawczą powierzono Zgromadzeniu Prawodawczemu (Legislatywie), wykonawczą – królowi i ministrom. Prawo wyborcze przysługujące tylko mężczyznom związano z osiągnięciem pełnoletniości (25 lat) i wysokim cenzusem majątkowym, co w praktyce oddawało władzę w ręce bogatego mieszczaństwa. Zatargi króla z Legislatywą, oskarżenie go o knowania z wrogami rewolucji (emigrantami i władcami ościennymi) oraz wybuch wojny z Austrią i Prusami (1792) spowodowały wzrost napięcia społecznego. W sierpniu 1792 r. lud Paryża zaatakował pałac królewski Tuileries (czytaj: tjuleri). Władzę w stolicy objęła Komuna Paryża – rewolucyjny zarząd miasta, a Ludwik XVI został aresztowany.

C. Cholat, *Wzięcie Bastylii 14 lipca 1789 r.*
Autor rysunku (handlarz winem) był naocznym świadkiem porannych wydarzeń w Paryżu. Po południu namalował ten gwasz.

FRANCJA REPUBLIKĄ

We wrześniu 1792 r. odbyły się demokratyczne i powszechne wybory do nowego parlamentu – Konwentu Narodowego, który już na pierwszym posiedzeniu ogłosił zniesienie monarchii i ustanowienie we Francji **republiki**. Majątki emigrantów zostały skonfiskowane i wyprzedane. Księży, którzy nie chcieli złożyć przysięgi na wierność rewolucji, deportowano do kolonii. Silną pozycję w Konwencie uzyskało radykalne ugrupowanie **jakobinów**, którzy mieli przewagę nad bardziej umiarkowanymi **żyrondystami**. Na czele jakobinów stał **Maksymilian Robespierre**. W centrum usytuowali się umiarkowani deputowani. Stanowili oni najliczniejszą grupę w Konwencie. Nazywano ich **bagnem**, gdyż nie stworzyli własnego silnego stronnictwa, a na ogół wspierali żyrondystów. W styczniu 1793 r. Konwent skazał na śmierć Ludwika XVI – został stracony na gilotynie.

Ponieważ zarówno sytuacja wewnętrzna (bunty zwolenników monarchii), jak i zewnętrzna (wojna z I koalicją) Francji była trudna, został powołany **Komitet Ocalenia Publicznego**, sprawujący nadzór

nad władzą wykonawczą. Znalazł się on w rękach jakobinów. Konwent pod naciskiem tłumu sterowanego przez jakobinów zadecydował o aresztowaniu przywódców żyrondystów, co rozpoczęło okres **dyktatury jakobińskiej** i krwawego terroru, zwanego w swej końcowej fazie (czerwiec–lipiec 1794) wielkim terrorem. W tym czasie działały we Francji trybunały rewolucyjne, oskarżonym nie przysługiwało prawo do obrony. Za wrogów rewolucji uznawano niezaprzysiężonych księży, szlachtę, emigrantów i ich rodziny oraz wszystkich, którzy ośmielili się skrytykować rewolucję.

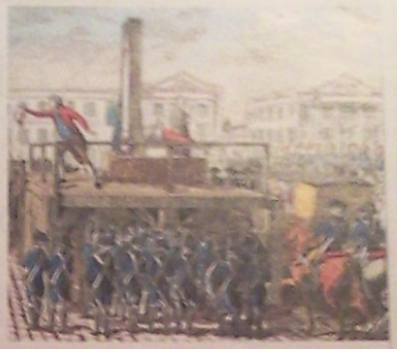

Egzekucja Ludwika XVI 21 stycznia 1793 r., szkoła francuska, XVIII w.

W czerwcu 1793 r. została uchwalona nowa konstytucja, bardziej demokratyczna, bo znosząca cenzus majątkowy, wprowadzająca wybory powszechne i bezpośrednie. Jednak jej wprowadzenie zawieszono do czasu ostatecznego zwycięstwa rewolucji. Wyznaczyła ona wzorzec, do którego będą dążyć następne pokolenia republikanów.

Dnia **27 lipca 1794** r. (9 thermidora według kalendarza rewolucyjnego) nastąpił kolejny przewrót. Robespierre został aresztowany na posiedzeniu Konwentu i po szybkim procesie następnego dnia zgilotynowany. Wraz z nim życie straciło 21 przywódców jakobinów. Rewolucja pożarła własne dzieci. W 1795 r. uchwalono trzecią już konstytucję, która władzę wykonawczą przekazywała pięcioosobowemu organowi zwanemu **Dyrektoriatem**. Wybory ponownie miały być pośrednie i oparte na cenzusie majątkowym. Dyrektoriat nie cieszył się poparciem społeczeństwa, co utorowało Napoleonowi Bonapartemu drogę do zdobycia władzy, najpierw dyktatorskiej, a potem cesarskiej. To właśnie Napoleon przyczynił się do rozpowszechnienia w krajach europejskich idei rewolucyjnej Francji (*Kodeks Napoleona*, w którym utrwalono zdobycze rewolucji).

WYKONAJ POLECENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób myśl polityczno-społeczna oświecenia wpłynęła na ukształtowanie się postaw popierających działania rewolucyjne we Francji.
2. Scharakteryzuj polityczno-gospodarcze i społeczne korzenie rewolucji we Francji.
3. Opisz główne wydarzenia związane z przebiegiem Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń, czy zgadzasz się z opinią Alexisa de Tocqueville'a, że rewolucje wybuchają nie w momencie największego kryzysu, ale kiedy zaczynają się reformy złego systemu.

PRZEANALIZUJ TEKST

Alexis de Tocqueville jako teoretyk rewolucji w opinii współczesnego socjologa polskiego.

Tocqueville był jak mało kto świadom, iż rewolucja 1789 roku nie była odosobnionym epizodem w historii Francji, lecz stanowiła ogniwo długiego procesu, dalekiego jeszcze w jego czasach od definitywnego zakończenia. Wydarzenia 1848 roku nie były dla niego niespodzianką, a i później nie przestawał powtarzać, że największą pomyłką jest wiara w rychły koniec rewolucji. Co więcej, Tocqueville zdawał sobie znakomicie sprawę, iż w rewolucji tej chodzi o gruntowną zmianę „stanu społecznego", nie zaś o powierzchowne modyfikacje samego tylko ustroju politycznego. Nawet tak pasjonujący jego współczesnych wybór między monarchią a republiką wydawał mu się kwestią drugoplanową. Był teoretykiem rewolucji społecznej. [...] Tocqueville próbował stwierdzić, jaki „stan społeczny" jest charakterystyczny dla nowych czasów. W Stanach Zjednoczonych odnajdował go właśnie w formie najczystszej: nowe społeczeństwo to przede wszystkim społeczeństwo egalitarne, demokratyczne – w odróżnieniu od przedrewolucyjnego społeczeństwa hierarchicznego, arystokratycznego.

J. Szacki, *Wstęp*, w: Alexis de Tocqueville, *Dawny ustrój i rewolucja*, Warszawa 1970, s. 5.

- Wyjaśnij, jak Szacki ocenia poglądy de Tocqueville'a na temat wydarzeń z lat 1789–1799.
- Przedstaw poglądy, jakie według Szackiego prezentował de Tocqueville na temat charakteru rewolucji francuskiej.
- Scharakteryzuj zaprezentowaną przez Szackiego wizję „nowego społeczeństwa" według de Tocqueville'a.

13 Konstytucyjne wizje parlamentu w XVIII w.

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Wpływ oligarchizacji życia politycznego na funkcjonowanie sejmu w Rzeczypospolitej.
- Główne postanowienia *Deklaracji niepodległości USA* oraz etapy rewolucji francuskiej.

W XVIII w. wraz z upowszechnianiem się idei oświecenia pojawiały się pytania o pozycję, jaką w państwie mają zajmować król i – rozumiany jako przedstawicielstwo narodu – parlament. Zaproponowane wówczas rozwiązania tego problemu zostały zapisane w pierwszych w historii konstytucjach: amerykańskiej, polskiej oraz francuskiej.

AMERYKAŃSKI MODEL KONSTYTUCYJNY

W XVIII w. poglądy Locke'a oraz ideały oświecenia były znane nie tylko w Europie, lecz także w niektórych koloniach brytyjskich, zwłaszcza w Ameryce Północnej. W 2. połowie stulecia wybuchł tam bunt kolonistów przeciwko władzy metropolii. Zamieszki przerodziły się w zwycięską wojnę o niepodległość kolonii (patrz: lekcja 11.). Powstałe w jej wyniku Stany Zjednoczone Ameryki musiały określić ustrój swojego państwa i status tworzących je kolonii, które jako niepodległe stany (państwa) łączyły się ze sobą na zasadach konfederacji. W 1787 r. utworzono konwencję konstytucyjną, która miała opracować projekt konstytucji Stanów Zjednoczonych. Przewodzili jej wybitni politycy: Jerzy Waszyngton, Alexander Hamilton, James Madison i Thomas Jefferson. Po kilku miesiącach pracy przygotowano i uchwalono *Konstytucję USA*, która została ratyfikowana przez poszczególne stany i weszła w życie w 1788 r.

Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki była pierwszą spisaną ustawą zasadniczą na świecie. Na jej mocy USA stanowiły **federację** (państwo związkowe) o ustroju **republiki**. Oznaczało to, że poza istnieniem władz ogólnopaństwowych (federalnych) działają również władze stanowe (lokalne) o dość dużych kompetencjach we wszystkich dziedzinach, które nie zostały zagwarantowane dla federacji. W wyłącznej gestii federacji pozostawały: polityka zagraniczna, sprawy obronności, obywatelstwa, emigracji oraz imigracji, a także kwestia ceł, waluty i podatków federalnych.

H.C. Christy, *Scena podpisywania Konstytucji USA*, 1940 r. (Izba Reprezentantów w budynku Kongresu USA)

Autorzy amerykańskiej konstytucji, ustalając model władz państwowych i zależności pomiędzy poszczególnymi organami rządzącymi, oparli się na teorii Monteskiusza. Wprowadzono zatem wyraźny **trójpodział władzy** na ustawodawczą (Kongres), wykonawczą (prezydent) i sądowniczą (Sąd Najwyższy). W zamierzeniach twórców amerykańskiej konstytucji te trzy władze miały pozostawać od siebie niezależne, ale jednocześnie wzajemnie się kontrolować, co miało zapewnić między nimi równowagę i zapobiec ewentualnej dominacji jednej władzy nad pozostałymi.

W amerykańskim układzie sił **prezydentowi** przypadła w udziale niepodzielna władza wykonawcza, ale równie ważną rolę odgrywał **Kongres**. Ten amerykański parlament, wzorem brytyjskiego, tworzyły dwie izby: **Senat**

Budynek Kongresu USA

i **Izba Reprezentantów**. W skład Senatu wchodziło po dwóch senatorów wybieranych w każdym ze stanów na sześć lat, przy czym co dwa lata miała następować wymiana 1/3 składu tej izby. W Izbie Reprezentantów zasiedli natomiast przedstawiciele poszczególnych stanów, których wybierano na dwuletnią kadencję w proporcji jeden kongresmen na 30 tys. mieszkańców.

Kongres zajmował się tymi wszystkimi sprawami, które – zgodnie z konstytucją – miały być rozstrzygane wyłącznie przez rząd federalny. Obie izby uchwalały ustawy zwykłą większością głosów, a następnie podpisywał je prezydent. Głowa państwa otrzymała w konstytucji prawo **weta zawieszającego**, co było jedyną możliwością wpływania władzy wykonawczej na ustawodawczą. Weto takie mogło jednak zostać przez Kongres odrzucone, jeśli obie izby ponownie uchwaliły ustawę większością 2/3 głosów. Ustawa miała wówczas moc obowiązującą mimo sprzeciwu prezydenta, zgodnie z ideą niezależności i równowagi władz. Prezydent poza wetem nie dysponował ani inicjatywą ustawodawczą, ani nie mógł rozwiązać Kongresu. Z drugiej strony Kongres też nie miał możliwości odsunięcia prezydenta od władzy, choć mógł korzystać z prawa do tzw. **hamowania władzy wykonawczej**. W tym wypadku dużo zależało od Senatu, który większością 2/3 głosów musiał wyrazić zgodę na zawarcie przez prezydenta traktatów międzynarodowych oraz nominację niektórych urzędników federalnych, w tym sędziów Sądu Najwyższego. Inną metodę hamowania władzy wykonawczej stanowiło **prawo usunięcia z urzędu (*impeachment*)** – możliwość postawienia przez Izbę Reprezentantów w stan oskarżenia prezydenta, wiceprezydenta, wyższych urzędników federalnych, a nawet sędziów za zdradę stanu, przekupstwo albo inne naruszenie prawa (zwłaszcza konstytucji). Sprawę rozpatrywał wówczas Senat pod przewodnictwem prezesa Sądu Najwyższego i wydawał wyrok większością 2/3 głosów.

Ustanowiony w USA model rządzenia był niezwykle korzystny dla funkcjonowania państwa. Trzeba jednak podkreślić, że Stany Zjednoczone miały rzadką w dziejach możliwość określenia ustroju politycznego już na początku swojego istnienia. Jako nowe państwo nie były obciążone żadnymi tradycjami ustrojowymi, poza brytyjskim wzorcem monarchii, który przedstawiciele nowego państwa zanegowali. Dlatego też amerykańskie rozwiązania konstytucyjne nie mogły być w pełni zastosowane w Europie, gdyż na Starym Kontynencie wciąż silne były tradycje monarchiczne i trudno sobie wyobrazić, że państwa zrezygnowałyby z nich dobrowolnie na rzecz ustroju republikańskiego.

WIELKA REFORMA

W Rzeczypospolitej pierwsze próby reform podjęto zaraz po śmierci Augusta III. Na **sejmie konwokacyjnym*** w 1764 r. uchwalono m.in. zakaz przysięgania posłów na instrukcje sejmikowe oraz posługiwania się liberum veto na sejmikach. Przyjęto też zasadę, że w sprawach skarbu rozstrzyga większość. Zapoczątkowane działania reformatorskie chciał kontynuować obóz Familii. Niestety, proces ten został przerwany ingerencją Rosji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej i uchwaleniem pod wpływem ambasadora rosyjskiego na **sejmie delegacyjnym*** (1768) tzw. **praw kardynalnych**. Rosja została też gwarantem ustroju Polski, co niemal sprowadzało nasz kraj do rangi państwa wasalnego. Dalsze reformy okazały się możliwe dopiero po potężnym ciosie, jakim dla polsko-litewskiego państwa stał się I rozbiór.

Prawa kardynalne zostały przyjęte przez sejm w 1768 r. jako stałe i niezmienne zasady ustrojowe Rzeczypospolitej. W ich skład zaliczono: • liberum veto, • wolną elekcję, • prawo wypowiadania posłuszeństwa królowi, • wyłączne prawo szlachty do sprawowania urzędów i posiadania dóbr ziemskich.

» *Sejm konwokacyjny* – pierwszy sejm zwołany w czasach bezkrólewia (np. po śmierci króla), na którym ustalano czas i miejsce elekcji.

» *Sejm delegacyjny* – rodzaj sejmu walnego, na którym wyłaniano delegację obdarzoną pełnomocnictwami sejmu. Przyjęte przez nią uchwały sejm akceptował bez prawa dyskusji i zastosowania liberum veto.

Jan Matejko, Konstytucja 3 maja, 1891 r.
Obraz (eksponowany obecnie w Zamku Królewskim w Warszawie) powstał w setną rocznicę uchwalenia pierwszej polskiej ustawy zasadniczej. Artysta przedstawił własną wizję uroczystego przejścia króla, marszałków sejmu i posłów z Zamku Królewskiego, gdzie ją uchwalono, do katedry św. Jana, gdzie król uroczyście zaprzysiągł Ustawę rządową. Malarz przedstawił wiwatujące tłumy otaczające posłów, chcąc w ten sposób pokazać społeczne poparcie dla dzieła reform podjętych przez Sejm Czteroletni.

s. 117

Pogarszająca się po I rozbiorze sytuacja międzynarodowa państwa skłoniła wreszcie część szlachty oraz dwór królewski do podjęcia reformy ustrojowej. Zwołany w 1788 r. Sejm Wielki rozpoczął, mimo licznych sporów pomiędzy stronnictwami, reformy wewnętrzne, których ukoronowaniem było uchwalenie **3 maja 1791 r.**[4] pierwszej w dziejach państwa polskiego **ustawy zasadniczej** (konstytucji). Na jej mocy Polska stawała się **monarchią konstytucyjną**, w której po śmierci Stanisława Augusta Poniatowskiego miała zostać przywrócona dziedziczność tronu.

Konstytucja zmieniała sposób organizacji i funkcjonowania sejmu. Pozostawał on dwuizbowym organem władzy ustawodawczej. W skład **izby poselskiej** miało wchodzić 204 posłów wybranych na sejmikach spośród **szlachty posesjonatów** (posiadających dobra ziemskie). Jednocześnie uznano ich za reprezentantów całego narodu, a więc praktycznie zniesiono obowiązek przestrzegania przez nich instrukcji sejmikowych. Wprowadzono też kadencyjność posłów, gdyż sejm miał być „zawsze gotowy". Oznaczało to, że posłowie przez dwa lata zatrzymywali mandat zdobyty na sejmiku i w razie konieczności zwołania sesji nadzwyczajnej mieli się na nią stawić. Dodatkowo w składzie izby poselskiej znalazło się 24 **plenipotentów** (pełnomocników) **miejskich**, którzy mieli prawo zabierania głosu jedynie w sprawach dotyczących miast i handlu. Senat liczył 132 członków, którymi byli biskupi, wojewodowie i kasztelanowie oraz ministrowie obradujący pod przewodnictwem króla.

Konstytucja przyznała królowi prawo inicjatywy ustawodawczej, ale jako przewodniczącemu Straży Praw (rządu), a nie jako głowie państwa. Poza monarchą inicjatywę ustawodawczą posiadała izba poselska. Senat otrzymał prawo weta zawieszającego tylko w stosunku do ustaw przyjętych przez posłów. Weto takie mogło zostać odrzucone, jeśli izba poselska ponownie uchwaliłaby ustawę. Natomiast samo weto zawieszające było zjawiskiem nowym w polskim parlamentaryzmie, dotychczas znanym jedynie w Stanach Zjednoczonych (patrz: s. 65). W celu usprawnienia obrad sejmowych i kończenia ich uchwałami zniesiono niezwykle szkodliwe liberum veto i wprowadzono zasadę podejmowania decyzji większością głosów. Znaczenie sejmu podkreślała także funkcja kontrolna, którą miał on sprawować nad Strażą Praw. Członkowie rządu ponosili odpowiedzialność parlamentarną za swoją działalność i mogli zostać przez sejm odwołani.

Konstytucja 3 maja była pierwszą ustawą zasadniczą spisaną w jednolitym akcie prawnym, a dotyczącą monarchii. Jej twórcy nie mieli praktycznie żadnego wzorca, na którym mogliby się oprzeć w trakcie jej opracowywania. Udało im się jednak stworzyć dokument, który wprowadzał istotne zmiany usprawniające funkcjonowanie aparatu państwowego. Zastosowane w konstytucji rozwiązania nieco równoważyły dotychczasowy układ sił politycznych, w którym monarcha był skrępowany politycznie, a szerokie uprawnienia posiadał praktycznie niefunkcjonujący sejm.

FRANCUSKI MODEL MONARCHII KONSTYTUCYJNEJ

Niewiele później od *Konstytucji 3 maja* została uchwalona druga w Europie ustawa zasadnicza. Dnia **3 września 1791 r.** w ogarniętej rewolucją Francji uchwalono konstytucję, która – podobnie jak polska – wprowadzała ustrój monarchii konstytucyjnej. Władzę wykonawczą powierzono królowi i powoływanym przez niego ministrom. Natomiast **władza ustawodawcza** znalazła się w ręku **jednoizbowego**

Zgromadzenia Prawodawczego (Legislatywy). Miało ono być wybierane przez obywateli na dwa lata. Jednak prawa wyborcze zostały poważnie ograniczone przez cenzus majątkowy i cenzus wieku. Otrzymali je tylko mężczyźni, którzy ukończyli 25 lat i płacili podatek bezpośredni w określonej wysokości. Same wybory do Legislatywy miały charakter pośredni, dwustopniowy. Najpierw obywatele posiadający prawo wyborcze wybierali spośród siebie elektorów (jednego na sto osób), a dopiero później elektorzy dokonywali właściwego wyboru 745 członków Zgromadzenia Prawodawczego. Posłowie zasiadający w Legislatywie byli – podobnie jak w polskiej izbie poselskiej – reprezentantami całego narodu, a nie tylko departamentu, z którego zostali wybrani.

Do Zgromadzenia Prawodawczego należała pełnia inicjatywy oraz władzy ustawodawczej. Monarsze przyznano jedynie prawo weta zawieszającego, które można było odrzucić w przypadku uchwalenia tej samej ustawy przez dwie następne Legislatywy. Zgromadzenie miało również prawo kontrolowania ministrów królewskich, którzy byli zobowiązani do kontrasygnowania wszystkich aktów wydawanych przez króla, ale samo nie mogło usunąć ministra, lecz tylko wywrzeć wpływ na monarchę, by tego dokonał. Legislatywa nie mogła również usunąć króla, który był władcą nietykalnym i nie ponosił odpowiedzialności za swoją działalność polityczną. Poza tym pozycję monarchy umacniała dziedziczność tronu.

Widać z tych zapisów, że mimo przyjęcia takiego samego ustroju monarchii konstytucyjnej w Polsce i we Francji występowały różnice w organizacji i funkcjonowaniu parlamentów obu krajów. Dwuizbowość polskiego sejmu bliższa była amerykańskiemu Kongresowi czy angielskiemu Parlamentowi niż francuskiej Legislatywie. Rozwiązanie, jakim jest weto zawieszające w procedurze uchwalania ustaw, pojawia się we wszystkich trzech pierwszych konstytucjach świata, ale za każdym razem przysługuje innemu organowi władzy. Różnią się też sposoby wyłaniania przedstawicieli do parlamentu, jednak we wszystkich trzech konstytucjach są oni reprezentantami całego narodu. Wynika stąd, że pod koniec XVIII w. zostały utrwalone niektóre rozwiązania prawno-ustrojowe (np. trójpodział władz), inne zaś należały do tradycji państwowych i ustrojowych poszczególnych krajów.

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj zmiany w organizacji i funkcjonowaniu sejmu, które wprowadziła *Konstytucja 3 maja*.
2. Porównaj rozwiązania dotyczące organizacji i kompetencji parlamentów przyjęte w konstytucjach Stanów Zjednoczonych, Rzeczypospolitej i Francji.

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń, które spośród rozwiązań prawnych dotyczących roli parlamentu zawartych w trzech najstarszych konstytucjach gwarantowało najwięcej praw politycznych obywatelom. Uzasadnij swoje zdanie.

PRZEANALIZUJ TEKST

Preambuła *Konstytucji 3 maja*, 1791 r.

W imię Boga, w Trójcy Świętej jedynego. Stanisław August z Bożej łaski i woli Narodu król polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, mazowiecki, żmudzki, kijowski, wołyński, podolski, podlaski, inflancki, smoleński, siewierski i czernichowski, wraz ze stanami skonfederowanymi, w liczbie podwójnej naród polski reprezentującymi.

Uznając, iż los nas wszystkich od ugruntowania i wydoskonalenia konstytucji narodowej jedynie zawisł, długim doświadczeniem poznawszy zadawnione rządu naszego wady, a chcąc korzystać z pory, w jakiej się Europa znajduje i z tej dogorywającej chwili, która nas samym sobie wróciła, wolni od hańbiących obcej przemocy nakazów, ceniąc drożej nad życie, nad szczęśliwość osobistą, egzystencję polityczną, niepodległość zewnętrzną i wolność wewnętrzną narodu, którego los w ręce nasze jest powierzony, chcąc oraz na błogosławieństwo, na wdzięczność współczesnych i przyszłych pokoleń zasłużyć, mimo przeszkód, które w nas namiętności sprawować mogą, dla dobra powszechnego, dla ugruntowania wolności, dla ocalenia ojczyzny naszej i jej granic z największą stałością ducha niniejszą Konstytucję uchwalamy i tę całkowicie za świętą, za niewzruszoną deklarujemy, dopóki by naród w czasie prawem przepisanym, wyraźną wolą swoją nie uznał potrzeby odmienienia w niej jakiego artykułu. Do której to Konstytucji dalsze ustawy sejmu teraźniejszego we wszystkim stosować się mają.

Cyt. za: *Konstytucja 3 maja 1791. Statut Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji*, oprac. J. Kowecki, Warszawa 1983, s. 81–82.

- Wyjaśnij, jakie przyczyny uchwalenia konstytucji zostały wskazane w tekście.
- Wskaż, do jakich oświeceniowych idei odwołano się w preambule *Konstytucji 3 maja*.

14 Dziewiętnastowieczne rewolucje społeczno-polityczne

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Zmiany społeczno-polityczne, do których doprowadziła rewolucja francuska.
- Skutki społeczno-polityczne polityki Napoleona I.
- Główne postanowienia kongresu wiedeńskiego.

Upadek Napoleona I i postanowienia mocarstw na kongresie wiedeńskim wprowadziły w Europie nowy, a właściwie przywróciły stary ład społeczno-polityczny, który miał pozostać trwały i niezmienny. Jednak wkrótce okazało się, że jest to niemożliwe. W europejskich społeczeństwach upowszechniły się zdobycze rewolucji francuskiej oraz wzrosła świadomość narodowa. Wiele narodów dążyło do obalenia układu powiedeńskiego. Dodatkowym czynnikiem wymuszającym zmiany społeczno-polityczne stał się proces szybkiej industrializacji Europy Zachodniej.

NOWE IDEOLOGIE POLITYCZNE

Na mocy decyzji, które zapadły na kongresie wiedeńskim, w Europie powstał system stabilizacji politycznej. Jego gwarantami miały być państwa tzw. Świętego Przymierza (głównie Rosja, Prusy i Austria), które zobowiązały się do powstrzymania wszelkich prób naruszenia ancien régime'u (czytaj: ansję reżim, fr. – stary porządek). System ten miał zarówno zwolenników, jak i zdecydowanych przeciwników.

Zwolenników starego porządku określano mianem **konserwatystów**. Uważali oni, że podstawą międzynarodowego ładu politycznego powinna być tradycja i religia. Za najlepszy model ustrojowy uznawali monarchię absolutną, w której społeczeństwo podlega hierarchizacji, a różnym warstwom społecznym przysługują różne prawa. Ewentualne zmiany należy wprowadzać wolno na drodze ewolucji, a nie rewolucji, którą rozumieli jako niszczycielską siłę, burzącą dobry porządek i wielowiekową tradycję.

Przeciwnikami ładu powiedeńskiego byli **liberałowie**. Głosili oni, że przywileje stanowe oraz absolutyzmy monarsze ograniczają wolność zarówno jednostek, jak i całych narodów. Domagali się ustanowienia zasad równości wobec prawa dla wszystkich obywateli, wolności słowa i swobody zrzeszania się, a także zniesienia cenzury. Opowiadali się również za ograniczeniem wpływów Kościoła w państwie oraz wprowadzeniem **leseferyzmu** (fr. *laissez faire*, czytaj: lese fer – pozwólcie czynić) – swobody gospodarczego działania obywateli. Dodatkowy wpływ na poglądy dotyczące ładu ukształtowanego po kongresie wywarł też **romantyzm**, który jako prąd ideowy ogarnął różne dziedziny literatury, sztuki czy nauki. Odcisnął on także piętno na formach życia politycznego – powstania, spiski i rewolucje z okresu I. połowy XIX w. traktuje się jako wyraz romantyzmu politycznego.

REWOLUCJE PRZECIWKO POKONGRESOWEMU ŁADOWI

Przeciwko ładowi pokongresowemu występowali wszyscy, którzy w restauracji ancien régime'u widzieli zagrożenie dla własnych interesów narodowych lub społecznych. Powrót do dawnych ustrojów oznaczał ograniczenie uzyskanych swobód politycznych i praw obywatelskich, co w największym stopniu uderzało w inteligencję i bogate mieszczaństwo. To właśnie przedstawiciele tych warstw

E. Delacroix, *Masakra na Chios*, 1824 r. (Luwr w Paryżu)
W 1822 r. turecka armia, pacyfikując niepodległościowe powstanie Greków, zajęła wyspę Chios i dokonała rzezi jej mieszkańców. Zabito ok. 20 tys. mężczyzn, a resztę ludności uprowadzono w niewolę. Obraz Delacroix (czytaj: delakrua) wstrząsnął zachodnią opinią publiczną. Hekatomba Greków z Chios spowodowała żądania społeczeństw zachodnioeuropejskich, by ich państwa podjęły interwencję w sprawie greckiej.

stali się inicjatorami ruchów rewolucyjnych o charakterze politycznym i narodowym, które rozwijały się w Europie w latach 20. i na początku lat 30. XIX w.

Najwcześniej niepokoje społeczne wystąpiły **na Półwyspie Apenińskim**, gdzie powstał **karbonaryzm** – ruch stawiający sobie za cel obalenie absolutnych rządów w krajach włoskich i doprowadzenie do zjednoczenia państwa. Wywołane przez karbonariuszy powstania – w latach 1820–1821 w Neapolu i Piemoncie oraz w latach 1830–1831 w Parmie, Modenie i Państwie Kościelnym – zostały stłumione przez wojska austriackie działające z ramienia Świętego Przymierza.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja Greków. Pod wpływem haseł oświecenia oraz rewolucji francuskiej narodził się grecki ruch niepodległościowy dążący do **wyzwolenia Grecji** spod władzy coraz bardziej słabnącego imperium osmańskiego. Impulsem do działań stał się dla Greków zryw narodowy Serbów, którzy w 1815 r. uzyskali autonomię w ramach państwa tureckiego. W 1821 r. Grecy rozpoczęli antyturecki powstanie, a w 1822 r. proklamowali niepodległość. Ich walka spotkała się z sympatią zachodnioeuropejskiej opinii publicznej, wydawało się jednak, że wystąpienie Greków zostanie krwawo stłumione przez wojska sułtańskie. Dopiero zaangażowanie się w konflikt Rosji, liczącej na przejęcie kontroli nad cieśninami czarnomorskimi (Bosfor i Dardanele), skłoniło Francję i Wielką Brytanię do interwencji w obronie powstańców. Koalicja trzech europejskich mocarstw doprowadziła do zakończenia walk. Na mocy **pokoju** zawartego w **Adrianopolu (1829)** Turcy zrzekli się terytoriów zamieszkanych przez Greków i uznali **niepodległe państwo greckie**. Dodatkowo Mołdawii i Wołoszczyźnie przyznano wówczas autonomię, której gwarantem miała być Rosja.

Również Rosja stała się areną rewolucyjnych wydarzeń. Istniejąca od początku lat 20. XIX stulecia antycarska opozycja chciała wykorzystać śmierć Aleksandra I, by doprowadzić do obalenia systemu samodzierżawia i wprowadzenia reform liberalizujących ustrój. W grudniu 1825 r. niewielka grupa oficerów wywołała tzw. **powstanie dekabrystów** (od ros. декабрь [diekabr] – grudzień), które w ciągu tego samego dnia zostało krwawo stłumione przez wojska nowego cara Mikołaja I. W Rosji jeszcze na długie lata utrwalił się system absolutystycznych rządów.

GORĄCY ROK 1830

Kulminacja rewolucyjnych wystąpień przeciwko istniejącemu ładowi nastąpiła w roku 1830. Najpierw we Francji doszło do **rewolucji lipcowej**, skierowanej przeciwko królowi Karolowi X, który próbował przywrócić rządy absolutystyczne. W ciągu trzech dni walk republikańska opozycja doprowadziła do abdykacji znienawidzonego monarchy i powołania na tron **Ludwika Filipa I** z orleańskiej linii Burbonów. Nowy władca, uznając zasadę suwerenności narodu, przyjął tytuł króla Francuzów, by podkreślić, że źródłem jego władzy jest wola narodu. Zatwierdził także nową konstytucję, która wprowadziła parlamentarną odpowiedzialność ministrów oraz obniżyła cenzus majątkowy w prawie wyborczym.

Na fali lipcowych wydarzeń w Paryżu do walki o niepodległość stanęli Belgowie. Ustalenia kongresu wiedeńskiego połączyły **Belgię** z Holandią w jeden kraj – Królestwo Zjednoczonych Niderlandów. Od początku w nowym państwie ujawnił się konflikt narodowościowy i religijny. Katoliccy Belgowie czuli się szykanowani przez protestanckich Holendrów, uważali się wręcz za obywateli drugiej kategorii. Z tego powodu wywołali antyholenderskie powstanie i w październiku **1830 r. proklamowali niepodległość**. Podział Królestwa Niderlandów był naruszeniem postanowień wiedeńskich. Jednak,

E. Delacroix, *Wolność wiodąca lud na barykady*, 1830 r. (Luwr w Paryżu)
Artysta ukazał zryw Francji przeciw panowaniu Karola X. Kobieta, która prowadzi do walki przedstawicieli wszystkich warstw społecznych, to Marianna – republikański symbol wolności z czasów rewolucji. W XX w. alegoria ta upowszechniła się jako uosobienie ideałów republikańskiej Francji.

Ostatnią z rewolucji roku 1830 było **powstanie listopadowe**[1]. Wybuchło ono w Królestwie Polskim przeciwko carskiej władzy i naruszaniu przez nią praw, m.in. zapisów konstytucji. Polscy powstańcy nie doczekali się pomocy ze strony państw Europy Zachodniej, które nie miały żadnego interesu politycznego, by wspierać ideę niepodległości Polski. Polacy natomiast nie dysponowali na tyle dużymi siłami, by samodzielnie pokonać potężną Rosję. Dlatego w 1831 r. powstanie upadło.

Mimo że niektóre państwa odzyskały niepodległość, a w innych doszło do reform systemu politycznego, to zrywy narodowe i społeczne z lat 20. i 30. XIX w. nie obaliły porządku ustalonego na kongresie wiedeńskim.

DWA LATA WSTRZĄSÓW, CZYLI WIOSNA LUDÓW

Kolejna fala rewolucji przetoczyła się przez Europę w latach 1848–1849. Wydarzenia te, określane mianem **Wiosny Ludów**, objęły niemal wszystkie kraje europejskie, z wyjątkiem Wielkiej Brytanii, Rosji i państw Półwyspu Iberyjskiego. Domagano się zniesienia resztek systemu feudalnego, szczególnie tak uciążliwych jak pańszczyzna. Z tymi hasłami łączyły się kwestie ekonomiczne. W 1846 r. europejskie rolnictwo dotknął nieurodzaj wywołany zarazą ziemniaczaną, powodując wzrost kosztów utrzymania, a wśród biednej części społeczeństw – głód. Dodatkowo schyłek I. połowy XIX w. przyniósł kryzys przemysłowy, który doprowadził do wzrostu bezrobocia, zwłaszcza we Francji. Równie palące były problemy polityczno-narodowe. Coraz głośniej żądano zmian politycznych, przede wszystkim zniesienia systemów absolutyzmu i wprowadzenia w ich miejsce monarchii konstytucyjnych lub republik oraz upowszechnienia praw wyborczych. Niektóre narody dążyły do zjednoczenia swych państw podzielonych na wiele organizmów politycznych (Włosi, Niemcy), a inne wyrażały wolę wyzwolenia się spod obcego panowania i uzyskania niepodległości (np. Węgrzy, Polacy, Czesi).

Impulsem dla wszystkich wystąpień społeczno-politycznych okresu Wiosny Ludów była francuska **rewolucja lutowa**. W jej efekcie abdykował Ludwik Filip I i została proklamowana republika. Pomimo wielu trudności jesienią 1848 r. uchwalono konstytucję. Wprowadziła ona powszechne prawo wyborcze oraz urząd prezydenta, który objął **Ludwik Bonaparte**, bratanek Napoleona I.

Dramatyczny przebieg miały wydarzenia w monarchii habsburskiej. W wyniku rewolucji marcowej cesarz Ferdynand zdymisjonował znienawidzonego obrońcę starego ładu – kanclerza Metternicha i nadał Austrii konstytucję. Powołany na jej mocy parlament ogólnoaustriacki uchwalił zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie chłopów na terenie całego państwa. Jednak pod koniec roku 1848 rewolucja w Wiedniu została stłumiona, a cesarz abdykował na rzecz swojego bratanka – **Franciszka Józefa I**.

Nowy władca musiał stawić czoło tendencjom niepodległościowym narodów słowiańskich i Węgrów. O ile wystąpienia Czechów i Polaków zostały łatwo spacyfikowane, o tyle problem węgierski wymagał współpracy z Rosją. Węgrzy pod przywództwem **Lajosa Kossutha** (czytaj: koszuta, fotografia na s. 68) zdecydowali się na oderwanie od Austrii i w 1849 r. ogłosili detronizację Habsburgów oraz proklamo-

Rewolucja lutowa 1848 r. w Paryżu na obrazie H.F.E. Philippoteaux (czytaj: filipoto)

W ciągu trzech dni walk na ulicach Paryża powstawały barykady, trwały manifestacje studenckie i robotnicze, a część wojska wysłanego do ich tłumienia przeszła na stronę rewolucjonistów. Zwycięzcy proklamowali drugą w dziejach Francji republikę.

wali niepodległość. Następstwem tego posunięcia była wojna z Austrią i wspierającą ją Rosją. W lecie 1849 r. powstanie węgierskie stłumiono, a Węgry poddano represjom i germanizacji.

Ważne wydarzenia rozgrywały się w tym czasie również w krajach niemieckich. Pod wpływem rewolucji w Berlinie, która doprowadziła do ograniczonej liberalizacji rządu, został zwołany ogólnoniemiecki parlament. Jego głównym zadaniem stało się doprowadzenie do **zjednoczenia Niemiec**. Z dwóch rozpatrywanych koncepcji zjednoczenia: z Austrią lub pod egidą Prus, zwyciężyła ta druga. Jednak gdy w marcu 1849 r. przedstawiciele parlamentu zaoferowali cesarską koronę królowi Prus **Fryderykowi Wilhelmowi IV**, ten nie tylko jej nie przyjął, ale jeszcze rozpędził parlament i przywrócił absolutyzm.

Swoje marzenia o zjednoczeniu starali się urzeczywistnić także Włosi. Jednak dwie ciężkie klęski zadane im przez siły austriackie spowodowały, że proces zjednoczenia Włoch został kolejny raz odsunięty w czasie.

ZNACZENIE WIOSNY LUDÓW

Wiosna Ludów nie przyniosła radykalnych zmian w europejskim ładzie. Żadnemu narodowi nie udało się wybić na niepodległość ani zrealizować planów zjednoczeniowych. We Francji rewolucja zatriumfowała na krótko, gdyż jej prezydent w 1852 r. obalił republikę i przywrócił cesarstwo, przyjmując imię Napoleona III. W Prusach i państwach północnowłoskich pojawiły się nowe programy polityczne, które w przyszłości doprowadzą do zjednoczenia tych państw. W Austrii uwłaszczono chłopów, ale nie utrzymano monarchii konstytucyjnej. Franciszek Józef w 1851 r. przywrócił tam pełny absolutyzm. Z drugiej jednak strony rewolucje z lat 1848–1849 rozbudziły świadomość narodową, zwłaszcza wśród słowiańskich narodów monarchii habsburskiej, które będą dążyć do uzyskania wpływu na władzę, a następnie oderwania się od cesarstwa.

REWOLUCJA PRZEMYSŁOWA

W XIX stuleciu oprócz zmian politycznych zachodziły również przeobrażenia gospodarcze. Określa się je mianem rewolucji przemysłowej, chociaż nie chodzi tu o gwałtowne zwroty polityczne, lecz o istotne przekształcenia gospodarcze. **Rewolucja przemysłowa** polegała na zastąpieniu dotychczasowej produkcji ręcznej – maszynową. Wytwarzanie towarów przestało się odbywać w zakładach rzemieślniczych i manufakturach, a przeniosło się do **fabryk**.

Rewolucja przemysłowa pociągnęła też za sobą przemiany w strukturze społecznej, polegające na przejściu od społeczeństwa wiejskiego do społeczeństwa przemysłowego, w którym bardzo liczną grupę stanowili przedstawiciele **proletariatu przemysłowego – robotnicy**. Zjawisko to nazywa się **industrializacją** lub **uprzemysłowieniem**. W wyniku zmian społecznych zachodziły **procesy urbanizacyjne**, czyli zwiększała się liczba mieszkańców miast oraz rozwijały ośrodki miejskie, w których istniał przemysł. Doszło także do umocnienia się nowych warstw społecznych: **kapitalistów** (właścicieli zakładów przemysłowych i różnych instytucji finansowych) oraz robotników pracujących w ich przedsiębiorstwach.

W Europie najwcześniej uprzemysłowionym krajem była Wielka Brytania. Szybki proces urbanizacji oraz industrializacji doprowadził tam do wzrostu liczby robotników fabrycznych, którzy stali się nie tylko nową warstwą społeczną, lecz także siłą polityczną. Coraz częściej domagali się przyznania im praw wyborczych, dzięki czemu mogliby wystawiać swoich kandydatów do Izby Gmin. Walkę o bardziej demokratyczną ordynację wyborczą podjęli **czartyści** – ruch domagający się poprawy ekonomicznej i politycznej sytuacji robotników. Swój program zawarli w ***Karcie praw ludu*** (1838), a przygotowane na jej podstawie petycje przedłożyli angielskiemu parlamentowi. Mimo robotniczych strajków rządzący odrzucili żądania czartystów. W rezultacie robotnicy angielscy zniechęcili się do politycznych form walki i skupili na organizacji związków zawodowych, dzięki którym osiągnęli poprawę swojej sytuacji prawnej i socjalnej. Z czasem angielskie związki znalazły się pod silnym wpływem socjalizmu – tworzyły podstawę rodzącego się ogólnoeuropejskiego politycznego ruchu robotniczego.

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj, w jaki sposób nowe ideologie polityczne wpływały na ruchy dążące do obalenia ładu stworzonego po kongresie wiedeńskim.
2. Omów przyczyny i skutki wystąpień rewolucyjnych z okresu Wiosny Ludów.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób rewolucja przemysłowa wpłynęła na zmiany społeczne w Europie.

WYRAŻ OPINIĘ

Oceń, czy rezultaty rewolucji z lat 20. i 30. XIX w. były zgodne z oczekiwaniami ich uczestników. Podaj właściwe argumenty uzasadniające twoją ocenę.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Adam Mickiewicz, *Do przyjaciół Moskali** (fragment).

Gdzież wy teraz? Szlachetna szyja Rylejewa**,
Którąm jak bratnią ściskał, carskimi wyroki
Wisi do hańbiącego przywiązana drzewa;
Klątwa ludom, co swoje mordują proroki.

Ta ręka, którą do mnie Bestużew*** wyciągnął,
Wieszcz i żołnierz, ta ręka od pióra i broni
Oderwana, i car ją do taczki zaprzągnął;
Dziś w minach**** ryje, skuta obok polskiej dłoni. [...]

B. Kryda, *Krajobraz poezji polskiej*, Warszawa 1981

* Wiersz powstał w Dreźnie w 1832 r., już po ucieczce Mickiewicza z zesłania.
** Konrad Rylejew (1795–1826) – pisarz, członek tajnego związku dekabrystów.
*** Aleksander Bestużew (1797–1847) – poeta, oficer, również działacz związku dekabrystów.
**** Tzn. kopalniach.

- Przedstaw, jaki los spotkał młodych ludzi zaangażowanych w spisek dekabrystów.
- Wskaż, jakie więzi łączą Mickiewicza z wymienionymi w wierszu Rosjanami. Wyjaśnij, co było przyczyną tych uczuć.

2. Problem narodowy w rewolucji węgierskiej.

Problem narodowościowy był piętą Achillesową rewolucji węgierskiej. [...] liberałowie węgierscy nie liczyli się żeniami innych narodowości [...]. Wówczas narodowości niemadziarskie zaczęły po kolei definiować swoje narodowe. [...] Pierwsi Chorwaci określili swoje cele narodowe. [...] [formułując] program narodowy sprowadz do żądania całkowitej niezależności od Węgier. [...] [Także] Serbowie [...] określili swoje żądania [...]. Zgroma ludowe w Liptowskim Mikulaszu [...] określiło „naród słowacki" jako „współgospodarzy kraju". [...] Rumuni s grodzcy [...] domagali się uznania narodu rumuńskiego i równouprawnienia religijnego. [...]
Tak więc rewolucja węgierska otworzyła nowy okres w dziejach wszystkich narodowości zamieszkujących Kor Węgierską; umożliwiła im wejście na widownię dziejową [...]. Od tej pamiętnej wiosny 1848 r. rozpoczęła się o realizację naszkicowanych programów, czyli o byt narodowy.

W. Felczak, *Historia Węgier*, Wrocław 1958

- Wyjaśnij, dlaczego zdaniem autora w trakcie Wiosny Ludów na terenie Węgier zaistniał problem narodowościowy.
- Scharakteryzuj, jakie konsekwencje miała Wiosna Ludów dla narodowości zamieszkujących Węgry.

15 Anarchizm

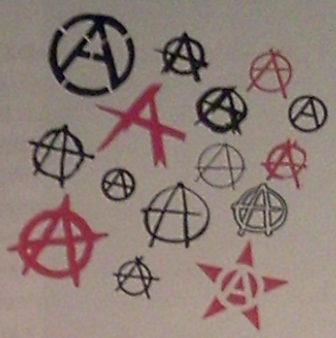

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Pojęcia: ideologia, partia polityczna, strajk, związek zawodowy.
- Genezę i skutki rewolucji przemysłowej.

Wiek XIX to czas organizowania się pierwszych partii politycznych i ukształtowania głównych nurtów ideologicznych, funkcjonujących w zmodyfikowanej formie po dziś dzień. Niezależnie od strony sceny politycznej, na której lokowały się poszczególne ideologie oraz doktryny polityczne, wszystkie wskazywały nie tylko na istotną rolę społeczeństwa w życiu człowieka, lecz także podkreślały ogromne znaczenie państwa w utrzymaniu ładu społecznego. Model ten zakwestionowali ludzie nazywani anarchistami.

RUCHY SPOŁECZNO-POLITYCZNE W XIX W.

Konserwatyści, liberałowie, socjaliści, socjaldemokraci czy chadecy mogli spierać się o różnice w poglądach gospodarczych, o formy ustrojowe państwa i stopień jego ingerencji w życie obywateli. Podkreślali jednak znaczenie organów władzy oraz kierujących nimi polityków, gdyż nie wyobrażali sobie istnienia społeczeństwa, a więc i rozwoju istoty ludzkiej, poza instytucją państwa.

Doktryna polityczna	Wizja państwa
Konserwatyzm *(łac. conservatus – zachowany)*	Konserwatyści popierali ideę wolnego rynku, podkreślali nienaruszalność własności prywatnej. Państwo rozumieli jako **instytucję stojącą na straży ładu społecznego**, w którego obronie można użyć siły, a także naruszyć prawa jednostki. Prawo samo w sobie winno być surowe i bezwzględnie przestrzegane.
Liberalizm *(łac. liber – wolny)*	Liberałowie głosili pochwałę wolnego rynku i nieskrępowanej konkurencji. Według nich państwo powinno przypominać **nocnego stróża**. Ma umożliwić ludziom swobodę działania i spełniać jedynie podstawowe funkcje – zapewnić bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne, zagwarantować obywatelom wolność oraz poszanowanie własności prywatnej.
Chrześcijańska demokracja (chadecja)	Chadecy wyrażali poparcie dla demokracji, wolnego rynku i podkreślali wagę zasady **solidaryzmu społecznego** (wszyscy członkowie społeczeństwa powinni dążyć do osiągnięcia wspólnego dobra). Państwo ma występować z pomocą tylko wówczas, gdy jednostki i rodziny nie mogą same rozwiązać problemów (**zasada subsydiarności**).
Socjalizm *(łac. societas, fr. société i ang. society – społeczeństwo)*	Socjalizm powstał jako konsekwencja rewolucji przemysłowej. W XIX w. jego najradykalniejszą wersją był **marksizm**, wzywający do ateizmu („religia opium dla mas"), równości społecznej (ekonomicznej, socjalnej, prawnej) i upaństwowienia środków produkcji oraz prymatu działań zbiorowych nad indywidualizmem (kolektywizm). Wskazywał na walkę klas toczącą się w społeczeństwie i dążył do dyktatury proletariatu. Bardziej umiarkowanym nurtem w ruchu socjalistycznym był **reformizm**, dążący do wprowadzenia zmian metodami legalnymi. Z czasem ugruntował się pogląd, że państwo powinno mieć **charakter opiekuńczy** – realizować zasady państwa socjalnego.

„WŁASNOŚĆ JEST KRADZIEŻĄ"?

Narodziny socjalizmu nie były jedyną odpowiedzią na zmiany, jakie przyniosła rewolucja przemysłowa w życiu ludzi. U schyłku XIX w. powstał jeszcze jeden ruch społeczno-polityczny pozostający w opozycji zarówno do kapitalizmu, jak i ideologii marksistowskiej. Szczególnym zainteresowaniem nurt ten cieszył się w Europie Zachodniej i na terenie Rosji. Nazwano go **anarchizmem** (gr. *archia* – władza; *anarchia* – bez władzy, bezrząd), a po raz pierwszy tego pojęcia użył Francuz **Pierre Joseph Proudhon** (czytaj: prudą, 1809–1865).

Proudhon mimo swych rewolucyjnych poglądów nie był czynnym rewolucjonistą, ale filozofem, pisarzem i teoretykiem. Wywołał prawdziwą sensację, atakując własność prywatną. Jego pogląd, że wszelka własność pochodzi z kradzieży, był szeroko komentowany i cytowany, często w oderwaniu od kontekstu. Proudhon uważał bowiem, że tylko **nadmierne** bogactwo jest sprzeczne z prawem. A ponieważ wszelkiego rodzaju posiadacze znajdują oparcie we władzy politycznej i rządach, filozof zaatakował samą instytucję państwa.

Poszukując odpowiedzi na pytanie o sprawiedliwość społeczną, Proudhon stwierdził, że zapewnić ją mogą nie rządzący politycy, lecz jedynie „siły gospodarcze". Proponował stopniowe **likwidowanie struktur państwa i wprowadzanie zamiast nich instytucji ekonomicznych**. Stare klasy społeczne chciał zastąpić wolnymi związkami wytwórczymi, czyli organizacjami syndykalnymi, które skupiałyby ludzi z konkretnych branż, np. związki rolników, przemysłowców czy kupców. W efekcie miały zniknąć antagonizmy dzielące społeczeństwo, gdyż ludzie zorganizowani według zadań produkcyjnych, a nie własności (majątku), nie będą mieli o co rywalizować. Skoro więc nie będzie podziałów, a zapanuje równowaga, takie siły jak policja czy armia staną się zbędne. Także administracja centralna nie będzie już potrzebna. Funkcje armii przejmie straż przemysłowa. Co ciekawe, w tym nowym, egalitarnym (fr. *égalitaire* – dążący do równouprawnienia; wyrównany) społeczeństwie nie było miejsca dla kobiet, które myśliciel uważał za istoty stojące niższej pod względem rozwoju.

G. Courbet (czytaj: kurbe), Pierre Joseph Proudhon ze swoimi dziećmi, obraz olejny z 1865 r.

Idee Proudhona zebrane w rozlicznych pismach i traktatach dały początek wizji Europy bez granic, społeczeństwa bez centralnych rządów i praw państwowych, żyjącego w ramach ustroju opartego na dobrowolnych umowach. Koncepcję tę jej autor nazwał właśnie anarchizmem. Jeśli robotnicy chcieliby wcielić ją w życie, powinni stosować akcje bezpośrednie na ulicach miast i w fabrykach (strajki, manifestacje).

W OPOZYCJI DO SAMODZIERŻAWIA

Poglądy głoszone przez Proudhona spotkały się z żywym zainteresowaniem tych mieszkańców Imperium Rosyjskiego, którzy pragnęli metodami rewolucyjnymi obalić carat. Czołowymi ideologami anarchizmu rosyjskiego było dwóch przebywających na emigracji arystokratów: **Michaił Bakunin** i młodszy o pokolenie **Piotr Kropotkin** (1842–1921). Każdy z nich reprezentował jednak inny nurt tej samej ideologii. Ich poglądy różniły się także nieco od tez głoszonych przez Proudhona.

Bakunin reprezentował wersję **anarchizmu kolektywistycznego**. Odrzucił on państwo jako aparat zbrodniczy. W artykule *Komuna paryska i idea państwa* pisał: „Będąc zwolennikiem wolności, tego koniecznego warunku człowieczeństwa, sądzę, że równość powinna być ustanowiona na świecie poprzez samorzutną organizację pracy i **kolektywnej** [wspólnej] własności stowarzyszeń wytwórczych dobrowolnie zorganizowanych i sfederowanych w gminy i poprzez równie samorzutną federację gmin.

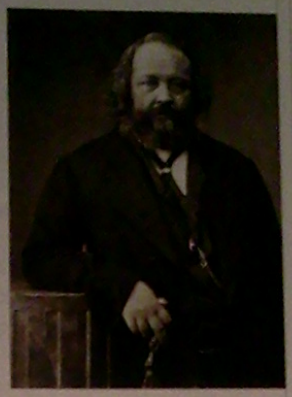

Michaił Bakunin (1814–1876)

Bakunin próbował realizować klasyczny model kariery w państwie carskim, rozpoczął więc służbę w Rosyjskiej Gwardii Imperialnej w Mińsku oraz Grodnie. Jednak nie podobały mu się panujące tam stosunki, zwłaszcza sposób traktowania Polaków. Wyjechał do Paryża, gdzie nawiązał kontakty z Proudhonem. W kręgu jego znajomych znaleźli się też: słynna skandalistka i pisarka George Sand oraz Juliusz Słowacki, z którym się blisko zaprzyjaźnił. Bakunin był aktywistą, starał się swe poglądy wcielać w czyn, dlatego ścigała go policja różnych krajów Europy. Siedział w więzieniach rosyjskich, austriackich i pruskich.

nigdy zaś poprzez najwyższą i opiekuńczą kuratelę Państwa. W tym właśnie punkcie zasadniczo różnią się socjaliści czy kolektywiści rewolucyjni od komunistów, zwolenników silnej władzy i absolutnej inicjatywy Państwa". Twierdził, że aby nastał nowy porządek, musi wybuchnąć rewolucja anarchistyczna. Powinny ją poprzedzać akty terroru indywidualnego, uderzającego w poszczególnych przedstawicieli władzy. Celem tych zamachów miało być „budzenie mas". W tym ujęciu różnił się od Proudhona, który postulował, by doprowadzić do stopniowego rozkładu państwa, a nie burzyć jego struktury przemocą. Zwycięstwo rewolucji według Bakunina miało doprowadzić do całkowitego usunięcia prywatnej własności. Wolności całkowicie sobie równych jednostek żyjących w spontanicznie kształtujących się wspólnotach ludzkich miała towarzyszyć wspólnotowa (komunistyczna) własność dóbr i środków produkcji (ziemi, fabryk itp.).

Rosyjski książę, geograf i pisarz Piotr Kropotkin reprezentował **anarchizm indywidualistyczny**. Po ucieczce z więzienia w Rosji wyjechał do Anglii i nawiązał kontakty z komunistami, ale bardziej pociągały go teorie anarchistyczne. Swoją doktrynę skoncentrował pierwotnie wokół jednostki, a nie społeczeństwa. Był przekonany o wrodzonym ludziom altruizmie i – co z tego wynika – o możliwości stworzenia społeczeństwa, w którym nie musi istnieć przymus. Te poglądy stały się podstawą dla **anarchizmu komunistycznego**. Opierał się on na założeniu, że podstawą rozwoju gatunku ludzkiego jest współpraca z innymi oraz wzajemna pomoc, a zatem na tej zasadzie trzeba oprzeć wszelkie instytucje społeczne, polityczne i ekonomiczne. Należy więc zlikwidować państwo, którego istotą jest bezwzględne podporządkowanie władzy. Nową organizację społeczną powinna tworzyć sieć niezależnych gospodarczo, niewielkich komun ze wspólną własnością środków produkcji, powstających w trybie wolnej umowy na określony czas. Każdy członek takiej wspólnoty miałby pracować dla jej dobra i to od ogółu dostawałby środki niezbędne do satysfakcjonującego życia. W efekcie postępującego rozwoju gospodarki oraz techniki możliwa do realizacji stałaby się reguła „każdemu według jego potrzeb", co doprowadziłoby do wyeliminowania pieniądza. Jak widać, Kropotkin odrzucił metody Bakunina oparte na przemocy. Sądził, że rewolucja to samorzutny, bezkrwawy aczkolwiek długotrwały proces przekonywania ludzi do idei anarchistycznej.

Niektóre poglądy anarchistów przejęli działacze rosyjskiej Narodnej Woli (narodnicy), którzy w 2. połowie XIX w. dążyli do obalenia caratu.

ANARCHOSYNDYKALIZM

Odmianą anarchizmu był też anarchosyndykalizm – kolejna doktryna postulująca eliminację wszelkich form władzy politycznej. Za jej czołowego ideologa uznaje się **Georges'a Sorela** (1847–1922), francuskie-

Edward Józef Abramowski (1868–1918)

Działacz społeczny i polityczny, filozof, psycholog i socjolog, jeden z czołowych polskich ideologów nurtu anarchistycznego i syndykalizmu. Krytykował instytucję państwa i głosił postulat bezpaństwowej organizacji społeczeństwa w formie wolnych zrzeszeń.

R. Koehler (czytaj: keler), *Strajk*, obraz olejny, XIX w.
Wzburzony tłum robotników zbiera się wokół domu fabrykanta. Napięta sytuacja w każdej chwili grozi wybuchem agresji. Powielany w setkach reprodukcji obraz stał się jedną z ikon ruchu robotniczego.

go filozofa i socjologa. Akceptował on w pełni poglądy anarchistów, którzy odrzucali wszelkie formy władzy zwierzchniej sprawowanej przez państwo. Według niego główną formą organizowania się robotników powinny zostać nie partie, lecz syndykaty (fr. *syndicate*) – związki zawodowe kierowane przez samych robotników. Dopiero one doprowadzą do ukształtowania się społeczeństwa bezklasowego. Narzędziem zburzenia dotychczasowego systemu powinna być akcja bezpośrednia, czyli strajk generalny. Nowy ustrój opierałby się na federacji związków zawodowych, będącej jednocześnie właścicielem środków wytwórczych. Zarządzać nimi (ziemią i fabrykami) miały komitety – rady robotnicze. Należało także stworzyć nową, odrębną kulturę proletariacką, a wszelkie wytwory kultury burżuazyjnej odrzucić.

ŻYCIE JAK W PIOSENCE *TAŃCZMY I ŚPIEWAJMY, I WYSADZAJMY!*

Anarchiści byli nie tylko autorami wielu pism i traktatów na temat samej doktryny. Ich działalność miała także konsekwencje praktyczne. Anarchosyndykaliści zdobyli dominującą pozycję wśród ugrupowań robotniczych we Francji, Włoszech i w Hiszpanii. Organizowali tam strajki generalne paraliżujące działanie państwa.

Warto zdać sobie sprawę, że anarchizm stał się inspiracją dla nowożytnego terroryzmu. **Terror indywidualny**, czyli „propaganda czynem", polegał na dokonywaniu zamachów na znaczących ludzi w państwach europejskich. Niekiedy nazywa się ten nurt **anarchizmem dynamitowym**. Wynikiem tych zamachów miało być rozbudzenie świadomości społecznej oraz doprowadzenie do destabilizacji panujących stosunków i wywołanie kryzysów zarówno wewnętrznych w krajach, jak i na arenie międzynarodowej. Wśród ofiar zamachów znaleźli się: prezydent Francji Sadi Carnot (1894), król Włoch Humbert I (1900), premier Hiszpanii Antonio Cánovas del Castillo (1897). Od bomby rzuconej przez Polaka Ignacego Hryniewieckiego zginął w 1881 r. car Aleksander II, a cesarzową Austrii Elżbietę zasztyletował Włoch Luigi Luccheni (czytaj: lukkeni) w 1898 r. Ofiarą akcji terrorystycznych, zwłaszcza zamachów bombowych, padali jednak również niewinni, przypadkowi ludzie. Ponadto stosowanie przemocy prowadziło często do demoralizacji samych terrorystów, którzy niekiedy zaczynali brutalnie walczyć między sobą.

Komuna Paryska

Klęska Francji w wojnie z Prusami w 1871 r. i przyjęcie upokarzającego pokoju spowodowały wybuch niezadowolenia radykalnie nastawionej ludności Paryża. Władzę przejął Komitet Centralny Gwardii Narodowej i rozpoczęła się pierwsza w dziejach próba wcielenia w życie anarchistycznych haseł. W dniu 28 marca 1871 r., dwa dni po przeprowadzonych wyborach, proklamowano Radę Komuny Paryża, która łączyła kompetencje władzy wykonawczej i ustawodawczej. Nowa władza zapowiadała przyszły ustrój Francji jako związek autonomicznych gmin (komun). Miały być one zorganizowane na wzór Komuny Paryskiej. Komunardzi ogłosili wiele reform, m.in. bezpłatne nauczanie, zniesienie stałej armii, wybieralność urzędników, rozdział Kościoła od państwa i uspołecznienie zakładów przemysłowych porzuconych przez właścicieli. Nie wystarczyło im czasu na wcielenie w życie tych koncepcji. Dnia 21 maja 1871 r. wojska rządowe przystąpiły do szturmu na Paryż. Stolica została zdobyta, a wobec osób zaangażowanych w Komunę zastosowano krwawe represje. Wydarzenia w Paryżu tak skomentował Bakunin: „Jestem zwolennikiem Komuny Paryskiej, która stała się jeszcze żywszą i potężniejszą w wyobraźni i w sercu proletariatu europejskiego, gdy zmasakrowali i zatopili ją we krwi kaci monarchistycznej i klerykalnej reakcji. Jestem jej zwolennikiem nade wszystko dlatego, że była śmiałą, wyraźną i zdecydowaną negacją Państwa".

Anarchiści aktywnie działali w czasie rewolucji rosyjskich i podczas wojny domowej w Hiszpanii. Po II wojnie światowej anarchizm nie stanowił istotnej siły politycznej, choć u schyłku lat 60. XX w. nastąpiło jego chwilowe odrodzenie, zwłaszcza w Niemczech, Francji i niektórych krajach Ameryki Łacińskiej. Pojawiły się wówczas organizacje terrorystyczne, takie jak Frakcja Czerwonej Armii w RFN i Czerwone Brygady we Włoszech, głoszące hasła obalenia państwa kapitalistycznego. Część ich członków wywodziła się spośród uczestników rewolty studenckiej 1968 r. w krajach Europy Zachodniej.

Dzisiejsi anarchiści za najwyższą wartość uznają wolność jednostki, a jako jej warunek wskazują **zniesienie władzy państwa, kapitału i religii**. Swoje poglądy uzasadniają tezą, że jakakolwiek odgórna władza w większym lub mniejszym stopniu zawsze pozostaje poza kontrolą społeczną, wyłączając się bowiem ze społeczeństwa. Obecnie anarchizm znalazł nową formułę w postaci antyglobalizmu.

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj główne nurty społeczno-polityczne ukształtowane w XIX w. Wyjaśnij, dlaczego nie zyskały one popularności wśród ludzi o poglądach anarchistycznych.
2. Przedstaw i porównaj główne założenia różnych nurtów anarchizmu.
3. Opisz działania, jakie planowali lub podejmowali anarchiści, by osiągnąć swoje cele. Wskaż konkretne przykłady tych działań w XIX w. (np. opisane przez Fiodora Dostojewskiego w *Zbrodni i karze* oraz *Biesach*).

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń poglądy anarchistów na temat budowy nowego społeczeństwa i likwidacji państwa.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Anarchia jako rezultat rozwoju osobniczego i gatunkowego – twierdzenie P.J. Proudhona.

A więc jaką formę rządu mamy wybrać? na to powiada Proudhon [...] Jestem anarchistą!
Na niższych szczeblach świadomości społecznej człowiek słucha innych ludzi: ojca, pana, króla. Ale z biegiem czasu zaczyna rozumować i rozważać motywy rozkazów swoich naczelników. Z tą chwilą upadają autorytety. Z chwilą gdy człowiek słucha króla nie dlatego, że ten rozkazuje, ale dlatego, że to jest uzasadnione, nie uznaje on żadnej władzy i staje się sam własnym królem. [...]
Anarchia, brak pana, zwierzchnika – oto forma rządu, do której zbliżamy się codziennie. Tylko przyzwyczajenie [...] powoduje pojmowanie anarchii jako szczytu nieporządku.

P. Janet, *Historia doktryn politycznych*, cz. 2, przeł. E. Rutkowska, Poznań 1923, s. 228–229.

- Wyjaśnij, kim jest anarchista według Proudhona.
- Odpowiedz, czy zgadzasz się z teorią filozofa na temat przyczyn pojmowania anarchii jako nieporządku. Odpowiedź uzasadnij.

2. Zamach na cesarzową Elżbietę.

Cesarzowa Elżbieta zniosła tragiczną śmierć syna w pierwszej chwili mężnie [...]. Okres żałoby spędzała Elżbieta [...] w odosobnieniu i samotności. Dało to podstawę do uporczywych pogłosek, że dotknęło ją pomieszanie zmysłów. [...] Elżbieta popadła w głęboką depresję, z której nie umiała się otrząsnąć do końca życia. [...] Spędzała czas na ustawicznych, bez celu i planu podróżach. [...]
1898 r. [...] 10 września przed południem, opuściła swój hotel i udała się w kierunku przystani, gdzie oczekiwał statek, kursujący po Jeziorze Genewskim. W tym momencie podbiegł do niej nieznajomy młody mężczyzna i zadał jej jakimś ostrym narzędziem cios w serce. Był to anarchista włoski Luigi Luccheni, który owego czynu dokonał z pobudek ideowo-propagandowych. [...]
Luccheni stanął przed sądem i otrzymał wyrok dożywotniego więzienia. [...] Czyn jego – morderstwo popełnione na osobie nieszczęśliwej, chorej, nikomu niewadzącej kobiety – nie wzbudził dlań sympatii w żadnej sferze społecznej [...].

S. Grodziski, *Franciszek Józef I*, Wrocław 1990, s. 141–142.

- Opisz, jak wyglądały ostatnie lata cesarzowej Austrii. Czy jej postawa mogła być przyczyną jakiejkolwiek niechęci politycznej?
- Scharakteryzuj motywy działania terrorysty. Przedstaw ocenę jego czynu w oczach współczesnych. Wyjaśnij, jaka jest twoja opinia na temat działań anarchisty.

16 Rewolucje XX w.

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Znaczenie pojęć: proletariat, samodzierżawie.
- Genezę i skutki rewolucji w Europie w XIX w.
- Sytuację polityczną w Europie w XX w. i podstawowe cezury tego stulecia.

Najbardziej brzemiennymi w skutki przykładami rewolucji społeczno-politycznych w XX w. były rewolucje komunistyczne w Rosji. Jednak poza rewolucjami o charakterze politycznym w tym czasie nastąpiły również rewolucje w sferach obyczajowej i kulturowej.

TEORIA KOMUNIZMU

Twórcami ideologii **komunizmu*** byli **Karol Marks** i **Fryderyk Engels**. Wiele wniósł do tej doktryny także Włodzimierz Lenin. Uważali oni, że od czasów najdawniejszych w społeczeństwach toczy się **walka klas**, państwo zaś jest narzędziem wyzysku – panowania klas posiadających środki produkcji nad klasami nieposiadającymi (panów nad niewolnikami w starożytności, szlachty nad chłopami w czasach feudalizmu, burżuazji nad proletariatem w epoce kapitalizmu). Głosili również, że wprowadzenie komunizmu jest powinnością klasy robotniczej. Miała ona, zdaniem Marksa, przemocą obalić panowanie burżuazji i przekształcić społeczeństwo klasowe w bezklasowe, a następnie stworzyć państwo funkcjonujące bez stosowania przymusu. Dystrybucja dóbr odbywałaby się w nim według zasad „od każdego według jego zdolności, każdemu według potrzeb". Drogą do osiągnięcia tych celów powinna być **rewolucja proletariacka**.

REWOLUCJA 1905 R.

W pierwszych latach XX w. Rosja pogrążała się w kryzysie gospodarczym i politycznym. Sytuację wewnętrzną pogarszały dodatkowo klęski w wojnie z Japonią. W styczniu 1905 r. w Petersburgu wojsko na rozkaz władz zmasakrowało pokojowy pochód robotników zmierzających do siedziby cara (chcieli wręczyć mu petycję z żądaniem zmian w państwie). Wydarzenia te przeszły do historii pod nazwą **krwawej niedzieli** i zapoczątkowały tzw. **rewolucję 1905 r.** Przez kraj przelewały się fale wieców, strajków i protestów. Bojownicy, m.in. anarchiści, organizowali zamachy, w których ginęli carscy urzędnicy i żołnierze. Aby uspokoić sytuację, carat zgodził się na pewne ustępstwa polityczne.

REWOLUCJE W ROSJI W 1917 R.

Kolejny wstrząs rewolucyjny w Rosji przyniosła I wojna światowa. W 1917 r. sytuacja wewnętrzna imperium była katastrofalna. Na frontach wojska rosyjskie ponosiły głównie klęski, w kraju szerzył się kryzys, szalała korupcja, kwitł czarny rynek. Społeczeństwo coraz gorzej znosiło niekompetencję władz. W lutym 1917 r. doszło do tzw. **rewolucji lutowej**. W jej wyniku car Mikołaj II abdykował.

» Komunizm (łac. *communis* – wspólny, powszechny) – ideologia i zbudowany na jej podstawie system społeczny, polityczny i ekonomiczny. Jego głównymi założeniami są: brak własności prywatnej, wspólna własność wszelkich dóbr oraz bezklasowe społeczeństwo równych sobie obywateli, mających jednakowe przekonania polityczne.

W. Serow, *W.I. Lenin ogłasza władzę radziecką*, II wersja obrazu z 1962 r. (Galeria Trietiakowska, Moskwa)

Wykorzystując kryzys wewnętrzny państwa rosyjskiego, Lenin porywał na wiecach tłumy robotników i biedoty miejskiej obietnicami zakończenia wojny i wprowadzenia zasad sprawiedliwości społecznej. Pomogło mu to później w przeprowadzeniu zamachu stanu – rewolucji październikowej.

władzę przejął Rząd Tymczasowy, a Rosja stała się republiką. W skład rządu, na którego czele stanął książę Lwow, wchodzili przedstawiciele różnych rosyjskich partii politycznych. Znaleźli się wśród nich m.in. **eserowcy** – socjaliści-rewolucjoniści od lat dążący do obalenia caratu oraz **mienszewicy** – zwolennicy jednego z dwóch odłamów rosyjskiej partii komunistycznej, uważający, że zmiany w Rosji należy przeprowadzać drogą ewolucji, nie zaś rewolucji, jak domagali się tego członkowie przeciwnej frakcji – **bolszewicy**. Drugim ośrodkiem władzy w Rosji po rewolucji lutowej były bardziej radykalne Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Rząd Tymczasowy zniósł samodzierżawie, zlikwidował cenzurę oraz tajną carską policję polityczną – ochranę. Nie potrafił sobie jednak poradzić z kryzysem, klęskami wojennymi i chaosem ogarniającym kraj. W październiku (według kalendarza juliańskiego) doszło do zorganizowanego przez bolszewików przewrotu komunistycznego zwanego **rewolucją październikową**. Na jego czele stanęli **Włodzimierz Lenin** oraz Lew Trocki. Władzę w kraju przejęli komuniści, którzy stworzyli nowy rząd – Radę Komisarzy Ludowych z Leninem na czele. Państwo przyjęło nazwę **Rosja Radziecka**.

Anarchiści wobec zamachu październikowego

Rewolucję bolszewicką poparli także rosyjscy anarchiści, licząc, że przyniesie ona likwidację struktur państwowych. Jednak utworzenie przez bolszewików Rady Komisarzy Ludowych, nowego urzędu centralnego, było dla nich ciosem, a uznanie praw narodów Rosji do samostanowienia anarchiści ocenili jako odejście od zasad antypaństwowego internacjonalizmu na rzecz idei państwowotwórczych.

Rząd Lenina doprowadził do wycofania się Rosji z I wojny światowej. Musiał się jednak zmierzyć z ogromnymi problemami wewnętrznymi – przede wszystkim obronić i utrwalić swą władzę. W **wojnie domowej** zwyciężył armię tzw. **białych generałów**, dążących do przywrócenia caratu. Dokonał tego dzięki **Armii Czerwonej**, która powstała na początku 1918 r., oraz komunistycznej policji politycznej – **Czeka** (Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem), zorganizowanej i dowodzonej przez polskiego komunistę Feliksa Dzierżyńskiego.

Po rozprawieniu się z wrogami wewnętrznymi Rosja Radziecka w 1920 r. ruszyła na zachód Europy, by szerzyć rewolucję komunistyczną w innych krajach. Na drodze stanęło jej odrodzone państwo polskie, które pokonało bolszewików. Zrezygnowali oni wówczas z ekspansji na zachód kontynentu i skupili się na budowie komunizmu we własnym kraju. W wyniku tych działań Rosja Radziecka (od 1922 r. **Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich**, ZSRR) stała się państwem totalitarnym.

s. 191

ROZSZERZENIE WPŁYWÓW KOMUNIZMU NA INNE KRAJE

Po II wojnie światowej zwycięski ZSRR rządzony przez **Józefa Stalina** przejął kontrolę nad kilkoma państwami Europy Środkowej i Wschodniej, m.in. Polską, Czechosłowacją, Rumunią, Bułgarią, Węgrami, potem Niemiecką Republiką Demokratyczną, w nieco mniejszym stopniu także Jugosławią i Albanią. W krajach tych nie wybuchły rewolucje, a ustrój wzorowany na panującym w ZSRR wprowadzono, stosując wobec wszelkich sił niekomunistycznych bezwzględny terror (aresztowania, zabójstwa, zesłania w głąb ZSRR, fałszerstwa wyborów itp.). W wyniku rewolucji komuniści przejęli natomiast władzę m.in. w Chinach, w Korei Północnej, Wietnamie, Angoli oraz na Kubie.

Świat podzielił się na dwa przeciwne obozy: komunistyczny pod przywództwem ZSRR, skupiający wymienione wyżej państwa, oraz demokratyczny pod przywództwem Stanów Zjednoczonych, skupiający zachodnie kraje demokracji. Między nimi trwała rywalizacja o dominację w świecie, polegająca na intensywnych zbrojeniach oraz wspieraniu walczących ze sobą państw w różnych częściach świata (np. wojna w Korei czy w Wietnamie, gdzie zmagały się komunistyczna północ kraju i demokratyczne południe). Taką doktrynę polityczną nazywa się zimną wojną. Zakończył ją dopiero upadek bloku komunistycznego i rozpad ZSRR.

REWOLUCJE RELIGIJNE W XX W.

W ostatnim okresie islam jest jedną z najdynamiczniej rozwijających się religii na świecie. Szczególnie widoczni są zwolennicy jego najbardziej radykalnych odłamów. Ludzie ci chcą siłą przejąć władzę i wprowadzać muzułmański model państwa opartego na prawie koranicznym – szariacie*. W XX i na początku XXI w. doszło na świecie do kilku islamskich rewolucji religijnych, m.in. w Iranie i w Afganistanie.

Po zakończeniu II wojny światowej Iranem rządził prozachodni szach (władca) Mohammad Reza Pahlawi. W polityce wewnętrznej szach starał się modernizować kraj i społeczeństwo w ramach tzw. białej rewolucji (m.in. prawa wyborcze dla kobiet). Ograniczał wpływy muzułmanów i dążył do zeświecczenia państwa. Jednocześnie prowadził rządy autorytarne i wzmacniał wierne mu armię, policję i siły specjalne. Zmiany nabrały tempa w latach 70. XX w., kiedy Iran zaczął osiągać wielkie zyski ze sprzedaży ropy naftowej. Reformy gospodarcze były jednak źle prowadzone, a sytuacja społeczno-polityczna w kraju stawała się coraz bardziej napięta. W siłę rosła muzułmańska opozycja, która skupiała się wokół jednego z najważniejszych irańskich autorytetów religijnych (ajatollahów) – Ruhollaha Chomeiniego. W 2. połowie lat 70. XX w. Chomeiniego popierała już znaczna część irańskiego społeczeństwa.

Od początku 1978 r. przez Iran przetaczały się ogromne manifestacje przeciwko władzy Mohammada Rezy Pahlawiego. Początkowo były one krwawo tłumione przez armię i policję polityczną. Z czasem jednak siły szacha słabły. Do muzułmańskich buntowników przyłączyła się część wojska. Na początku 1979 r. irański monarcha musiał uciekać za granicę. Władzę w kraju przejął Chomeini, który rozpoczął w Iranie budowę islamskiego państwa wyznaniowego opartego na szariacie.

Kobiety irańskie w tradycyjnym stroju

Rewolucja islamska miała również swój wymiar kulturowy. Powrót do zasad tradycyjnego islamu spowodował ponowne ograniczenie pozycji kobiet w Iranie. Świadczy o tym chociażby hidżab – obowiązkowy dla kobiet strój, który powinien zakrywać całe ciało oprócz twarzy i dłoni.

Rewolucją religijną można też nazwać przejęcie władzy w Afganistanie przez fundamentalistyczne ugrupowanie wyznawców Allacha zwanych talibami. Wykorzystali oni toczącą się w latach 90. XX w. wojnę domową w tym kraju i we wrześniu 1996 r. zdobyli stolicę państwa – Kabul, a następnie ogłosili powstanie Islamskiego Emiratu Afganistanu. Wprowadzili w nim prawo oparte na najbardziej rygorystycznych interpretacjach Koranu i szariatu. Ograniczono prawa kobiet, ludności zamknięto dostęp do mass mediów, a za najdrobniejsze przestępstwa groziły surowe kary, w tym także kara śmierci. Pod koniec XX w. w Afganistanie ukrył się jeden z najważniejszych przywódców islamskich terrorystów – Osama bin Laden. Jego działalność (przede wszystkim organizacja ataków na World Trade Center i inne obiekty w USA) spowodowała, że na świecie zawiązała się koalicja antyterrorystyczna. Dzięki niej talibowie utracili władzę w Afganistanie, ale ich idee nadal są tam żywe.

» *Szariat* – religijne prawo zawarte w Koranie i sunnie (tekstach przedstawiających czyny i wypowiedzi Mahometa), określające obowiązki muzułmanina wobec Boga i ludzi.

REWOLUCJE KULTUROWE

Pod koniec lat 60. XX w. Stany Zjednoczone i niektóre państwa Europy Zachodniej osiągnęły bardzo wysoki poziom rozwoju gospodarczego. Wykształciły się tam tzw. **społeczeństwa konsumpcyjne**, których członkowie w dużym stopniu koncetrowali się na zaspokajaniu swoich potrzeb materialnych. Przeciw takiemu stylowi życia i systemowi wartości buntowali się młodzi ludzie, którzy nie doświadczyli okrucieństw II wojny światowej i wychowali się w warunkach daleko lepszych niż ich rodzice. Pokolenie to nie zgadzało się też na nierówności społeczne oraz panujący wówczas na świecie wyścig zbrojeń.

W Stanach Zjednoczonych bunt młodzieży przeciw dorosłym (słynne hasło: „Nie wierzcie nikomu, kto jest po trzydziestce") przyjął formę ruchu **hipisowskiego**. Jego sympatycy, zwani **hipisami** albo **dziećmi kwiatami**, krytykowali życie rodzinne, Kościoły, występowali przeciwko szkole i pracy, często żyli we wspólnotach zwanych komunami. Głosili idee pacyfistyczne, odrzucali wojnę jako niegodny ludzi sposób rozwiązywania problemów, gardzili dobrami materialnymi i promowali wolną miłość. Hipisi bardzo zaangażowali się w protesty przeciwko wojnie w Wietnamie. Odmawiali służby wojskowej, uczestniczyli w manifestacjach pokojowych, żądali wycofania Stanów Zjednoczonych z azjatyckiego konfliktu. Ich działanie przypada na koniec lat 60. i początek lat 70. XX w.

Obok pokojowo nastawionych hipisów istniały w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej grupy młodzieży, przede wszystkim studenckiej, wyznającej ideały lewicowe (często w skrajnych formach) i zdecydowanej na wprowadzenie ich siłą. Grupy te wywołały w **maju 1968 r.** zamieszki w kilku państwach Europy Zachodniej. Z 10 na 11 maja w Paryżu doszło do nocnej bitwy między studentami a policją (tzw. noc barykad). Demonstranci najpierw domagali się koedukacyjnych akademików. Szybko jednak zradykalizowali swoje hasła. Zażądali reform w systemie edukacyjnym, a także głębokiej przemiany życia społecznego – odrzucenia konsumpcjonizmu. Po krótkim czasie do studentów dołączyli robotnicy zrzeszeni w związkach zawodowych. Rozpoczęły się strajki, w których wzięło udział kilka milionów ludzi. Po kilku tygodniach walk i okupacji obiektów rząd ugiął się przed postulatami strajkujących – najpierw robotników, potem zaś również studentów. Zamieszki studenckie rozpętane przez lewicową młodzież wybuchły też w innych krajach, m.in. w RFN i we Włoszech.

Rewolucyjna była też dla społeczeństwa amerykańskiego działalność pastora **Martina Luthera Kinga**, walczącego o równouprawnienie Afroamerykanów zamieszkujących USA. Teoretycznie byli oni równoprawnymi obywatelami Stanów Zjednoczonych. W praktyce jednak w wielu stanach – głównie południowych – obowiązywały przepisy prawne sankcjonujące segregację rasową. W połowie lat 50. XX w. King rozpoczął walkę o prawa obywatelskie dla kolorowej ludności i równouprawnienie rasowe w USA. Promował bierny opór i świadome łamanie przepisów ograniczających prawa czarnoskórych mieszkańców. Na początku następnej dekady udało mu się sprawić, że w obronę tych wartości zaangażowała się prezydencka administracja Johna F. Kennedy'ego. W marszu na Waszyngton, zorganizowanym przez pastora w 1963 r.,

Demonstracja hipisów przeciwko wojnie w Wietnamie w 1971 r.

Apogeum aktywności hipisów nastąpiło po 1968 r., czyli po rozbiciu przez wojska amerykańskie północnowietnamskiej tzw. ofensywy Tet, podczas której Amerykanie ponieśli ciężkie straty.

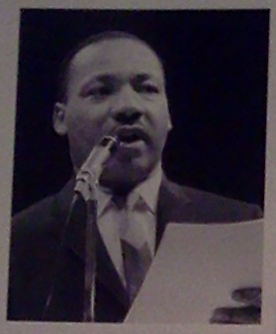

Martin Luther King (1929–1968)

wzięło udział ćwierć miliona ludzi. Za swoją działalność King odebrał w 1964 r. Pokojową Nagrodę Nobla. Zginął w 1968 r. w zamachu dokonanym przez przeciwników równouprawnienia.

Na przełomie lat 60. i 70. XX w. nastąpiła tzw. **rewolucja seksualna** – zmiana społecznych postaw, zachowań i obyczajowości w sferze seksualnej. Dokonała się ona głównie w USA i krajach Europy Zachodniej. Wywołały ją: wzrost wiedzy i świadomości społecznej, upowszechnienie metod antykoncepcyjnych, aktywność ruchów dążących do emancypacji kobiet, przede wszystkim jednak przemiany w mentalności ludzi i społeczne przyzwolenie na zmiany. W wyniku rewolucji seksualnej społeczeństwo stało się bardziej liberalne, otwarte na inność i eksperymenty w dziedzinie seksualności, łatwiej akceptowało wiele potępianych dotąd zjawisk, np. rozpoczęcie życia płciowego przed ślubem, niewierność małżeńską, stosowanie środków antykoncepcyjnych, stosunki homoseksualne itd.

WYKONAJ POLECENIA

1. Na wybranych przykładach scharakteryzuj typy rewolucji, które wystąpiły w XX w. na świecie.
2. Wskaż przyczyny rewolucji kulturowej w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej w latach 60. i 70. XX w.
3. Opisz skutki rewolucji islamskiej w Iranie.

WYRAŹ OPINIĘ

Czy twoim zdaniem rewolucje są nieuchronne jako czynnik sprawczy zmian społecznych i religijnych? Odpowiedź uzasadnij.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Plan bolszewików dotyczący rozpowszechnienia rewolucji komunistycznej w Europie i na świecie.

W październiku 1917 roku, po dokonaniu zamachu stanu, bolszewicy z Leninem na czele byli przekonani, że ogień światowej rewolucji, który rozniecili w Rosji, wkrótce ogarnie całą Europę, o ile nie cały świat. W pierwszych miesiącach po udanym przewrocie bolszewicy zamierzali skonsolidować władzę wewnątrz kraju, a ponadto mieli w planach pokonanie i likwidację wewnętrznych przeciwników i wrogów. Cel był jeden: Rosja, mówiąc słowami Lenina, miała się stać „ogniskiem światowego pożaru socjalistycznego tak, aby rozpowszechnić rewolucyjną ideologię na cały glob lub przynajmniej na całą Europę. [...]
Lenin i najbliżsi współpracownicy traktowali rewolucję w Rosji jako pierwszy etap rewolucji światowej [...]. Komunistyczna ideologia miała bowiem aspiracje do panowania nad światem. W marcu 1919 roku na kongresie w Moskwie [...] powołano z inicjatywy Lenina Trzecią Międzynarodówkę (Komintern), która miała za zadanie stać się ośrodkiem zarządzającym światową rewolucją.

B. Musiał, *Na zachód po trupie Polski*, przeł. M. Falkowski, Warszawa 2009, s. 17–19.

- Wskaż główny cel bolszewików po zdobyciu władzy w Rosji.
- Opisz poszczególne etapy planu bolszewików dotyczące rozszerzenia rewolucji poza granice Rosji.
- Przedstaw główny cel wymienionej w tekście Trzeciej Międzynarodówki.

2. Przyczyny studenckich wystąpień we Francji w 1968 r.

Detonatorem wydarzeń majowych 1968 r. stał się [...] ruch studencki wywołany niedoinwestowaniem szkół wyższych organizacyjnym skostnieniem i nienowoczesnością nauczania, niejasną perspektywą pracy zawodowej dla absolwentów niektórych kierunków. [...] Ruch studencki skupiał więc w znacznej mierze młodzież z domów zamożnych, nie zawsze wrażliwą na nierówności społeczne, ale wrogą paternalizmowi władzy i sklerotyczności społeczności dorosłych.

J. Baszkiewicz, *Francja*, Warszawa 1997, s. [illegible].

- Przedstaw przyczyny studenckich wystąpień we Francji w 1968 r.
- Wyjaśnij, dlaczego te wystąpienia zostały zainicjowane przez zamożną młodzież.

17 Opozycja polityczna w PRL

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Okoliczności przejęcia władzy w Polsce przez komunistów.
- Przejawy ograniczania swobód obywatelskich w okresie PRL-u.
- Przyczyny wydarzeń w grudniu 1970 r.

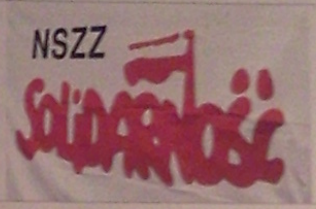

Znaczna część społeczeństwa polskiego nie pogodziła się z przejęciem władzy w Polsce przez komunistów posłusznych Stalinowi. W pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej działały w naszym kraju zarówno legalna opozycja polityczna – Polskie Stronnictwo Ludowe, jak i zbrojne podziemie niepodległościowe. Potem mniej lub bardziej spontanicznie wybuchały protesty robotnicze. W latach 70. XX w. powstały pierwsze nielegalne polityczne ugrupowania opozycyjne, zakładane przede wszystkim przez działaczy wywodzących się ze środowiska inteligencji. Na początku następnej dekady narodził się pierwszy niezależny od władz komunistycznych masowy związek zawodowy – NSZZ „Solidarność". Pod koniec lat 80., znów w dużej mierze dzięki ogólnopolskim strajkom, udało się ostatecznie obalić w Polsce (a potem w całej środkowo-wschodniej Europie) system komunistyczny.

Z BRONIĄ W RĘKU

W styczniu 1945 r. Armia Krajowa została oficjalnie rozwiązana. Wielu jej żołnierzy nie złożyło jednak broni i rozpoczęło walkę przeciw nowej władzy ludowej oraz wspierającym ją oddziałom **NKWD*** i Armii Czerwonej. Skupili się w nowo powstałej tajnej organizacji niepodległościowej o nazwie **Zrzeszenie „Wolność i Niezawisłość"** (WiN). W konspiracji pozostało też wielu bojowników Narodowych Sił Zbrojnych – przedstawicieli przedwojennego ruchu narodowego. Szacuje się, że w 1945 r. na terenach Polski i ziemiach włączonych do ZSRR działało ok. 20 tys. doskonale wyszkolonych, uzbrojonych i gotowych do walki członków podziemia, którzy woleli zginąć z bronią w ręku, niż poddać się komunistom. Po latach nazwano ich **żołnierzami wyklętymi**[1]. Partyzanci ukrywali się w trudno dostępnych terenach (w lasach, górach). Przeprowadzali akcje zbrojne przeciw ludziom narzucającym siłą nowy

s. 229

Partyzanci z oddziału Łupaszki (stoi w środku)

Major Zygmunt Szendzielarz pseud. Łupaszka (1910–1951) uczestniczył w wojnie obronnej Polski 1939 r. jako dowódca 2. szwadronu 4. Pułku Ułanów Zaniemeńskich. W okresie okupacji niemieckiej dowodził oddziałami partyzanckimi na Wileńszczyźnie. Po zakończeniu wojny prowadził walkę z władzą komunistyczną na Białostocczyźnie, Pomorzu i Mazurach. Został aresztowany przez UB w czerwcu 1948 r. Pod koniec 1950 r. w procesie byłych członków Okręgu Wileńskiego AK został skazany na śmierć. Wyrok wykonano w lutym 1951 r.

* NKWD – *Narodnyj Komisariat Wnutriennych Dieł* ZSRR (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR).

ustrój, m.in. działaczom PPR i agentom Urzędu Bezpieczeństwa. Rozbijali też komisariaty milicji, urzędy i więzienia UB, skąd uwalniali przetrzymywanych więźniów. Do najwybitniejszych żołnierzy wyklętych należeli m.in.: mjr Zygmunt Szendzielarz pseud. Łupaszka (zgładzony w 1951 r.), kpt. Kazimierz Kamieński pseud. Huzar (zgładzony w 1953 r.), mjr Hieronim Dekutowski pseud. Zapora (zgładzony w 1949 r.), por. Józef Kuraś pseud. Ogień (zginął w 1947 r.).

POLSKIE STRONNICTWO LUDOWE

W myśl postanowień wielkiej trójki, podjętych w Jałcie (luty 1945), rząd utworzony w powojennej Polsce miał reprezentować wszystkie siły polityczne, zarówno w kraju, jak i na emigracji. Efektem rozmów – prowadzonych w połowie 1945 r. w Moskwie między byłym premierem rządu emigracyjnego Stanisławem Mikołajczykiem[4] a polskimi komunistami Władysławem Gomułką i Bolesławem Bierutem oraz współpracującym z PPR socjalistą Edwardem Osóbką-Morawskim – było powołanie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN). Premierem został Osóbka-Morawski, a wicepremierem – Mikołajczyk. Rząd ten uznały mocarstwa alianckie.

Stanisław Mikołajczyk (1901–1966)

Działacz ruchu ludowego, premier rządu emigracyjnego w okresie od sierpnia 1943 do listopada 1944, wicepremier TRJN, przywódca PSL – największej partii opozycyjnej w Polsce w 2. połowie lat 40. XX w.

Komuniści nie zamierzali jednak dzielić się władzą. Zablokowali odradzanie się przedwojennych partii politycznych. Zgodzili się tylko na utworzenie w sierpniu 1945 r. przez Mikołajczyka Polskiego Stronnictwa Ludowego nawiązującego do tradycji przedwojennego PSL. Mimo szykan ze strony komunistów ugrupowanie to jesienią 1945 r. liczyło ponad 500 tys. członków, gdy rządząca Polska Partia Robotnicza miała ich tylko 230 tys.

Aby odwlec w czasie wybory parlamentarne, a jednocześnie ukazać jedność społeczeństwa i tym samym osłabić PSL, komuniści przeprowadzili w 1946 r. tzw. referendum ludowe[4]. Pytania do niego ułożono w ten sposób, aby opozycyjne PSL musiało zagłosować „3 x tak", popierając tym samym nową władzę w Polsce. Mikołajczyk wezwał jednak społeczeństwo, aby na pytanie pierwsze odpowiedziało „nie". Mimo ogromnej akcji agitacyjnej rzeczywiste wyniki referendum były dla władz komunistycznych niekorzystne, więc je sfałszowano.

Wyniki referendum ludowego z 1946 r. (odsetek odpowiedzi „tak" na poszczególne pytania)

Pytania w referendum	Wyniki oficjalne	Wyniki szacunkowe
1. Czy jesteś za zniesieniem senatu?	68,0%	26,9%
2. Czy chcesz utrwalenia w przyszłej konstytucji ustroju gospodarczego, zaprowadzonego przez reformę rolną, i unarodowienia podstawowych gałęzi gospodarki krajowej, z zachowaniem ustawowych uprawnień inicjatywy prywatnej?	77,1%	42,0%
3. Czy chcesz utrwalenia zachodnich granic Państwa Polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej?	91,4%	66,9%

Dane za: Cz. Osękowski, *Referendum 30 czerwca 1946 roku w Polsce*, Warszawa 2000

W styczniu 1947 r. odbyły się w Polsce wybory do sejmu. Poprzedziła je fala terroru inspirowana przez komunistów i skierowana przeciwko PSL. Kilkadziesiąt tysięcy działaczy tej partii zostało aresztowanych, dwustu jej członków zginęło w niewyjaśnionych okolicznościach. Utrudniano pracę terenowych struktur PSL. Wyniki wyborów sfałszowano. Oficjalnie blok partii pod wodzą PPR zdobył

przytłaczającą większość w sejmie. Komuniści utworzyli rząd z premierem Józefem Cyrankiewiczem z odłamu Polskiej Partii Socjalistycznej współpracującego z PPR (w 1948 r. obie partie połączyły się, tworząc Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą). Prezydentem kraju został komunista Bolesław Bierut.

Po wyborach nie ustały szykany komunistów wobec PSL. Mikołajczyk zrozumiał, że w sposób legalny niczego nie osiągnie. Zdecydował się na ucieczkę z kraju (pomogły mu w tym zachodnie służby specjalne). Po jego wyjeździe z kraju władzę w PSL przejęli zwolennicy współpracy z komunistami. W listopadzie 1949 r. doprowadzili oni do połączenia partii z utworzonym przez komunistów Stronnictwem Ludowym. Powstało Zjednoczone Stronnictwo Ludowe. Oznaczało to koniec legalnej opozycji politycznej przeciw władzom komunistycznym w Polsce.

POZNAŃSKI CZERWIEC 1956

Po śmierci Stalina w 1953 r. władze komunistyczne w Polsce złagodziły nieco kurs polityczny. W partii pojawiła się nawet grupa działaczy dążących do zreformowania ustroju przez jego ograniczoną liberalizację. Zmiany te nie wpłynęły jednak na poprawę sytuacji społeczeństwa.

s. 227

W czerwcu 1956 r.[1] wybuchł w Poznaniu strajk robotniczy wywołany wprowadzeniem niekorzystnego dla robotników systemu płac. Tłum demonstrantów zaatakował siedzibę wojewódzkiego urzędu bezpieczeństwa publicznego i uwolnił przetrzymywanych tam więźniów. Władze skierowały wojsko do walki z protestującymi robotnikami. Polała się krew – zginęło kilkadziesiąt osób, a kilkaset zostało rannych. Aresztowano też ok. 250 uczestników zamieszek. Komunistom nie udało się zataić informacji o zajściach w Poznaniu. Przedostały się one do wiadomości publicznej, spowodowały wzrost napięcia i w pewnym stopniu przyczyniły się do przesilenia na szczytach władzy. W efekcie w październiku tego roku funkcję I sekretarza KC PZPR objął Władysław Gomułka.

PROTESTY SPOŁECZNE ERY GOMUŁKI

Lata rządów Władysława Gomułki są często określane mianem małej stabilizacji. Jednak w połowie lat 60. XX w. sytuacja społeczna zaczęła się pogarszać. W 1964 r. grono twórców i naukowców skierowało do władz tzw. List 34[1]. Sygnatariusze listu protestowali przeciw interwencjom cenzury i ograniczaniu przydziałów papieru na druk książek. Wśród osób, które podpisały apel, znaleźli się m.in. Antoni Słonimski, Maria Dąbrowska, Paweł Jasienica i Melchior Wańkowicz. Był to pierwszy publiczny protest intelektualistów okazujących niezadowolenie z poczynań władz komunistycznych.

s. 232

W marcu 1968 r. studenci uczelni warszawskich wystąpili publicznie przeciwko zdjęciu z afisza Mickiewiczowskich *Dziadów* w reżyserii Kazimierza Dejmka. Ostatni spektakl przerodził się w zgromadzenie studenckie pod pomnikiem wieszcza. Władze ukarały przywódców tej manifestacji – Adama Michnika i Henryka Szlajfera – usunięciem z uczelni. W odpowiedzi studenci zwołali 8 marca 1968 r. ogromny wiec. Władze użyły do stłumienia studenckich protestów oddziałów milicji oraz tzw. aktywu robotniczego (uzbrojonych w pałki członków partii z największych warszawskich zakładów przemysłowych). Protestujących warszawskich studentów poparli ich koledzy z innych miast akademickich. Próby oporu były jednak szybko pacyfikowane przez milicję. Przywódców studenckich aresztowano, wielu uczestników zajść relegowano za karę z uczelni i wcielono do wojska.

Władysław Gomułka (1905–1982)
Jako I sekretarz KC PZPR dwukrotnie zdecydował o użyciu siły w celu stłumienia demonstracji społecznych – w marcu 1968 r. oraz grudniu 1970 r. Po krwawej pacyfikacji robotniczych wystąpień na Wybrzeżu został odsunięty od władzy.

Protesty studenckie poparło wielu ludzi nauki i twórców, w tym wiele osób pochodzenia żydowskiego. Władze postanowiły wykorzystać ten fakt w trwającej od 1967 r. kampanii antysyjonistycznej. W 1968 r. właśnie pod hasłami walki z „syjonizmem" zmuszono do wyjazdu ok. 15 tys. osób, wśród nich wielu intelektualistów, m.in. prof. Leszka Kołakowskiego.

s. 227

Do kolejnej konfrontacji rządzących i rządzonych doszło w **grudniu 1970 r.**[1] W odpowiedzi na podwyżkę cen żywności i pogorszenie warunków życia zastrajkowali robotnicy wielkich zakładów przemysłowych, przede wszystkim na **Wybrzeżu** (w Gdańsku, Gdyni, Elblągu, Szczecinie). Władze komunistyczne zdecydowały się na stłumienie protestów siłą. Do najtragiczniejszych wydarzeń doszło **17 grudnia** w Gdyni, gdzie wojsko otworzyło ogień w stronę idących do pracy stoczniowców. Zginęło co najmniej kilkadziesiąt osób, kilka tysięcy odniosło rany. Dokładnej liczby ofiar nie da się ustalić, ponieważ rządzący starali się zatrzeć ślady masakry (pogrzeby ofiar odbywały się nocami, rodziny otrzymywały surowy zakaz mówienia o tym, co się stało).

NARODZINY KOR-u

Po wydarzeniach grudnia 1970 r. Władysław Gomułka ustąpił, a jego następcą został działacz komunistyczny ze Śląska – **Edward Gierek**. W pierwszych latach jego rządów dzięki kredytom zagranicznym i finansowaniu z nich programu inwestycyjnego udało się podnieść stopę życiową w kraju. Sytuacja gospodarcza pogorszyła się jednak już w połowie lat 70., kiedy zaczęto spłacać zaciągnięte pożyczki, a niewydolna gospodarka socjalistyczna nie była w stanie efektywnie wykorzystać środków zagranicznych. W **czerwcu 1976 r.** władze wprowadziły wysokie podwyżki cen podstawowych artykułów spożywczych. W odpowiedzi wybuchły strajki robotnicze w **Radomiu, Ursusie, Płocku**. Przeciwko strajkującym stanęły oddziały milicji oraz ZOMO (Zmotoryzowane Odwody Milicji Obywatelskiej). Siły te stłumiły protesty, ale władze przelękły się skali zajść i zrezygnowały z podwyżek. Aby zastraszyć społeczeństwo, zatrzymano robotników uczestniczących w strajkach. W areszcie traktowano ich bardzo brutalnie – dotkliwie bito, zmuszano do przechodzenia przez tzw. ścieżki zdrowia, czyli szpalery milicjantów okładających ich pałkami. Uczestnikom zajść w Radomiu zasądzano też wysokie wyroki sądowe. W obronie represjonowanych stanęli intelektualiści. Wybitni prawnicy, np. Jan Olszewski i Władysław Siła-Nowicki, bezpłatnie podejmowali się reprezentowania ich w sądach.

s. 231

Głodówka członków Komitetu Obrony Robotników w kościele św. Krzyża w Warszawie, 1979 r.

Z przodu od lewej: Jan Lityński, Jerzy Markuszewski, Antoni Macierewicz, Adam Michnik, z tyłu: Joanna Gwiazda, Anka Kowalska, Jacek Bierezin.

We **wrześniu 1976 r.** powstał **Komitet Obrony Robotników (KOR)**[1]. Wśród jego założycieli byli m.in. **Jan Józef Lipski, Antoni Macierewicz, Jerzy Andrzejewski, Jacek Kuroń**, ksiądz **Jan Zieja**. Choć KOR był nielegalny, działał niemal jawnie, organizując szeroką pomoc dla rodzin represjonowanych robotników.

Wkrótce też powstały następne niezależne organizacje opozycyjne: **Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO)** oraz **Ruch Młodej Polski**. Do najważniejszych działaczy ROPCiO należeli Andrzej Czuma i Leszek Moczulski, w Ruchu Młodej Polski znaleźli się natomiast Aleksander Hall oraz Marek Jurek. Zakładano także nielegalne partie polityczne. Do najbardziej znanych należała antykomunistyczna Konfederacja Polski Niepodległej Leszka Moczulskiego.

Działalność opozycyjna przybierała różne formy. Organizowano samokształcenie w ramach tzw. **Uniwersytetu Latającego** i **Towarzystwa Kursów Naukowych**, nielegalnie wydawano zakazane przez władze książki, broszury i czasopisma (**drugi obieg**). Pojawiły się zalążki niezależnych związków zawodowych. Mimo to do końca lat 70. zasięg społeczny opozycji był niewielki.

KARNAWAŁ „SOLIDARNOŚCI"

Tymczasem sytuacja gospodarcza pogarszała się z miesiąca na miesiąc i w lipcu 1980 r. władze znów wprowadziły podwyżki cen niektórych gatunków mięsa. Społeczeństwo odpowiedziało strajkami. Pierwszą ich falę udało się opanować, ale w połowie sierpnia 1980 r. protesty robotnicze wybuchły na Wybrzeżu – najpierw w Stoczni Gdańskiej (gdzie walczono także o przywrócenie do pracy Anny Walentynowicz), potem w innych zakładach. Koordynacją protestów zajął się Międzyzakładowy Komitet Strajkowy (MKS) z Lechem Wałęsą na czele. Doradzała mu grupa ekspertów, m.in. Tadeusz Mazowiecki i Bronisław Geremek.

Lech Wałęsa niesiony przez stoczniowców po podpisaniu porozumień sierpniowych 1980 r.

Strajk szybko się rozszerzał na inne miasta (Szczecin, ośrodki Górnego Śląska), co zmusiło władze do podjęcia rozmów z robotnikami. Najważniejszym z 21 postulatów MKS-u było utworzenie niezależnych od rządu związków zawodowych. Pod koniec sierpnia doszło w Gdańsku, Szczecinie i Jastrzębiu do podpisania układów między rządem a strajkującymi, zwanych porozumieniami sierpniowymi.

s. 234

W listopadzie 1980 r. został zarejestrowany Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność"[1]. Związek szybko zdobywał zaufanie społeczne i w 1981 r. liczył już 10 mln członków. Stał się masową organizacją niezależną od władz. Budował struktury terenowe, wydawał w dużych nakładach „Tygodnik Solidarność", inicjował strajki i manifestacje. Powstawały też inne legalne organizacje, np. NSZZ Rolników Indywidualnych „Solidarność" czy Niezależne Zrzeszenie Studentów (NZS).

STAN WOJENNY

Działalność „Solidarności" wzbudzała coraz większe zaniepokojenie Związku Radzieckiego. Komuniści w Moskwie obawiali się, że w Polsce doszło do „kontrrewolucji". Również władze w Warszawie wiosną 1981 r. zaostrzyły politykę wobec „Solidarności" i zastanawiały się nad siłowym zdławieniem tego niezależnego ruchu społecznego. Nastąpiły też zmiany personalne w PZPR – I sekretarzem został gen. Wojciech Jaruzelski. W obawie przed utratą kontroli nad sytuacją w kraju 13 grudnia 1981 r. wprowadzono w Polsce stan wojenny, a władzę w kraju przejęła Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego (WRON), na której czele stał gen. Jaruzelski. Na ulicach miast i wsi pojawiło się wojsko. W niektórych miejscach (m.in. w kopalni Wujek) do pacyfikacji ludności użyto siły, czego skutkiem były ofiary śmiertelne. Zawieszono swobody obywatelskie (m.in. prawo do zgromadzeń i manifestacji). Cenzurowano listy i rozmowy telefoniczne. Strategiczne zakłady (m.in. PKP czy Telewizja Polska) zostały zmilitaryzowane. Zamknięto wiele tytułów prasowych oraz kin i teatrów.

Rozprawiono się także z „Solidarnością" i innymi organizacjami społeczno-politycznymi, ogłaszając ich delegalizację. Terenowe struktury związku zostały rozbite, a jego przywódcy internowani i odizolowani od społeczeństwa. Pozostali na wolności działacze albo zrezygnowali z pracy w związku, albo zeszli do głębokiej konspiracji. Stan wojenny zawieszono w 1982 r., a ostatecznie zniesiono w lipcu 1983 r. Kraj jednak na całe niemal dziesięciolecie pogrążył się w marazmie.

NIECH ZSTĄPI DUCH TWÓJ!

Dużą rolę w powstaniu opozycji odegrał Kościół katolicki, który w okresie PRL-u był szykanowany przez władze. Ograniczano możliwość kształcenia nowych duchownych, prześladowano księży (niektórzy, jak ksiądz Jerzy Popiełuszko czy ksiądz Stanisław Suchowolec, zostali zamordowani przez funkcjonariuszy SB), konfiskowano mienie kościelne, blokowano budowę nowych świątyń. Do najciemniejszych kart stosunków państwo–Kościół w PRL-u należało bezprawne uwięzienie prymasa Stefana Wyszyńskiego. Mimo to Kościół przez całe dziesięciolecia był przewodnikiem duchowym narodu. Ogromną manifestacją wiary i patriotyzmu stały się w 1966 r. obchody tysiąclecia chrztu Polski. Komuniści nie zgodzili się na przyjazd na uroczystości papieża Pawła VI, a nawet „aresztowali" na Jasnej Górze

Jan Paweł II i kardynał Stefan Wyszyński podczas pierwszej pielgrzymki papieża do Polski w czerwcu 1979 r.
Obaj duchowni byli wielkimi Polakami i ludźmi Kościoła, których postawa pomagała tysiącom rodaków przetrwać okres rządów komunistycznych.

pielgrzymującą po kraju kopię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej (aby zaprotestować przeciw takiemu postępowaniu władz, podczas uroczystości religijnych wystawiano same ramy obrazu). Mimo tych przeszkód w centralnych uroczystościach milenijnych na Jasnej Górze wzięło udział kilkaset tysięcy wiernych.

Słynny był także list biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r., w którym wybaczali im grzechy i prosili o wybaczenie swoich. Początkowo wywołał on nieprzychylne reakcje władz, potem jednak stał się ważnym czynnikiem pojednania między Polakami a Niemcami. Na początku lat 80. XX w. symbolicznego znaczenia nabrały odprawiane przez księdza Jerzego Popiełuszkę msze za Ojczyznę. Ogromnym wzmocnieniem pozycji Kościoła katolickiego w Polsce był wybór w 1978 r. arcybiskupa krakowskiego **Karola Wojtyły** na papieża. Pielgrzymki **Jana Pawła II** do kraju niosły ludziom nadzieję, zwłaszcza pierwsza wizyta z czerwca 1979 r., kiedy podczas mszy odprawianej na placu Zwycięstwa (obecnie placu Piłsudskiego) w Warszawie papież wypowiedział słowa: „Niech zstąpi Duch Twój! I odnowi oblicze ziemi. Tej ziemi!". Powszechnie odbierano je jako wezwanie Polaków do działania na rzecz zmian. W ostatnim dziesięcioleciu PRL-u Kościół stał się też mediatorem między władzami komunistycznymi a opozycją.

WYKONAJ POLECENIA

1. Scharakteryzuj opór społeczeństwa polskiego przeciw władzy komunistycznej w pierwszych latach po zakończeniu II wojny światowej.
2. Omów przyczyny i skutki najważniejszych masowych protestów społecznych w Polsce w latach 1945–1981.
3. Scharakteryzuj rolę Kościoła katolickiego w kształtowaniu się postaw społecznych w Polsce w okresie PRL-u.

WYRAŹ OPINIĘ

Czy według ciebie wszystkie wielkie protesty robotnicze i studenckie z okresu PRL-u przyczyniały się do powstania zorganizowanej opozycji antykomunistycznej w Polsce? Uzasadnij swoją opinię.

PRZEANALIZUJ TEKST

Kościół wobec strajków robotniczych w 1980 r.

W lipcu i sierpniu 1980 r. przeszła przez Polskę wielka fala strajków, z których największy odbył się w drugiej połowie sierpnia w Stoczni Gdańskiej i innych zakładach Wybrzeża. Władze alarmowały Episkopat o zagrożeniu interwencją zewnętrzną m.in. w czasie strajku w Lublinie, gdzie kolejarze przyspawali parowozy do torów; Rosjanie mieli grozić, że sami odblokują nieprzejezdne linie. Niebezpieczeństwo ingerencji zewnętrznej miało powtórzyć się także w sierpniu. W tej sytuacji prymas Wyszyński zdecydował się 26 sierpnia 1980 r. w kazaniu na Jasnej Górze wezwać do „dojrzałości narodowej i obywatelskiej", co środki masowego przekazu nadawały bez końca, chcąc przeciwstawić Kościół strajkującym robotnikom. Przemilczano, że w tym samym kazaniu prymas wskazywał na „propagandową akcję, która podrywała więź i siłę kulturalną milenijnego narodu". Przemilczano też, że w tym samym dniu Episkopat pod przewodnictwem kard. Wyszyńskiego uchwalił komunikat, opublikowany 27 sierpnia, stwierdzający, że warunkiem pokoju społecznego jest poszanowanie niezbywalnych praw narodu, a wśród nich prawa do zrzeszania się w związkach zawodowych. Głos ten współbrzmiał z postulatem robotników strajkujących w kraju.

A. Micewski, *Kościół–państwo 1945–1989*, Warszawa 1994, s. 6

- Na podstawie tekstu określ, z którą stroną konfliktu władza–społeczeństwo solidaryzował się Kościół w sierpniu 1980 r.
- Przedstaw sposób i cele manipulacji słowami prymasa Wyszyńskiego przez władze PRL-u.

18 Rewolucyjny rok 1989

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Okoliczności powstania bloku wschodniego i państwa, które go tworzyły.
- Założenia ustrojowe państw bloku wschodniego (system polityczny i gospodarczy).
- Okoliczności powstania w Polsce NSZZ „Solidarność".

Schyłek lat 70. XX w. przyniósł w krajach bloku wschodniego aktywizację środowisk opozycyjnych wobec władz komunistycznych. *Akt końcowy* Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (1975) zobowiązywał kraje, które go przyjęły (m.in. ZSRR i inne europejskie państwa komunistyczne), do przestrzegania praw człowieka, w tym wolności słowa czy prawa do zrzeszania się. Na tej fali w Polsce powstał KOR i rodziła się „Solidarność", a w Czechosłowacji inicjowano działalność Karty 77. Jednak prawdziwy przełom nastąpił dopiero w 1989 r., gdy opozycja polityczna w krajach komunistycznych zaczęła przejmować władzę i odchodzić od starego modelu ustrojowego.

KRYZYS W ZSRR

W początkach lat 80. XX w. w Związku Radzieckim narastał kryzys ekonomiczny. ZSRR przeznaczał olbrzymie kwoty na wyścig zbrojeń z USA i interwencję militarną w Afganistanie, niemal nie inwestując w inne poza przemysłem zbrojeniowym dziedziny gospodarki. Kiedy zmarł Leonid Breżniew (1982) i niedługo później władzę w ZSRR przejął **Michaił Gorbaczow** (1985), pojawiła się szansa na zmiany. Zapowiedź **pierestrojki** (przebudowy) gospodarki w kierunku jej modernizacji, a także poszerzenia swobód obywatelskich oraz **głasnosti** (jawności) życia politycznego nie oznaczała jednak odejścia od systemu komunistycznego. Gorbaczow chciał reformować, a nie demontować dotychczasowy ustrój.

Społeczeństwo ZSRR przyjmowało nową sytuację z dużą rezerwą. Próba reformy gospodarki ukazała ogrom kryzysu ekonomicznego, nad którym ekipa Gorbaczowa nie była już w stanie zapanować. Dodatkowo ograniczone zaufanie do rządzących podkopała katastrofa w elektrowni jądrowej w Czarnobylu (1986). Jej olbrzymie skutki (radioaktywne skażenie znacznej części Europy Środkowej) władze próbowały początkowo ukryć. Zainicjowane przez Gorbaczowa zmiany doprowadziły do narodzin i szybkiego rozwoju oddolnych ruchów społecznych, których hasłami były m.in. demokratyzacja ustroju i równouprawnienie wszystkich narodowości zamieszkujących ZSRR.

Michaił Gorbaczow (ur. 1931)

Ostatni sekretarz generalny KPZR i jedyny prezydent ZSRR. Dzięki dążeniu do zmian w radzieckiej polityce zagranicznej, otwarciu ZSRR na Zachód, ograniczeniu zbrojeń oraz wycofaniu sowieckich wojsk z Afganistanu został w 1990 r. laureatem Pokojowej Nagrody Nobla.

Rozpoczęty wówczas proces odprężenia w stosunkach międzynarodowych wpłynął na sytuację bloku wschodniego. Coraz bardziej słabnąca pozycja supermocarstwa oraz odejście od doktryny Breżniewa, która pozwalała ZSRR na zbrojną interwencję w wewnętrzne sprawy państw komunistycznych, wzmogły dążenia tych krajów do radykalnych zmian społeczno-ustrojowych.

ZACZĘŁO SIĘ W POLSCE

Narastający kryzys ekonomiczny spowodował w Polsce odradzanie się „Solidarności" (1987). Okazało się, że opozycyjnego ducha polskiego społeczeństwa nie złamał nawet stan wojenny i Polacy nadal dążyli do zmiany polityczno-gospodarczego oblicza kraju. W 1988 r. wybuchły kolejne strajki, których uczestnicy domagali się poprawy sytuacji materialnej społeczeństwa. Rządzący liczyli początkowo na pełne poparcie ze strony ZSRR. Gdy jednak Gorbaczow wezwał przywódców państw bloku wschodniego do łagodzenia nastrojów przez rozmowy z opozycją, polskie władze państwowe ogłosiły gotowość do rozmów ze stroną solidarnościową.

s. 219

Od lutego do kwietnia 1989 r. trwały obrady **okrągłego stołu**[4], podczas których władza i opozycja starały się wypracować kompromis w sprawie zasad dalszego funkcjonowania państwa. W wyniku porozumień okrągłostołowych postanowiono ponownie zalegalizować „Solidarność", utworzyć dwuizbowy parlament oraz urząd prezydenta wybieranego przez Zgromadzenie Narodowe. Zapowiedziano także wolne i demokratyczne wybory do senatu oraz tzw. wybory kontraktowe do sejmu (tylko 35% mandatów miało być objętych wolnymi wyborami, a pozostałe 65% zarezerwowano dla PZPR i jej sojuszników).

Początek obrad okrągłego stołu, 6 lutego 1989 r.

Wybory parlamentarne odbyły się **4 czerwca 1989 r.** i przyniosły olbrzymi sukces stronie opozycyjnej. Na 100 miejsc w senacie „Solidarność" otrzymała 99, a w sejmie objęła wszystkie 35% mandatów poddanych wolnym wyborom. Tym samym Polska stała się w bloku wschodnim pierwszym państwem, w którym wyłonieni w wyborach przedstawiciele demokratycznej opozycji uzyskali realny wpływ na rządy. Dla działaczy PZPR była to bolesna porażka, gdyż dotychczas sami decydowali o wszystkich sprawach polityki państwowej.

Wkrótce po wyborach pojawiły się propozycje podziału władzy pomiędzy opozycję i PZPR, choć pierwotnie polscy komuniści nawet nie brali pod uwagę takiej ewentualności. W lipcu 1989 r. na prezydenta został wybrany **Wojciech Jaruzelski**. Gdy jednak desygnowany na premiera kandydat PZPR Czesław Kiszczak nie był w stanie sformować rządu, opozycji udało się zmontować koalicję parlamentarną (z ZSL i SD), która w sierpniu 1989 r. wysunęła na stanowisko premiera **Tadeusza Mazowieckiego**. Stał się on pierwszym niekomunistycznym premierem w powojennej historii Polski oraz państw bloku wschodniego.

Dzięki wyborczemu sukcesowi opozycji Polska weszła na drogę głębokich zmian ustrojowych i ekonomicznych, które oznaczały obalenie w kraju systemu rządów komunistycznych i wprowadzenie

Plakat wyborczy „Solidarności" z kampanii 1989 r.

„Solidarność" miała być jednoznacznie utożsamiana ze sprawiedliwym szeryfem, który samotnie staje do walki z czarnym charakterem, czyli z PZPR i jej sojusznikami.

Václav Havel (1936–2011) jednogłośnie wybrany przez czechosłowackie Zgromadzenie Federalne na prezydenta (1989)

Czeski opozycjonista, członek Karty 77, a następnie przywódca aksamitnej rewolucji w grudniu 1989 r. został prezydentem Czechosłowacji, a po jej podziale prezydentem Republiki Czeskiej.

zasad demokratycznego państwa prawa. Okrągłostołowa rewolucja i jej konsekwencje pozwoliły państwu polskiemu zerwać dotychczasowe więzi z ZSRR i zbliżyć się do państw Zachodu.

JESIEŃ NARODÓW

Polski przykład odchodzenia od zasad systemu komunistycznego zachęcił społeczeństwa pozostałych państw bloku wschodniego do podobnych działań. Apogeum przemian polityczno-ustrojowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej przyniosły ostatnie miesiące 1989 r., dlatego czas ten określa się mianem **Jesieni Narodów** (Ludów). Metody wchodzenia na drogę transformacji ustrojowej były różne w poszczególnych krajach i zależały od panującego w nich reżimu.

Na Węgrzech przeobrażenia dokonały się w sposób pokojowy. Już w 1988 r. zaczęły się tam zmiany w partii komunistycznej, z której przywództwa odsunięto Jánosa Kádára. W 1989 r. zezwolono na tworzenie partii opozycyjnych oraz, na wzór Polski, zorganizowano obrady **trójkątnego stołu**. W ich wyniku wprowadzono w kraju system wielopartyjny i ustrój demokracji parlamentarnej. W 1990 r. w wyborach zwyciężyło **Węgierskie Forum Demokratyczne**, którego lider **József Antall** (czytaj: ontoł) został premierem, na prezydenta wybrano zaś Árpada Göncza (czytaj: gencz). W ten sposób władzę przejęli politycy dawnej opozycji antykomunistycznej.

W sposób pokojowy na drogę przemian wstąpiła także Bułgaria. Co prawda, opozycja w tym kraju była bardzo rozproszona i nie mogła liczyć na sukces wyborczy, jak ta w Polsce, ale jej działania wpłynęły na wewnętrzne reformy w rządzącej partii socjalistycznej. Odsunięto od władzy dawne kierownictwo, a nowi działacze zezwolili na tworzenie partii demokratycznych. Byli opozycjoniści przegrali jeszcze wybory w 1990 r. Kryzys ekonomiczny zmusił jednak do ustąpienia rząd stworzony przez postkomunistów i w kolejnych wyborach w październiku 1991 r. zwycięstwo odniosła **Unia Sił Demokratycznych**, która powołała niekomunistyczny rząd z **Filipem Dimitrowem** na czele.

Inny przebieg miały wydarzenia w Czechosłowacji, gdzie komuniści nie byli skłonni do rozmów z opozycją i reformy ustroju. W styczniu 1989 r. antyrządowa demonstracja w Pradze została brutalnie rozpędzona przez siły porządkowe, a jej organizatorów aresztowano. Ponowne ożywienie czechosłowackiej opozycji nastąpiło pod wpływem sformowania się w Polsce rządu Tadeusza Mazowieckiego. W listopadzie 1989 r. na ulice Pragi wyszło ok. 50 tys. demonstrantów, których brutalnie zaatakowały oddziały policji. Użycie siły przez władzę stało się przyczyną kolejnych wystąpień i strajków, które zmusiły stronę rządową do podjęcia rozmów z opozycją. W ich efekcie powstał koalicyjny rząd z udziałem opozycyjnego **Forum Obywatelskiego**, a w grudniu tego roku parlament wybrał opozycyjnego przywódcę **Václava Havla** na prezydenta Czechosłowacji. Wydarzenia, które doprowadziły do obalenia komunistycznych rządów w Czechosłowacji i zainicjowały transformację ustrojową tego kraju, przeszły do historii pod nazwą **aksamitnej rewolucji**, co oznaczało przemianę dokonaną w sposób łagodny, bez ofiar śmiertelnych. Dekomunizacja kraju ożywiła tendencje separatystyczne w Czechosłowacji i ostatecznie doprowadziła w 1993 r. do tzw. **aksamitnego rozwodu**, czyli podziału państwa na dwie odrębne **republiki – Czechy i Słowację**.

KRWAWA REWOLUCJA W RUMUNII

Najbardziej dramatyczny i krwawy przebieg miały wydarzenia w Rumunii. Do jesieni 1989 r. panował tam reżim **Nicolae Ceaușescu** (czytaj: czauszesku), który sprzeciwiał się jakimkolwiek reformom. Znalazło to odbicie w tragicznej sytuacji ekonomicznej kraju. Dodatkowo powstanie opozycji ograni-

Tysiące demonstrantów w Timişoarze, 22 grudnia 1989 r.

czał terror policji politycznej i oddziałów bezpieczeństwa.

Tłumione do tej pory nastroje rewolucyjne znalazły upust w grudniu 1989 r. w czasie wystąpień w Timişoarze. Użycie siły przeciwko protestującym doprowadziło do przekształcenia się demonstracji w zbrojną rewolucję, którą poparli także komunistyczni zwolennicy reform. Po kilku dniach walk dyktator Ceaușescu został obalony i po parodii procesu – rozstrzelany. Władzę w kraju przejął postkomunistyczny prezydent **Ion Iliescu**, który rozpoczął powolny proces transformacji ustrojowej i gospodarczej Rumunii.

PROBLEM NIEMIEC

Wydarzenia Jesieni Narodów nie ominęły też Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD) uchodzącej za ostoję komunizmu w Europie Środkowej. Rządzący nią **Erich Honecker** (czytaj: honeker) starał się utrzymać twardy kurs polityczny i nie dopuścić do żadnych zmian ustrojowych czy gospodarczych. Dopiero w październiku 1989 r., gdy kraj ogarnęła fala manifestacji, przywódca NRD ustąpił ze stanowiska, a nowe kierownictwo partii komunistycznej zgodziło się na dialog z opozycją i otwarcie granic między dwiema częściami Berlina – wschodnią i zachodnią. Na wieść o tym berlińczycy spontanicznie przystąpili do rozbierania muru, który runął w listopadzie 1989 r., kończąc trwający od 1961 r. sztuczny podział miasta.

Upadek muru berlińskiego zapoczątkował proces zjednoczenia Niemiec i stał się symbolem upadku systemów komunistycznych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Dzięki zgodzie państw dawnej koalicji antyhitlerowskiej (USA, ZSRR, Wielkiej Brytanii i Francji) w **październiku 1990 r. z dwóch państw niemieckich powstał jeden organizm**. Zjednoczenie odbyło się przez włączenie terenów NRD do Republiki Federalnej Niemiec. Pierwszym kanclerzem zjednoczonego państwa niemieckiego został szef rządu RFN **Helmuth Kohl** (czytaj: kol).

ROZPAD ZSRR

Demontaż bloku komunistycznego nie pozostał bez wpływu na sytuację wewnętrzną ZSRR. W 1990 r. utworzono stanowisko prezydenta Związku Radzieckiego, którym został Michaił Gorbaczow. W tym samym roku odbyły się pierwsze demokratyczne wybory do rad republik związkowych. Zwycięstwo odnieśli w nich na ogół zwolennicy suwerenności poszczególnych krajów związkowych. Najsilniejsze tendencje separatystyczne występowały w republikach nadbałtyckich, a także w zachodniej Ukrainie i na Zakaukaziu. Jeszcze w 1990 r. swoją niepodległość proklamowały **Litwa, Łotwa i Estonia**. Chociaż ZSRR chciał siłą przywrócić dawny porządek, to jednak postawa obywateli tych krajów, którzy w masowych demonstracjach bronili ogłoszonej niepodległości, zmusiła władze radzieckie do pogodzenia się z zaistniałą sytuacją.

Latem 1991 r., po nieudanym puczu komunistycznych przeciwników demokratyzacji i proklamowaniu niepodległości przez kolejne republiki, okazało się, że procesu zmian w ZSRR nie da się zahamować. **W grudniu 1991 r.** prezydenci Ukrainy, Rosji oraz przewodniczący Rady Najwyższej Białorusi podpisali **umowę o rozwiązaniu ZSRR** i utworzeniu **Wspólnoty Niepodległych Państw**.

WYDARZENIA W CHINACH I WOJNA W JUGOSŁAWII

W tym samym roku 1989 doszło do manifestacji w Chinach pod hasłami rozpoczęcia reform politycznych i demokratyzacji życia publicznego. Komunistyczne władze nie zdecydowały się na rozmowy z opozycją, lecz przy użyciu czołgów i broni maszynowej rozpędziły protestujących na pekińskim placu Tian'anmen. Według różnych źródeł zginęło od 241 do 2600 osób.

Upadek bloku wschodniego i głęboki kryzys w ZSRR wpływały również na sytuację w Jugosławii. Po śmierci Josipa Broza-Tito (1980) osłabł tam system komunistyczny i zaczęły się odradzać wewnętrzne nacjonalizmy wzmacniane zróżnicowaniem religijnym społeczeństwa. W latach 1991–1995 Jugosławią wstrząsnęła wojna domowa, wywołana w wyniku rozpadu tego państwa i powstania nowych krajów na Bałkanach – Słowenii, Chorwacji, Macedonii, Bośni i Hercegowiny oraz Nowej Jugosławii (Serbia i Czarnogóra).

WYKONAJ POLECENIA

1. Przedstaw, w jaki sposób zmiany polityczne zapoczątkowane w ZSRR przez Michaiła Gorbaczowa ułatwiły demontaż systemu komunistycznego w krajach bloku wschodniego.
2. Omów najważniejsze wydarzenia Jesieni Narodów i wskaż różne sposoby traktowania opozycji przez rządzących oraz różne modele wprowadzania transformacji ustrojowych.
3. Scharakteryzuj czynniki, które doprowadziły do upadku Związku Radzieckiego.

WYRAŹ OPINIĘ

Oceń trwałość zmian polityczno-ustrojowych zapoczątkowanych w państwach byłego bloku wschodniego w okresie Jesieni Narodów.

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. 1989 – rok rewolucji wymierzonej w istniejący porządek marksistowsko-leninowski.

I tak rok 1989, który dla lewicy całego świata miał być datą obchodów dwusetnej rocznicy wybuchu Rewolucji Francuskiej – matki [...] wszelkich nowożytnych koncepcji polityki radykalnej – przekształcił się w coś zupełnie innego – w rok rewolucji rzeczywistej, ale wymierzonej w istniejący porządek marksistowsko-leninowski. Nie wszędzie odniosła ona sukces. Powstanie przeciwko okupacji chińskiej i prowadzonej przez ten kraj polityce ludobójstwa, jakie [...] wybuchło w Tybecie, stłumione zostało brutalnie przy użyciu siły. [...] W nocy 4 czerwca reżim [w Chinach] przystąpił do natarcia. Przy pomocy czołgów i ogromnych mas piechoty Plac Tian'anmen oczyszczony został z demonstrantów. [...] Zupełnie inaczej wypadki potoczyły się w Europie. [...] rosnący entuzjazm antymarksistowskiej rewolucji wsparty został wydarzeniem o decydującym wprost znaczeniu: 5 czerwca, w dzień po masakrze na placu Tian'anmen, polska partia komunistyczna poniosła sromotną porażkę wyborczą, a 12 września w Warszawie rządy objął pierwszy po wojnie rząd niekomunistyczny. Społeczeństwo Niemiec Wschodnich [...] wciąż trzymane w karbach nieludzkiego i skrajnie niepopularnego reżimu Ericha Honeckera nie było już w stanie dłużej przypatrywać się bezczynnie, jak jego słowiański i węgierski sąsiad torują sobie drogę do wolności. Natychmiast po otwarciu granicy [...] obywatele wschodnioniemieccy rzucili się masowo ku RFN. W Żelaznej Kurtynie otworzyła się wielka dziura [...].

P. Johnson, *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*, przeł. M. Urbański, Londyn 1992, s. 1037.

- Wyjaśnij, dlaczego autor uważa, że rok 1989 ma symboliczny wymiar.
- Porównaj wydarzenia roku 1989 w Europie i na Dalekim Wschodzie. Oceń ich konsekwencje dla świata współczesnego.

2. Aksamitna rewolucja w Czechosłowacji.

Upadek systemu komunistycznego w Czechosłowacji nastąpił w drodze pokojowej. Dotychczasowi władcy kraju, pozbawieni wsparcia armii radzieckiej, świadomi przeobrażeń zapoczątkowanych w ZSRR oraz upadku podobnych systemów w Polsce i na Węgrzech, oddawali władze bez oporu, pod naciskiem manifestantów. Przeszło czterdzieści lat wcześniej, w lutym 1948 r., komuniści z Gottwaldem na czele byli dostatecznie potężni, by wyprowadzić na ulice Pragi oraz innych miast setki tysięcy swych zwolenników i zdobyć władzę, wykorzystując nacisk tłumów. W grudniu 1989 r. setki tysięcy potomków tamtych manifestantów występowało żywiołowo przeciw spadkobiercom Gottwalda. Świadczyło to o bankructwie politycznym partii.

J. Tomaszewski, *Czechosłowacja*, Warszawa 1997, s. 250.

- Wskaż, jakie bezpośrednie przyczyny zapoczątkowały Jesień Narodów w Czechosłowacji.
- Scharakteryzuj, jakie czynniki świadczyły zdaniem autora o bankructwie politycznym partii komunistycznej w Czechosłowacji.
- Oceń, czy można mówić o podobnym bankructwie innych rządzących partii w krajach bloku wschodniego.

Upadek komunizmu

Układ sił politycznych, który od zakończenia II wojny światowej dzielił Europę na dwa wrogie obozy, rozpadł się na przełomie lat 80. i 90. XX w. Po obaleniu reżimów komunistycznych państwa bloku wschodniego odzyskały suwerenność i włączyły się w proces integracji europejskiej.

POLSKA

Obrady okrągłego stołu, wybory czerwcowe oraz powołanie pierwszego po II wojnie światowej niekomunistycznego premiera w Polsce (24 sierpnia 1989 został nim Tadeusz Mazowiecki) zapoczątkowało upadek komunizmu w państwach bloku wschodniego.

NIEMCY

Obalenie muru berlińskiego (w nocy z 9 na 10 listopada 1989), który symbolizował podział nie tylko Berlina, ale również powojennych Niemiec i całej Europy, uznaje się za koniec rządów komunistycznych w państwach bloku wschodniego.

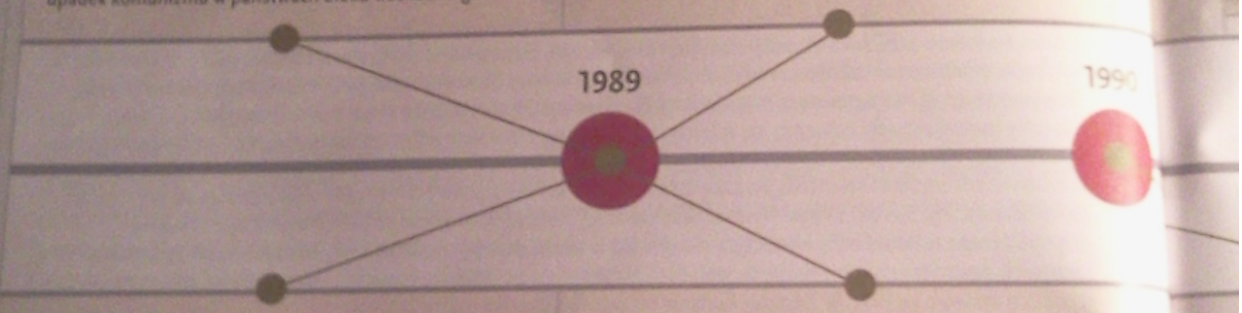

CZECHOSŁOWACJA, BUŁGARIA

Wydarzenia w Polsce zainspirowały do wystąpień przeciw rządzącym komunistom opozycyjne środowiska Czechosłowacji (demonstracja w Pradze, listopad 1989), Bułgarii (demonstracja w Sofii, grudzień 1989) oraz Węgier. Jesienią 1989 r. doprowadzono do zmian rządów we wszystkich krajach bloku wschodniego.

RUMUNIA

Krwawy przebieg miało obalanie komunistycznego reżimu Ceaușescu w Rumunii (grudzień 1989). Oddziały Securitate walczyły z demonstrantami, a równocześnie część wojska i polityków przygotowywała zamach stanu. Ostatecznie dyktator został schwytany i rozstrzelany z wyroku samozwańczego trybunału wojskowego.

1991 1992

NIEMCY

Upadek bloku wschodniego został przypieczętowany zjednoczeniem dwóch państw niemieckich (3 października 1990). Zgodę na to wyraziły cztery dawne mocarstwa okupacyjne Niemiec. Dużą rolę w tym procesie odegrał kanclerz RFN Helmuth Kohl.

ROSJA

W ZSRR grupa polityków dążąca do wzmocnienia rządów komunistów usiłowała przejąć władzę drogą puczu (sierpień 1991). Tym planom przeciwstawił się prezydent Republiki Rosyjskiej Borys Jelcyn. Pół roku później ZSRR przestał istnieć.

JUGOSŁAWIA

W 1. połowie lat 90. XX w. nastąpił rozpad federacji jugosłowiańskiej.
Chorwacja i Słowenia ogłosiły niepodległość w 1991, Macedonia oraz Bośnia i Hercegowina w 1992.
W 2006 r. od Serbii odłączyła się jeszcze Czarnogóra.

PRACA Z INFOGRAFIKĄ

- Wskaż państwa, które przestały istnieć w wyniku upadku komunizmu w Europie Środkowo-Wschodniej. Określ przyczyny ich zniknięcia z mapy.
- Porównaj charakter rewolucyjnych wystąpień w państwach bloku wschodniego w latach 1989–1992. Wskaż podobieństwa i różnice.
- Wskaż na mapie państwa, które przystąpiły do UE po 2000 r. Wyjaśnij występowanie tak kontrastujących ze sobą procesów integracyjnych (UE) i dezintegracyjnych (rozpad bloku wschodniego) na terenie Europy.

19 Zniewolone społeczeństwo przyszłości

Od utopii do antyutopii

PRZYPOMNIJ SOBIE

- Skutki rewolucji przemysłowej w organizacji życia codziennego.
- Konsekwencje rewolucji przemysłowej w sferze społecznej i politycznej.
- Metody ograniczania praw obywatelskich i sposoby kontroli obywateli w państwach totalitarnych.

Utopia to projekt ustroju społecznego opierającego się na zasadach równości, sprawiedliwości i solidarności, **wizja państwa idealnego**. W takim państwie **społeczeństwo jest doskonałe**, znakomicie zorganizowane, szczęśliwe, żyje zazwyczaj z dala od reszty świata – na nieznanej wyspie lub nawet na Księżycu.

POCZĄTKI UTOPII

Termin utopia pochodzi od tytułu dzieła Tomasza Morusa opisującego idealne państwo umiejscowione na wyspie Utopia. Praca ta powstała w 1516 r., jednak wizje doskonałej organizacji społeczeństwa są znacznie wcześniejsze. Tworzyli je już starożytni: Platon (*Państwo*), jego uczeń Arystoteles, Plutarch (*Żywot Likurga*) i Ksenofont. Temat podjął też żyjący na przełomie IV i V w. św. Augustyn (*De civitate Dei*). Z kolei na Morusie wzorował się Tommaso Campanella (*Państwo słońca*).

POLSKA UTOPIA LITERACKA

Oświeceniowi literaci reprezentujący obóz reform odwoływali się do utopii, zabieg ten pozwalał im bowiem upowszechniać pomysły naprawy Rzeczypospolitej. Metodę tę zastosował Ignacy Krasicki w książce *Mikołaja Doświadczyńskiego przypadki*. Wyspa Nipu, dokąd trafił tytułowy Doświadczyński, to kraj dobrych, łagodnych dzikusów, żyjących w systemie patriarchalnym. Nie znali oni przemocy. Cenili rozum, rozsądek i cnotę. Odrzucali wszystko, co prowadziło do nierówności społecznej. Ubierali się w jednakowe szaty – miało to znamionować równość społeczną. Stanowili społeczność naprawdę szczęśliwą. W sposobie wychowania obowiązującego na Nipu Krasicki widział panaceum na polskie bolączki. Z kolei Michał Dymitr Krajewski wysłał swojego bohatera aż na Księżyc. Tam Zdarzyński (*Wojciech Zdarzyński życie i przypadki swoje opisujący*) spotkał Sielan, lud mądry i cnotliwy, ceniący równość, żyjący w pokoju.

Niewielu pamięta, że i Adam Mickiewicz tworzył w duchu utopii. Jego nieopublikowana i zachowana jedynie w drobnych fragmentach *Historia przyszłości* to powieść napisana w duchu fantastyki naukowej.

Ilustracja z *Utopii* Tomasza Morusa (drzeworyt A. Holbeina starszego)

Za przykładem Tomasza Morusa znaczna część pisarzy umieszczała wyidealizowane społeczeństwo na wyspie. Rozwiązanie to symbolizowało oderwanie wizji od realnego życia.

politycznej i społecznej. Mickiewicz nakreślił w niej obraz przyszłości od 2000 r. Przewidział ogromny postęp cywilizacyjny, co świadczy o jego zmyśle profetycznym. W tej odległej przyszłości ludzkość dysponowała komunikacją międzyplanetarną, samolotami, radiem, światłowodami i wieloma innymi wynalazkami. Mickiewiczowski obraz rozkwitu cywilizacyjnego przypominał wcześniejsze wizje utopijne.

Bolesław Prus w noweli *Zemsta* zaprezentował swoją wizję dotyczącą przyszłych losów Polski. Zgodnie z nią Polacy osiedli w Afryce. Pustynię przekształcili w tereny mieszkalne, znaleźli sposoby leczenia różnych chorób. Zasłużyli na miano wynalazców, odkrywców i najdzielniejszych oraz najbardziej rzetelnych pracowników. Jeden z nich został nawet papieżem. Utopijne idee obecne są też w twórczości Stefana Żeromskiego (*Przedwiośnie*) i Wincentego Lutosławskiego (*Ludzkość odrodzona*).

XX-WIECZNA ANTYUTOPIA

Wiek XX zmienił sposób myślenia o utopii. Postulowane w literaturze utopijnej **uniformizacja życia** i **kolektywizacja rolnictwa** okazały się przekleństwem, podobnie jak pomysł **wyizolowania społeczeństw**. **Odgórne organizowanie** ludzkiego życia, sterowanie nim, wprowadzanie różnych obostrzeń, sprzyjające według zwolenników utopii szczęśliwości społecznej, doprowadziły w realnym świecie do katastrofy. Zrealizowany ideał okazał się pułapką (faszyzm, komunizm). Jak bardzo realna była groźba, że wizje takie staną się rzeczywistością, potwierdza książka *Dwie utopie* Lenina. Przywódca Rosji Radzieckiej stwierdził w niej, że utopie stały się faktem i przybrały postać „realnego socjalizmu". Socjalizm stanowił według niego urzeczywistnienie utopii.

Idea utopii budziła niepokój Wisławy Szymborskiej, autorki wiersza *Utopia*. Wedle słów noblistki Utopia to szczęśliwa wyspa, na której panuje prawdziwa harmonia. Kłopot w tym, że opuścili ją mieszkańcy, a ślady ich stóp prowadzą, co znaczące, do morza. Również Zbigniew Herbert obawiał się zrealizowania idei utopijnych. Powiedział: „Ja nie lubię utopii. Bo zaczyna się od tego, że ktoś wymyślił sobie wyspę i tam cudowny ustrój jakiś panuje, a kończy się na obozach koncentracyjnych". Wyraził tym samym przekonanie, że utopie mogą skutkować narodzinami systemu totalitarnego.

Literackie obrazy, dające – niczym u Herberta i Szymborskiej – wizję zbiurokratyzowanego świata, w którym życie jednostki podporządkowane zostało totalitarnym mechanizmom, określa się mianem **antyutopii**. Nurt literatury antyutopijnej stał się odrębnym zjawiskiem literackim dzięki popularności powieści *Nowy wspaniały świat* A. Huxley'a i *Rok 1984* G. Orwella.

KATASTROFICZNA PROGNOZA W TWÓRCZOŚCI ALDOUSA HUXLEYA

Powieść Aldousa Huxleya *Nowy wspaniały świat* (1932)* jest antyutopią wyrażającą obawę autora przed katastrofalnymi następstwami faszyzmu. Ten utwór, zrodzony z krytycznego spojrzenia autora na rosnącą dehumanizację życia, to obraz totalitaryzmu, który swym zasięgiem objął Republikę Świata, w tym Europę Zachodnią pozostającą pod rządami Jego Fordowskiej Mości Mustafy Monda.

W Nowym Świecie to rok narodzin Forda, a nie Chrystusa, stanowił pewną cezurę. Zwiastował bowiem nadejście ery fordyzmu. Wstępnym jej etapem, a zarazem pierwszym krokiem ku ograniczeniu indywidualizmu, stało się założenie w Detroit koncernu samochodowego Forda, a następnym – stworzenie Nowego Świata. Kolejnym krokiem było powstanie Departamentu Zapłodnienia

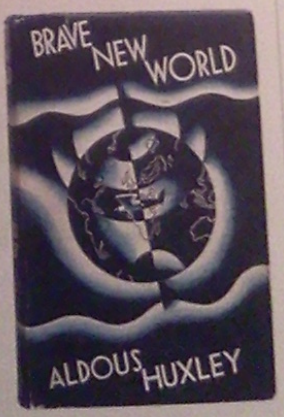

Okładka powieści Huxleya *Brave New World* (*Nowy wspaniały świat*)

Aldous Huxley (1894–1963) – angielski pisarz i eseista, znany przede wszystkim z powieści przesyconych pesymistyczną refleksją nad przyszłością, stanowiących satyryczne rozważania nad losem cywilizacji. Napisał m.in. *Kontrapunkt*, *Ostrze na ostrze*, *Nowy wspaniały świat*, *Niewidomy w Gazie*, *Po wielu latach*.

* Dalej cyt. za: A. Huxley, *Nowy wspaniały świat*, przeł. B. Baran, Kraków 1988.

w londyńskim Ośrodku Rozrodu i Warunkowania. Dokonywano w nim zapłodnień ludzkich komórek jajowych podzielonych na typy: alfa, beta, gamma, delta i epsilon. Najlepsze – przyporządkowane do typu alfa i beta – miały szansę normalnego rozwoju. Gorsze, które zostały zakwalifikowane do typu: gamma, delta bądź epsilon, poddawano procesowi wielokrotnego podziału. Z każdej takiej komórki rodziło się nawet kilkudziesięciu identycznych osobników, których przeznaczeniem była nieskomplikowana i niewymagająca samodzielności praca. Narodziny człowieka sprowadzono zatem do procesu masowej produkcji. Owa produkcja oraz naukowa tresura pozwalały na przysposobienie ludzi do wypełniania określonych zadań. Przygotowanie do życia i pracy zaczynano już we wczesnym dzieciństwie. W pomieszczeniu, w którym znajdowały się niemowlęta, rozstawiano wazony z kwiatami i rozkładano kolorowe książeczki. Gdy dzieci się do nich zbliżały, stosowano delikatne wstrząsy elektryczne. Chwalący tę technikę dyrektor ośrodka podkreślał: „Książki i głośny hałas, kwiaty i elektrowstrząsy – już w niemowlęcym umyśle człony tych par są kojarzone, po dwustu zaś powtórzeniach takiej lub podobnej lekcji ulegną nierozerwalnemu spojeniu. [...] Wyrosną [dzieci] z «instynktownym» [...] wstrętem do książek i kwiatów. Odruchy trwale uwarunkowane. Z książkami i botaniką dadzą sobie spokój na całe życie".

Powyższe działania wzmacniała polityka zabezpieczająca ludzkość przed wszelkimi uczuciami. Jej efektem była kampania przeciwko Przeszłości, zburzenie Wielkiej Biblioteki Muzeum Brytyjskiego, zamknięcie wszystkich muzeów, pozbycie się pomników i innych śladów historii, spalenie książek wydanych przed rokiem 150 po narodzinach Forda. Ukoronowaniem oddziaływań państwa na społeczeństwo było wprowadzenie do powszechnego obiegu somy – narkotyku, o którym Mustafa Mond, jeden z zarządców Republiki Świata, mówił, że ma „wszystkie zalety chrześcijaństwa i alkoholu, żadnej z ich wad". Chwalił jego działanie: „Uwalniamy się [dzięki lekowi] od rzeczywistości, kiedy tylko zechcemy, i takoż wracamy, bez bólu głowy i bez potrzeby mitologii". Narkotyk ten chronił zatem przed nastrojami niepożądanymi z punktu widzenia państwa.

Przedstawione powyżej informacje czytelnik mógł poznać z początkowych sekwencji powieści, stanowiących zbiór pozornie luźnych wątków. Potem zaczyna śledzić epizod przygodowy. Pojawia się w nim potomek oświeceniowego dobrego dzikusa, John, mieszkający w Rezerwacie Dzikich. John Savage nauczył się czytać, korzystając z książek podarowanych mu przez, o ironio, jednego z Indian zamieszkujących rezerwat. W ten sposób poznał dramaty Szekspira i dzięki ich lekturze stał się człowiekiem wrażliwym. Sprowadzony do Londynu obserwował zastaną tam rzeczywistość, jakże odmienną od tej znanej mu z rezerwatu. Jego przewodnikiem był Mustafa Mond, który dowodził, że dopiero Nowy Świat sprawia, iż ludzie są odżywieni i bezpieczni. Nie znają ani namiętności, ani starości, co jest dla nich błogosławieństwem. Choć osiągnięcie takiej stabilizacji wymagało poświęcenia nauki, sztuki i religii, efekt był tego wart. John buntował się przeciwko takiemu myśleniu, nie godził się z nim, gardził cywilizacją opierającą się na fałszywym obrazie szczęścia. Ponieważ uświadomił sobie, że przyjdzie mu żyć w świecie pozbawionym prawa do samostanowienia, popełnił samobójstwo.

Powieść Aldousa Huxleya stanowi satyrę na stechnicyzowane życie ludzi. W absurdalnym świecie, który pisarz sportretował, zdehumanizowane społeczeństwo tworzy infantylną cywilizację. *Nowy wspaniały świat* to antyutopia przedstawiająca bardzo pesymistyczną wizję przyszłości, która jednak ma znamiona prawdopodobieństwa. Jest

Zjazd NSDAP w Norymberdze, listopad 1935 r.

Niemiecki faszyzm przyciągał tłumy zwolenników Hitlera. Jednak dla wielu artystów, w tym również pisarzy, stał się bodźcem do tworzenia dzieł przeciwstawiających się wizji głoszonej przez jego ideologów. Obawiano się skutków, jakie może przynieść niemiecka myśl narodowo-socjalistyczna. Wojna pokazała, że obawy te były słuszne.

krytyką systemów totalitarnych, szczególnie rodzącego się faszyzmu. Faszyzmowi Huxley poświęcił też piąty rozdział *Nowego uspaniałego świata poprawionego*, zbioru refleksji wydanego w 1958 r. Podkreślił w nim narastanie niepokojącego zjawiska autorytaryzmu. Przeanalizował funkcjonowanie propagandy hitlerowskiej. Dostrzegł, że hitleryzm bazował na stale powtarzanych formułach, które dzięki propagandzie były postrzegane przez tłumy jako własne. Z lękiem skonstatował, że tłumy te ulegają „zatruciu stadnemu", a to skutkuje „imbecylizmem moralnym". Jedyną formą obrony przed zakusami totalitarnych dyktatorów jest według Huxleya nauka, ponieważ to właśnie ona wyzwala w człowieku pragnienie wolności.

WIELKI BRAT PATRZY

Futurystyczna antyutopia George'a Orwella (właśc. Eric Arthur Blair) *Rok 1984* (1949) jest zaliczana do najważniejszych książek XX w. Choć realia przedstawione w powieści są fikcyjne, a groteskowo ukazana Oceania nie ma odpowiednika w rzeczywistości, bez trudu można tu znaleźć ślady autentycznych obaw pisarza przed faszyzmem i komunizmem.

Świat sportretowany przez Orwella jest wynaturzony. Ludność Oceanii odwoływała się do zasad, które ograniczają swobodę działań człowieka. Cała władza była skupiona w rękach jednej partii, która rządziła za pośrednictwem czterech ministerstw: Prawdy, Miłości, Pokoju oraz Obfitości. Nazwy te zakrawają na ironię. Pracownicy urzędu chlubnie ochrzczonego mianem Ministerstwa Prawdy zajmowali się m.in. propagandą, oświatą i rozrywką. Ich zadaniem było manipulowanie obrazem rzeczywistości i faktami historycznymi. Minister Pokoju prowadził wojnę, a Ministerstwu Miłości podlegała Policja Myśli odpowiedzialna za aresztowania i morderstwa polityczne. Głównym zadaniem pracowników Ministerstwa Obfitości było opracowywanie raportów świadczących o wzroście gospodarczym.

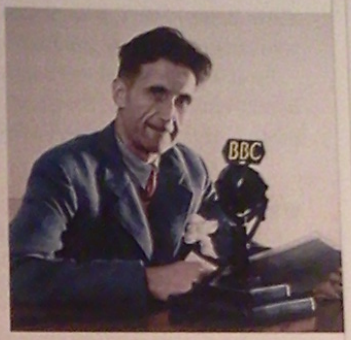

George Orwell (1903–1950)

Angielski powieściopisarz, eseista i publicysta, przeciwnik totalitaryzmów, zwłaszcza komunizmu. W swojej twórczości obnażał mechanizmy deprawacji myślenia i języka (zjawisko nowomowy). Autor wielu książek: satyryczno-groteskowej alegorii *Folwark zwierzęcy*, antyutopii *Rok 1984*, powieści satyryczno-społecznych *Córka proboszcza* i *Wiwat aspidistra*.

Społeczeństwo składało się z trzech podstawowych grup: członków Partii Wewnętrznej, członków Partii Zewnętrznej oraz tzw. proli, czyli przedstawicieli proletariatu. Proletariat był grupą najliczniejszą, stanowiącą aż 85% ogółu. Ludzie ci, przez członków partii postrzegani jako podludzie, byli siłą roboczą i często żyli na granicy ubóstwa. Proli w zasadzie nie indoktrynowano. Ze względu na mizerny intelekt i tak nie potrafili pojąć zawiłości polityki. W związku z tym nie istniała konieczność cenzurowania ich wypowiedzi, ograniczania im dostępu do telewizji czy inwigilowania. Pozbawieni świadomości społecznej nie wszczynali buntów, koncentrowali się wyłącznie na zaspokajaniu elementarnych potrzeb.

Członkowie Partii Zewnętrznej tworzyli dość liczną grupę społeczną, jednak dużo mniejszą niż proletariat. Zajmowali się pracą w administracji. Policja Myśli kontrolowała ich i inwigilowała w sposób permanentny. Ponadto ze wszystkich stron otaczały ich teleekrany, które były równocześnie kamerami śledzącymi każdy ruch. Nie mogli pozwolić sobie na wolność wypowiedzi, określaną mianem myślozbrodni, za każde bowiem przewinienie przeciwko systemowi mogli zostać ewaporowani, czyli nie tylko zamordowani, ale i wymazani z wszelkiej dostępnej dokumentacji. Elitę stanowili członkowie Partii Wewnętrznej, najmniej liczna grupa społeczeństwa Oceanii. To oni sprawowali nad wszystkim kontrolę i nie dopuszczali do jakiejkolwiek zmiany. Przysługiwało im jedzenie najwyższej jakości, mieli dostęp do używek i dóbr luksusowych. Posługiwali się nowomową, czyli językiem propagandy. Służyła ona narzucaniu odbiorcom poglądów i wartości. Pojęcie nowomowy utrwaliło się we współczesnym języku.

Rok 1984 jest futurystyczną antyutopią – zasady panujące w państwie utopijnym zostały ukazane jako czynniki ograniczające wolność człowieka. Pisarz zaprezentował w nim losy człowieka zniewolonego

Fotos z filmu *Gattaca – szok przyszłości* (1997), reż. A. Niccol
Niepokojące wizje utopijnych społeczeństw chętnie przedstawia także Hollywood. Filmem, który ukazuje z pozoru idealne społeczeństwo, jest *Gattaca – szok przyszłości*. Ludzie posiedli tu umiejętności pozwalające na swobodną modyfikację ludzkiego DNA, co doprowadza do sytuacji, w której każda zamożniejsza rodzina może sobie zamówić w laboratorium idealnie zdrowe dziecko. Niestety ci, którzy nie dysponują takimi środkami, mają ogromne problemy, by zrealizować swoje marzenia.

przez system. Główny bohater powieści, Winston Smith, należał do klasy średniej, był więc członkiem Partii Zewnętrznej. Jako pracownik Ministerstwa Prawdy zajmował się ewaporowaniem oraz wprowadzaniem zmian w gazetach zawierających błędne prognozy władz.

Po II wojnie światowej zagrożenie przekształcenia wizji utopijnych w system totalitarny stało się bardzo realne. Wielki Brat, czyli system inwigilacji będący częścią biurokratycznego aparatu nacisku, może kiedyś stać się rzeczywistością.

WYKONAJ POLECENIA

1. Wskaż podobieństwa i różnice między utopią a antyutopią.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz słowa Zbigniewa Herberta: „Ja nie lubię utopii. Bo zaczyna się od tego, że ktoś wymyślił sobie wyspę i tam cudowny ustrój jakiś panuje, a kończy się na obozach koncentracyjnych".
3. Udowodnij, że zarówno *Rok 1984* Orwella, jak i *Nowy wspaniały świat* Huxleya to futurystyczne antyutopie.

WYRAŹ OPINIĘ

Aldous Huxley podpisywał się pod poglądem, że największym problemem naszych czasów jest groźba urzeczywistnienia utopii. Czy zgadzasz się z pisarzem? Dlaczego?

PRZEANALIZUJ TEKSTY

1. Dlaczego i po co Tomasz Morus napisał *Utopię*?

Tomasz More [Morus], autor *Utopii*, [...] przekonał wszystkich, że zadaniem utopii jest wyrwać ludzi z ich stanu biernego godzenia się na istniejący, niezadowalający obraz stosunków, wskazać im nowe perspektywy i napełnić wiarą, że postęp – to urzeczywistnienie utopii, choćby w niewielkim zakresie [...].
Tomasz More był twórcą pierwszej renesansowej utopii społecznej, zakładającej protest przeciw rodzącemu się kapitalizmowi i wzrastającej nędzy pokrzywdzonych. Jego projekt idealnego państwa zakładał wyrzeczenie się własności prywatnej mieszkańców, ceniących wysoko pracę i wartości moralne, opierał się na zasadach sprawiedliwości, „prawach natury" i „prawach rozumu".

A. Kowalska, *Tomasz More i jego „Utopia"*, w: *Od utopii do antyutopii*, Warszawa 1987, s. 15, 23–24.

- *Utopia* Morusa zajmuje poczesne miejsce w dorobku ludzkości. Jakie zadania można przypisać utopiom?
- Udowodnij, że Tomasz Morus, kiedy pisał *Utopię*, swoisty katalog szlachetnych zamierzeń, kontestował zastany porządek społeczny.
- Wyjaśnij, dlaczego socjaliści odwoływali się do tekstu Morusa.

2. Ministerstwa w Orwellowskiej Oceanii.

Mówiono, że gmach Ministerstwa Prawdy ma trzy tysiące pomieszczeń nad ziemią i tyleż samo pod ziemią. W Londynie istniały jeszcze tylko trzy budynki o podobnych rozmiarach i zbliżonym wyglądzie. Tak górowały nad resztą miasta, że z dachu Bloku Zwycięstwa dostrzegało się je wszystkie równocześnie. Mieściły cztery ministerstwa, składające się na aparat rządowy: Ministerstwo Prawdy, któremu podlegała prasa, rozrywka, oświata i sztuka, Ministerstwo Pokoju, które zajmowało się prowadzeniem wojny, Ministerstwo Miłości, które pilnowało ładu i porządku, wreszcie Ministerstwo Obfitości, sprawujące pieczę nad gospodarką. Ich nazwy, w nowomowie brzmiały następująco: Miniprawd, Minipax, Minimiło i Miniobfi.
Największą grozę budziło Ministerstwo Miłości. Gmach ten w ogóle nie miał okien. Winston nigdy nie był ani w środku gmachu, ani też bliżej niż pół kilometra od niego. Na teren Ministerstwa wpuszczano jedynie w sprawach służbowych, lecz nawet wówczas interesant musiał pokonywać labirynt zasieków, stalowych bram i ukrytych stanowisk karabinów maszynowych. Także ulice w pobliżu patrolowali gorylowaci strażnicy w czarnych mundurach, uzbrojeni w rozsuwane pałki.

G. Orwell, *Rok 1984*, przeł. T. Mirkowicz, Warszawa 1988, s. 4–5.

- Wykorzystaj informacje zawarte w powyższym tekście i udowodnij, że Orwell przedstawił w swej powieści państwo totalitarne.
- Wyjaśnij, dlaczego rzeczywistość przedstawiona w powieści Orwella jawi się czytelnikowi jako absurdalna.

20 Rewolucjoniści, anarchiści, opozycjoniści

1. Przedstaw zmiany w sposobie funkcjonowania staropolskiego parlamentu zachodzące od czasu jego powstania do upadku I Rzeczypospolitej. Zwróć uwagę na zakres uczestnictwa obywateli we władzy.
2. Na wybranych przykładach wskaż różnice pomiędzy rewolucjami z XVII i XVIII w. a tymi z XIX stulecia. Scharakteryzuj ich genezę oraz skutki.
3. Scharakteryzuj podłoże ideowe rewolucji społeczno-obyczajowych z 2. połowy XX w.
4. Przedstaw genezę ruchu anarchistycznego i scharakteryzuj jego główne nurty.
5. Przeczytaj fragment pracy XIX-wiecznego filozofa francuskiego o wolności u Proudhona, a następnie na podstawie tekstu oraz wiedzy własnej wykonaj polecenia.

Komunizm szuka równości i prawa. Własność [...] pragnie we wszystkich rzeczach niezależności i proporcjonalności. To, czego chcą komunizm i własność, jest dobre, ale rezultat jednego i drugiego zły. [...] trzecią formą społeczną, stanowiącą syntezę komunizmu i własności nazywa Proudhon wolnością. Wolność jest anarchią, bo nie uznaje ona rządu jakiejkolwiek woli, tylko autorytet prawa, czyli konieczności. Wolność jest zasadniczo organizująca. Ażeby zapewnić równość pomiędzy ludźmi, równowagę pomiędzy narodami, należy rozmieścić rolnictwo, przemysł i handel według warunków geograficznych i klimatycznych każdego kraju, według rodzaju produktów, charakteru i zdolności naturalnych mieszkańców w proporcji tak słusznej, tak mądrej [...], ażeby żadne miejsce nie przedstawiało nigdy ani nadmiaru, ani braku ludności, konsumpcji i produktów.

P. Janet, *Historia doktryn politycznych*, cz. 2, przeł. E. Rutkowska, Poznań 1923, s. 230–231.

A. Przedstaw, czym jest wolność według Proudhona.
B. Wyjaśnij, dlaczego zdaniem Proudhona wolność ma cechę określaną jako „organizująca".
C. Oceń, czy wizja Proudhona była możliwa do zrealizowania, czy też można ją określić mianem utopii.

6. Przeczytaj fragment powieści George'a Orwella mówiący o metodach inwigilacji ludzi w przyszłości i wykonaj polecenia.

WIELKI BRAT PATRZY [...]
Za plecami Winstona głos płynący z teleekranu wciąż trajkotał o wytopie surówki i przekroczeniu Dziewiątego Planu Trzyletniego. Teleekran służył równocześnie za odbiornik i nadajnik, dostatecznie czuły, żeby wychwycić każdy dźwięk głośniejszy od zniżonego szeptu; co więcej, jak długo Winston pozostawał w zasięgu metalowej płyty, był nie tylko słyszalny, lecz także widoczny. Nikt oczywiście nie wiedział, czy w danym momencie jest obserwowany. Snuto jedynie domysły, jak często i według jakich zasad Policja Myśli prowadzi inwigilację. Nie sposób też było wykluczyć, że przez cały czas nadzoruje wszystkich. Tak czy inaczej, mogła się włączyć w dowolny kanał, kiedy tylko chciała. Pozostawało więc żyć z założeniem – i żyło się, z nawyku, który przeszedł w odruch – iż każde słowo jest podsłuchiwane, a każdy ruch pilnie śledzony, chyba że w pomieszczeniu panuje akurat mrok.

G. Orwell, *Rok 1984*, przeł. T. Mirkowicz, Warszawa 1993, s. 6–7.

A. Wskaż elementy budujące antyutopijny świat powieści Orwella.
B. Oceń, czy wizja Orwella wymyślona w 1. połowie XX w. pozostaje tylko fikcją.

7. Przeczytaj fragment monografii współczesnego historyka polskiego poświęcony ocenie rewolucji francuskiej z 1789 r. i wykonaj polecenia.

Francja rewolucyjna poznała smak wojny domowej, zewnętrznego zagrożenia, walk politycznych, terroru, głodu, rozdarcia. Cena społeczna wielkiej przemiany była wysoka. Nie brak też historyków twierdzących, iż w istocie rewolucja zakończyła się klęską. Niemiecko-amerykańska badaczka Hannah Arendt twierdziła, iż rewolucja francuska – w odróżnieniu od amerykańskiej – była wielkim niepowodzeniem: obiecywała wszak wolność, a przyniosła najpierw jakobińską dyktaturę i terror, później dyktaturę militarną bonapartyzmu. Z kolei Daniel Guérin głosił, iż rewolucja francuska była klęską, bo zwiodła i zdradziła masy ludowe, które przecież ponosiły główny ciężar walk rewolucyjnych. Lud wyciągał kasztany z ognia dla burżuazji, która mu pozostawiła ucisk, nędzę i eksploatację.
To prawda, że rewolucja nie osiągnęła wszystkich swych celów, zawiodła niemało nadziei, miała swe klęski, rozczarowania, nawet i zdrady. Jako rewolucję przegraną można ją wszakże ocenić tylko wówczas, jeśli mierzymy ją miarą utopijną, jeśli oczekujemy od niej zbyt wiele lub zbyt szybko. Ale podstawowe cele rewolucji zostały przecież osiągnięte i utrwalone. System przywileju stanowego, dominacja społeczna Kościoła, reżim feudalny zostały złamane i nigdy już nie powróciły.

J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław 2008, s. 388.

A. Wyjaśnij, dlaczego niektórzy historycy uważają, że rewolucja francuska zakończyła się klęską. Jakie argumenty podają na uzasadnienie swojej tezy?
B. Przedstaw, jakie argumenty za obroną rewolucji francuskiej wysuwa autor tekstu.
C. Wyraź własną opinię na temat: „Rewolucja francuska zakończyła się sukcesem czy klęską?".

8. Obejrzyj fotografie i wykonaj polecenia.

Fotografia wykonana przez Jeffa Widenera na Placu Tian'anmen w komunistycznych Chinach przedstawia samotnego mężczyznę (nazwanego przez media Tank Manem), który 5 czerwca 1989 r. zablokował drogę kolumnie czołgów wracających z akcji przeciw demonstrantom.

Ryszard Siwiec, były żołnierz AK, 8 września 1968 r. dokonał samospalenia w proteście przeciwko inwazji wojsk Układu Warszawskiego (w tym armii polskiej) na Czechosłowację. Stało się to w czasie ogólnokrajowych dożynek na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie na oczach tysięcy ludzi i komunistycznych władz PRL-u.

A. Opisz formy buntu wobec władzy zastosowane przez ludzi uwiecznionych na powyższych fotografiach. Jaki mieli cel, wybierając taki sposób protestu?
B. Wyjaśnij, jakie okoliczności mogą pchnąć ludzi do takich działań.
C. Wyjaśnij, czego symbolami stali się Tank Man i Ryszard Siwiec dla społeczności międzynarodowej.
D. Wyraź swoją opinię na temat akcji protestacyjnych podejmowanych przez jednostkę. Czy mają sens? Mogą być skuteczne? Czy też szansę na sukces mają tylko wielkie, zmasowane działania współpracujących ze sobą ludzi? Odpowiedź uzasadnij.

Abramowski Edward Józef 75
Aleksander I 69
Aleksander II 76
Alembert Jean d' 60
Alighieri Dante 14
Antall József 91
Arystoteles 17, 48, 96
Attyla 24, 25
August III 49, 50

Bakunin Michaił 74, 75, 76
Bierut Bolesław 84, 85
Bodin Jean 15
Bolesław Śmiały 28
Bonifacy, św. 21
Breżniew Leonid 89, 90

Campanella Tommaso 96
Cánovas del Castillo Antonio 76
Carnot Sadi 76
Ceaușescu Nicolae 91, 92
Chlodwig 20
Chomeini Ruhollah 80
Cromwell Oliver 42, 55
Cromwell Ryszard 55
Cyceron 17
Cyrankiewicz Józef 85
Czuma Andrzej 86

Dąbrowska Maria 85
Dejmek Kazimierz 85
Dekutowski Hieronim 84
Delacroix Eugène 69, 70
Diderot Denis 60
Dimitrow Filip 91
Dzierżyński Feliks 79

Elżbieta I 54
Elżbieta (Sisi) 76
Engels Fryderyk 78

Ferdynand I 70
Filip IV Piękny 27, 39
Ford Henry 97
Franciszek Józef I 70, 71
Fryderyk Wilhelm IV 71

Geremek Bronisław 87
Gierek Edward 86
Gomułka Władysław 84, 85, 86
Göncz Árpad 91
Gorbaczow Michaił 89, 90, 92
Grzegorz I Wielki 25
Grzegorz VII 27, 28
Grzegorz XI 27

Hall Aleksander 86
Hamilton Alexander 64
Havel Václav 91
Henryk IV 27
Henryk V 27
Henryk VIII Tudor 42, 54, 55
Herbert Zbigniew 97
Hitler Adolf 98
Hobbes Thomas 56
Honecker Erich 92
Hryniewiecki Ignacy 76
Humbert I 76
Huxley Aldous 97, 98, 99

Iliescu Ion 92
Innocenty III 27

Jakub I Stuart 54
Jakub II Stuart 56
Jan XII 26
Jan bez Ziemi 39
Jan Kazimierz 48
Jan Paweł II 88
Jaruzelski Wojciech 87, 90
Jasienica Paweł 85
Jefferson Thomas 57, 64
Jelcyn Borys 95
Jerzy III 57
Jurek Marek 86

Kádár János 91
Kaligula 12
Kalikst II 27
Kamieński Kazimierz 84
Kant Immanuel 17
Karol X 69
Karol Młot 20
Karol I Stuart 54, 55
Karol II Stuart 55
Karol Wielki 19, 20, 21, 25, 26
Kennedy John F. 81
King Martin Luther 81, 82
Kiszczak Czesław 90
Klejstenes 6, 7
Klemens V 27
Kochanowski Jan 16
Kohl Helmuth 92, 95
Kołakowski Leszek 86
Konarski Stanisław 50, 51
Konstantyn 24, 25
Kossuth Lajos 70
Krajewski Michał Dymitr 96
Krasicki Ignacy 96
Kropotkin Piotr 74, 75
Ksenofont 96
Kuraś Józef pseud. Ogień 84
Kuroń Jacek 86

Lauro Giacomo 41
Lenin Włodzimierz 78, 79, 97
Leon I 24, 25
Lipski Jan Józef 86
Locke John 17, 56
Lubomirski Jerzy 48, 49
Luccheni Luigi 76
Ludwik Filip I 69, 70
Ludwik XIII 42
Ludwik XIV 42
Ludwik XVI 42, 61, 62, 63
Lutosławski Wincenty 97

Machiavelli Niccolò 14
Macierewicz Antoni 86
Madison James 64
Marcin V 28
Maria, córka Jakuba II 56
Marks Karol 78
Matejko Jan 66
Mazowiecki Tadeusz 87, 90, 91, 94
Metternich Klemens 70
Michał Korybut Wiśniowiecki 49
Michnik Adam 85, 86
Mickiewicz Adam 96
Mikołaj I Romanow 69
Mikołaj II, papież 27
Mikołaj II Romanow 78
Mikołajczyk Stanisław 84, 85
Mill John Stuart 38
Moczulski Leszek 86
Modrzewski Frycz Andrzej 16
Mohammad Reza Pahlawi 80
Monteskiusz 17, 56, 59, 60, 64
Morus Tomasz 96, 97

Napoleon I 37, 62, 63, 68, 70
Napoleon III 71

Olizar Adam 49
Olszewski Jan 86
Opaliński Krzysztof 48
Orwell George 99
Orzechowski Stanisław 16
Osama bin Laden 80
Osóbka-Morawski Edward 84
Otton I 26
Otton II 26
Otton III 26

Paweł VI 87
Pepin Krótki 20, 21
Perykles 7
Piotr, św. 21, 24, 25, 27
Pizystrat 6
Platon 7, 96
Plutarch 96
Polibiusz 15, 16, 48
Popiełuszko Jerzy 87, 88
Proudhon Pierre Joseph 74, 75
Prus Bolesław 97

Radziejowski Hieronim 48, 49
Radziwiłł Janusz 48, 49
Rej Mikołaj 16
Robespierre Maksymilian 62, 63
Rousseau Jean-Jacques 17, 56, 59, 60

Siciński Władysław 49
Siła-Nowicki Władysław 86
Słonimski Antoni 85
Smith Adam 38
Solon 5, 6
Sorel Georges 75
Stalin Józef 79
Stanisław August Poniatowski 66
Starowolski Szymon 15
Stefan Batory 47
Stefan III, król węgierski 21
Stefan III, papież 21
Suchowolec Stanisław 87
Szekspir William 98
Szendzielarz Zygmunt, pseud. Łupaszka 83, 84
Szlajfer Henryk 85
Szymborska Wisława 97

Teodozjusz 24
Teofano 26
Tito Josip Broz 93
Tocqueville Alexis de 61
Trocki Lew 79
Tytus Liwiusz 15

Walentynowicz Anna 87
Wałęsa Lech 87
Wańkowicz Melchior 85
Waszyngton Jerzy 64
Wilhelm III Orański 43, 56
Władysław IV Waza 48
Wojtyła Karol, patrz: Jan Paweł II
Wolter 59, 60
Wyszyński Stefan 87, 88

Zamoyski Jan 47
Zebrzydowski Mikołaj 48
Zieja Jan 86
Zygmunt I Stary 40
Zygmunt III Waza 41, 48

Żeromski Stefan 97

Źródła ilustracji i fotografii

Okładka: (Elżbieta II podczas koronacji) Empics/ Medium, (nastolatek) AlexAnnaButs/Shutterstock.com

Tekst główny: s. 3 i następne (godło Polski) Hal_P/Shutterstock.com; s. 4 (hoplita, malowidło na ścianie) stoyanh/Shutterstock.com, (rysunek falangi greckiej) Marek Szyszko; s. 5 (starożytna rodzina grecka na steli nagrobnej) Vladimir Korostyshevskiy/Shutterstock.com; s. 7 (popiersie Peryklesa) Jastrow (2006)/wikimedia; s. 8 i następne (tekstura papieru) Nella/Shutterstock.com; s. 9 (popiersie Juliusza Cezara) Kamira/Shutterstock.com; s. 10 (płaskorzeźba na Łuku Galeriusza w Salonikach) Snowdog/Wikipedia; s. 11 (monetacja Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 12 (rzymski senator z czasów republiki) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 13 (ruiny Curia Iulia) claudio zaccherini/Shutterstock.com; s. 14 (napierśnik) Walhalla com/FotoChannels; s. 19 (korona) Dostoevsky/Shutterstock.com; s. 20 (kaplica pałacowa w Akwizgranie) Florian Monheim/www.bildarchiv.com; s. 30 (średniowieczni mieszczanie) Piotr Ratajski/Overline/WSiP; s. 31 (średniowieczny ratusz w Bambergu) Andreas Zerndl/Shutterstock.com; s. 32 (pręgierz przed ratuszem we Wrocławiu) Bernard Bialorucki/BE&W; s. 34 (talar Zygmunta III Wazy z 1599 r.) shutterstock_28988461; s. 39 (pieczęć Jana Olbrachta) Archiwum Główne Akt Dawnych; s. 46 (magnat Aleksander Zasławski-Ostrogski) www.art.lutsk.ua/Wikipedia; s. 48 (magnateria z przełomu XVI i XVII w.) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP; s. 54 (Independence Hall w Filadelfii, miejsce gdzie podpisano *Deklarację niepodległości*) Racheal Grazias/Shutterstock.com; s. 56 (budynek parlamentu angielskiego) r.nagy/Shutterstock.com; s. 59 (trójkolorowa kokarda) -Albachiaraa-/Shutterstock.com; s. 62 (szturm na Bastylię) © Photo RMN - Agence Bulloz/BE&W; s. 64 (*Konstytucja Stanów Zjednoczonych* z gęsim piórem) J. Helgason/Shutterstock.com; s. 65 (budynek Kongresu USA) Orhan Cam/Shutterstock.com; s. 68 (pomnik przywódcy rewolucji węgierskiej Lajosa Kossutha w Budapeszcie) chiakto/Shutterstock.com; s. 70 (Eugène Delacroix, *Wolność wiodąca lud na barykady*) Bridgeman Art Library/FotoChannels; s. 73 (symbole anarchistyczne) Alvaro Cabrera Jimenez/Shutterstock.com; s. 78 (sylwetki protestujących na tle nieba) wong yu liang/Shutterstock.com; s. 79 (obraz z Leninem na mównicy) Aisa/BE&W; s. 80 (kobiety irańskie w hidżabie) Michele Falzone/Alamy/BE&W; s. 81 (demonstracja hipisów przeciwko wojnie w Wietnamie) Leena Krohn/Wikipedia; s. 82 (Martin Luther King) akg-images/East News; s. 83 (transparent NSZZ „Solidarność") Tomasz Bidermann/Shutterstock.com, (partyzanci z oddziału Łupaszki) NN, zbiory Ośrodka KARTA; s. 84 (Stanisław Mikołajczyk) NAC; s. 85 (Władysław Gomułka) PAP/CAF/HENRYK ROSIAK; s. 86 (głodówka członków Komitetu Obrony Robotników w kościele św. Krzyża) Janusz Krzyżewski/Ośrodek KARTA; s. 87 (Lech Wałęsa) Leemage/East News; s. 88 (papież Jan Paweł II i kardynał Stefan Wyszyński) Wojciech Krynski/FORUM; s. 89 (demontaż pomnika Lenina) AP Photo/Imant Predelis/East News, (Michaił Gorbaczow) Vladimir Vyatkin/RIAN/Wikipedia; s. 90 (początek obrad okrągłego stołu) PAP/Damazy Kwiatkowski, (plakat wyborczy „Solidarności" z kampanii 1989 r.) Tomasz Sarnecki; 91 (Václav Havel) TopFoto/Medium; s. 92 (demonstranci w Timişoarze, 1989) Jacques Langevin/Sygma/Corbis/FotoChannels; s. 96 (futurystyczna wizja robota) Andrea Danti/Shutterstock.com; s. 97 (okładka *Nowego wspaniałego świata*) Mary Evans Picture Library/CHRIS/BE&W; s. 98 (zjazd NSDAP) U.S. DoD; s. 99 (George Orwell) The Granger Collection NYC/Rue des Archives/BE&W; s.100 (fotos z filmu *Gattaca – szok przyszłości*) Archivesdu7eArt/DR/BE&W; s. 102 (czołgi na na Placu Tian'anmen) Bettmann/Corbis/FotoChannels, (samospalenie Ryszarda Siwca) PAP/Leszek Łożyński

Infografiki: s. 44 (herb Rzeczypospolitej Obojga Narodów) Alex Tora/Wikipedia, (magnat) Walhalla Inscenizacje Historyczne fot. Rafał Grzesiak/WSiP, (szlachcic) overline/Piotr Ratajski/WSiP; s. 45 (herb Wielkiej Brytanii) Sodacan/Wikipedia, (gwardzista z XVII w.) overline/Piotr Ratajski/WSiP, (herb Królestwa Francji) Sodacan/Wikipedia; s.94 (T. Mazowiecki w chwili wyboru na premiera, 24 sierpnia 1989) PAP/CAF/Damazy Kwiatkowski, (demonstracja w Pradze, listopad 1989) Mike Abrahams/Alamy/BE&W, (demonstracja w Sofii, grudzień 1989) Klaus Titzer/Anzenberger/Forum, (upadek muru berlińskiego, 9/10 listopad 1989) PAP/EPA, (rumuńskie oddziały Securitate walczące z demonstrantami, grudzień 1989) David Turnley/Corbis/FotChannels; s. 95 (zjednoczenie Niemiec, 3 października 1990) ullstein - ADN-Bildarchiv/BE&W, (Jelcyn na czołgu w czasie puczu Janajewa) PAP/EPA/Diane-Lu Hovasse, (wojna domowa w Jugosławii) ullstein bild/CARO/Andree Kaiser/BE&W

Mapa na s. 95 (Europa w 1995 r.) Adrian Bergiel

Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że podjęły starania mające na celu dotarcie do właścicieli i dysponentów praw autorskich wszystkich zamieszczonych utworów. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, przytaczając w celach dydaktycznych utwory lub fragmenty, postępują zgodnie z art. 29 ustawy o prawie autorskim. Jednocześnie Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne oświadczają, że są jedynym podmiotem właściwym do kontaktu autorów tych utworów lub innych podmiotów uprawnionych w wypadkach, w których twórcy przysługuje prawo do wynagrodzenia.

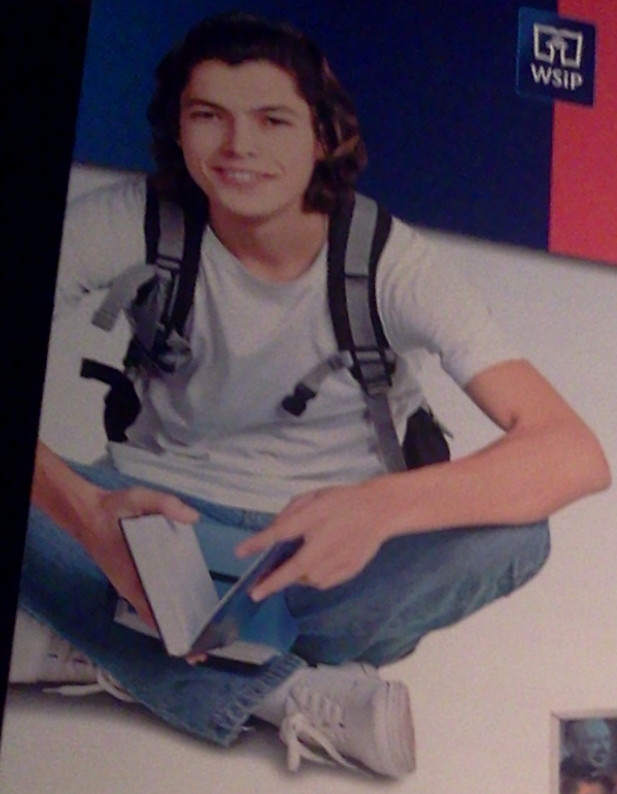

Warto mieć własne zdanie!

Historia Polski i powszechna są źródłem fascynujących pytań, na które nie ma łatwych odpowiedzi. Również wiele współczesnych wydarzeń wywołuje spory całych społeczeństw i narodów. W dyskusjach o przeszłości i teraźniejszości możesz zająć własne stanowisko.

Sięgnij po serię podręczników WSiP do historii i społeczeństwa, **by wiedzieć więcej, by lepiej rozumieć, by mieć własne zdanie!**

W SERII TAKŻE:

Znam historię, **rozumiem świat**

Nasze publikacje można zamówić w księgarni internetowej **sklep.wsip.pl**

WSiP WYDAWNICTWA SZKOLNE i PEDAGOGICZNE | wsip.pl | infolinia: 801 220 555

ISBN 978-83-02-14058-7

51

9 788302 140587